

**19. YÜZYILDA OSMANLI EĞİTİM REFORMLARI
ÇERÇEVESİNDE SURİYE VİLAYETİ'NDE
RÜŞDİYE MEKTEPLERİ**

Sevda BARAN

Yüksek Lisans Tezi

Yakınçağ Ana Bilim Dalı

Doç. Dr. Fehminaz TOKMAK

2025

(Her hakkı saklıdır.)

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

SEVDA BARAN

19. YÜZYILDA OSMANLI EĞİTİM REFORMLARI ÇERÇEVESİNDE SURİYE
VİLAYETİ'NDE RÜŞDİYE MEKTEPLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

DOÇ.DR. FEHMİNAZ TOKMAK

Başkan: Dr. Öğr. Üyesi Ömür YANAR

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Fehminaz TOKMAK

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin PULAT

AĞRI

2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ.....	viii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
A)Kavramsal ve Tarihi Bir Çerçeve de Suriye	1
B)Osmanlı Döneminde Suriye'nin İdari Yapısı	5
C)Araştırmanın Mahiyeti ve Literatür Değerlendirmesi.....	7
BİRİNCİ BÖLÜM	12
OSMANLI DEVLETİ'NDE KLASİK DÖNEM EĞİTİM SİSTEMİ.....	12
1.1.Klasik Dönemde Osmanlı'da Eğitim Kurumları	13
1.1.1.Medreseler	13
1.1.2.Sıbyan Mektepleri	18
1.1.3.Bir Eğitim Kurumu Olarak Enderun	21
İKİNCİ BÖLÜM.....	25
XIX. YÜZYILDA OSMANLI'DA EĞİTİM VE EĞİTİM KURUMLARINDA MODERNLEŞME	25
2.1.Osmanlı'da Eğitim ve Eğitim Kurumlarında Modernleşme: Rüşdiye Mektepleri	25
2.2.1.Mekatib-i Rüşdiye Nezareti'nin Kurulması ve Rüşdiye Mektepleri.....	29
2.2.2.Rüşdiye Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim	44
2.2.2.1.Rüşdiye Mekteplerinde Eğitim Dili, Öğretmen Kadrosu ve Okutulan Dersler	44
2.2.2.2.Rüşdiye Mekteplerine Öğrencilerin Kabulü.....	46
2.2.2.3.Rüşdiye Mekteplerinin Toplumsal Rolü	51
2.2.3.Gayrimüslim Okullarının Karşısında Rüşdiye Mektepleri.....	52
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	58
19. YÜZYILDA OSMANLI EĞİTİM REFORMLARI ÇERÇEVESİNDE SURİYE VİLAYETİ'NDE RÜŞDİYE MEKTEPLERİ.....	58
3.1. Suriye Vilayeti'nde Osmanlı Dönemi Eğitim Yapısı ve Modern Okullaşma Süreci	58
3.2.XIX. Yüzyılda Suriye Vilayeti'nde Rüştiye Mekteplerinin Açılması ve Yaygınlaştırılması	60
3.3. Suriye Vilayet Salnamalarına Göre Sancaklarda Bulunan Rüştiye Mektepleri.....	64
3.3.1. Şam Sancağı.....	64

3.3.1.2. Şam Sancağındaki Bazı Mekteplerde Okutulan Dersler	73
3.3.2. Trablusşam Sancağı	75
3.3.3. Kudüs Sancağı	79
3.3.4. Havran Sancağı.....	80
3.3.5. Lazkiye Sancağı	82
3.3.6. Beyrut Sancağı.....	86
3.3.7. Hama Sancağı	92
3.3.8. Belka Sancağı.....	95
3.3.9. Akka Sancağı	97
3.3.10. Trablus (Trablusgarp) Sancağı	100
3.4. Bölgedeki Rüştîye Mektepleriyle İlgili Suriye Vilayet Salnamaları'nda Bulunan Diğer Bazı Bilgiler	102
3.5.Suriye Vilayeti'nde Eğitim ve Öğretime Yönelik Avrupalı Devletlerin ve Misyonerlerin Faaliyetleri	109
3.5.1. Amerikan Protestan Misyonerlerinin Suriye'deki Faaliyetleri.....	111
3.5.2. Misyoner Faaliyetlerine Karşı Osmanlı'nın Aldığı Önlemler	113
3.5.3. Osmanlı Rüşdiyeleriyle Misyoner Okullarının Karşılaştırılması	118
SONUÇ.....	122
KAYNAKÇA	124
EKLER.....	134

TABLO DİZİNİ

Tablo 1. Rüşdiye ve Sıbyan Mekteplerinin Açılması İstenilen Yerler.....	39
Tablo 2. 1879 ve 1880 Yıllarına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Rüşdiye Mekteplerinin Ders Programı.....	45
Tablo 3. 1898 (1316) ve 1900 (1318) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayetine Bağlı Rüşdiye Mektepleri.....	63
Tablo 4. 1868 (H.1285) ve 1869 (1286) Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Şam Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri	65
Tablo 5. 1871 (H.1288) Suriye Vilayet Salnamesi'ne Göre Şam Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri	65
Tablo 6. 1872 (H.1289) Suriye Vilayet Salnamesi'ne Göre Şam Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri	66
Tablo 7. 1874 (H.1291) Suriye Vilayet Salnamesi'ne Göre Şam Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri	67
Tablo 8. 1875 (H.1292) Suriye Vilayet Salnamesi'ne Göre Şam Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri	68
Tablo 9. 1876 (H.1293) Suriye Vilayet Salnamesi'ne Göre Şam Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri	69
Tablo 10.1877 (H.1294) ve 1878 (H.1295) Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Şam Sancağı'nda bulunan Rüşdiye Mektepleri	69
Tablo 11. 1879 (H.1296) Suriye Vilayet Salnamesine Göre Şam Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri	70
Tablo 12. 1880 (H.1297), 1881 (H.1298), 1882 (H.1299) ve 1883 (1300) Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Şam Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri.....	71
Tablo 13. 1884 (H.1301) Suriye Vilayet Salnamesi'ne Göre Şam Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri	72
Tablo 14. 1889 (H.1306) ve 1892 (H.1309-1310) Yıllarına Ait Suriye Vilayeti Salnameleri'nde Bulunan Rüşdiye Mektepleri	73
Tablo 15. 1876 (H.1293) ve 1881 (H.1298) Yılları Arasına Ait İskele Mektebi Rüşdiyesi'nin Öğretmen Kadrosu ve Öğrenci Sayısı	76
Tablo 16. 1868 (H.1285), 1869 (1286), 1871 (H.1288) ve 1872 (H.1289) Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Trablusşam'da bulunan Rüşdiye Mektepleri	77
Tablo 17. 1874 (H.1291) Suriye Vilayet Salnamesi'ne Göre Trablusşam'da Bulunan Rüşdiye Mektebi	78

Tablo 18. 1875 (H.1292), 1876 (H.1293), 1877 (H.1294), 1878 (H.1295), 1879 (1296) ve 1880 (H.1297) Yıllarına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Trablusşam'da Bulunan Rüşdiye Mektepleri	78
Tablo 19. 1869 (H.1286) ve 1871 (H.1288) Yıllarına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Kudüs Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri	80
Tablo 20. 1871 (H.1288) ve 1876 (H.1293) Yıllarına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Havran Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri	81
Tablo 21. 1899 (H.1317) Suriye Vilayet Salnamesi'ne Göre Havran Sancağı'na Bağlı Kanitra Kazasında Bulunan Rüşdiye Mektebi	82
Tablo 22. 1286 (H.1869) ve 1884 (H.1301) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Lazkiye'de Bulunan Rüşdiye Mektepleri.....	83
Tablo 23. 1869 (H.1286) ve 1879 (H.1296) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Lazkiye Sancağı'na Bağlı Cebelü Kazasında Bulunan Cebelü Rüşdiye Mektebi	85
Tablo 24. 1871 (H.1288) ve 1883 (H.1300) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnamelerine Göre Beyrut Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri	87
Tablo 25. 1869 (H.1286) ve 1882 (H.1299) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Beyrut Sancağı'na Bağlı Sayda ve Sur Kazalarında Bulunan Rüşdiye Mektepleri	89
Tablo 26. 1871 (H.1288) ve 1883 (H.1300) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Hama Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri.....	92
Tablo 27. 1871 (H.1288) ve 1884 (H.1301) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Hama Sancağı'na Bağlı Hamas Kazasında Bulunan Rüşdiye Mektebi.....	94
Tablo 28. 1876 (H.1293) ve 1884 (H.1301) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Belka Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri.....	96
Tablo 29. 1877 (H.1294) ve 1884 (H.1301) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Akka Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri	98
Tablo 30. 1880 (H.1297) ve 1884 (1301) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Akka Sancağı'na Bağlı Hayfa Kazasında Bulunun Rüşdiye Mektepleri.....	99
Tablo 31. 1880 (H.1297) ve 1884 (H.1301) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Trablus Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri	101
Tablo 32. 1885 (1302) Tarihli Suriye Vilayet Salnamesi'nde Yer Alan Sancak ve Kazalarda Rüşdiye Mekteplerinin Dağılımı ve Öğrenci Sayıları	102
Tablo 33. 1886 (H.1302) Tarihli Suriye Vilayet Salnamesi'nde Yer Alan Sancak ve Kazalarda Rüşdiye Mekteplerinin Dağılımı ve Öğrenci Sayıları	104

Tablo 34. 1887 (H.1303) Tarihli Suriye Vilayet Salnamesinde Yer Alan Sancak ve Kazalarda İnas (Kız) ve Erkek Rüşdiye Mekteplerinin Dağılımı ve Öğrenci Sayıları	106
Tablo 35. 1894 (H.1311-1312) Tarihli Suriye Vilayet Salnamesi'ne Göre Suriye'de Bulunan Rüşdiye Mektebi	108
Tablo 36. Osmanlı Rüşdiyeleri ile Misyoner Okullarının Temel Özellikleri	119
Tablo 37. Rüşdiye Mektepleri ile Misyoner Okulları Arasında Eğitimsel ve Sosyo-Kültürel Farklılıklar.....	120

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
19. Yüzyılda Osmanlı Eğitim Reformları Çerçevesinde Suriye Vilayeti'nde Rüşdiye
Mektepleri

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Fehminaz TOKMAK

2025, 147 sayfa

Jüri: Dr. Öğr. Üyesi Ömür YANAR

Doç. Dr. Fehminaz TOKMAK

Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin PULAT

Bu tez çalışması, Tanzimat sonrası Osmanlı modernleşme hamleleri kapsamında, Suriye Vilayeti'nde kurulan rüşdiye mekteplerini çok yönlü biçimde incelemeyi amaçlamaktadır. 19. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı merkezi otoritesinin eğitim alanında başlattığı reform hareketleri, vilayet ölçeğinde yeni eğitim kurumlarının teşekkülünü beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda rüşdiye mektepleri, hem devletin eğitimde merkezileşme ve modernleşme gayretlerinin bir uzantısı hem de yerel halkın yeni eğitim modelleriyle olan ilişkilerinin bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu okulların kurulması süreci yalnızca içsel ihtiyaçlardan değil, aynı zamanda dış baskılardan da etkilenmiştir. Özellikle Batılı misyoner okullarının sayısındaki artış, Osmanlı yönetimini bu etkilere karşı yerel düzeyde kurumsal çözümler üretmeye yöneltmiştir. Başlangıçta büyük şehirlerde açılan rüşdiyeler, zamanla taşra vilayetlerine yayılmaya başlamış; bu çerçevede, misyoner faaliyetlerin yoğun olduğu Suriye Vilayeti özel bir öneme sahip olmuştur. Zaman kazanmak adına bazı mevcut eğitim kurumları rüşdiyeye dönüştürülürken, misyoner okullarına yönelik çeşitli kısıtlamalar da uygulanmıştır. Ancak bu sınırlamalar beklenen etkinin tersine bir etki yaratmış, bölgedeki misyoner okullarına olan ilgiyi artırmıştır. Bu gelişmeler, Osmanlı eğitim politikalarının dinî ve siyasî eksenlerde yeniden şekillendirilmesini zorunlu kılmıştır.

Tezde arşiv belgeleri, salnameler, Maarif Nezareti'ne ait raporlar ve dönemin yerel kaynakları ışığında Suriye Vilayeti'ndeki rüşdiye mekteplerinin kuruluş süreçleri, öğretim programları, kadroları, öğrenci yapıları ve coğrafi dağılımları detaylı biçimde ele alınmıştır. Ayrıca, bu okulların farklı etnik ve dinî grupların eğitim taleplerine nasıl yanıt verdiği ve toplumsal dönüşüme ne şekilde katkıda bulunduğu irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rüşdiye Mektepleri, Suriye Vilayeti, Misyoner Okulları, Osmanlı'da Eğitim Reformu.

ABSTRACT
Master's Thesis
Rüşdiye Schools in the Province of Syria within the Framework of Ottoman Educational Reforms in the 19th Century
Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Fehminaz TOKMAK
2025, 147 pages
Jury: Asst. Prof. Dr. Ömür YANAR
Assoc. Prof. Dr. Fehminaz TOKMAK
Asst. Prof. Dr. Hayrettin PULAT

This thesis aims to examine, from a multifaceted perspective, the Rüşdiye schools established in the Province of Syria within the context of the Ottoman modernization efforts following the Tanzimat era. Beginning in the mid-19th century, educational reforms initiated by the central Ottoman administration led to the emergence of new educational institutions at the provincial level. In this regard, Rüşdiye schools are evaluated both as instruments of the state's drive for centralization and modernization in education, and as indicators of how local communities engaged with modern forms of schooling. The establishment of these schools was influenced not only by internal dynamics but also by external pressures. In particular, the increasing presence of Western missionary schools compelled the Ottoman authorities to develop institutional responses to counter their influence. Initially founded in major cities, Rüşdiye schools were gradually expanded into provincial areas. In this context, the Province of Syria, where missionary activity was particularly intense, was prioritized. To avoid delays, some existing educational institutions were converted into Rüşdiye schools, and various restrictions were imposed on missionary schools. However, these restrictions produced unintended consequences, leading to heightened interest in missionary education. As a result, Ottoman educational policies had to be restructured in both religious and political terms.

This study analyzes the establishment processes, curricula, teaching staff, student demographics, and spatial distribution of Rüşdiye schools in the Province of Syria by utilizing archival documents, yearbooks (salnames), reports from the Ministry of Education, and local sources from the period. Furthermore, it evaluates how these schools responded to the educational demands of different ethnic and religious communities, and how they contributed to broader processes of social transformation.

Keywords: Rüşdiye Schools, Province of Syria, Missionary Schools, Educational Modernization in the Ottoman Empire.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda yürürlüğe koyduğu Tanzimat reformları, merkezden taşraya uzanan kapsamlı bir dönüşüm sürecini beraberinde getirmiştir. Bu dönüşümün en belirgin yansımalarından biri eğitim alanında gözlemlenmiş; modernleşme doğrultusunda oluşturulan yeni kurumsal yapılar taşraya da yayılmıştır. Bu bağlamda, 1860'lı yıllarda Suriye Vilayeti'nde kurulan modern eğitim kurumları, Osmanlı eğitim sisteminin taşrada nasıl uygulandığını gösteren dikkat çekici örnekler arasında yer almıştır. Vilayet genelinde kurulan rüşdiye mektepleri, erkek ve kız çocuklarına yönelik orta dereceli eğitimin kurumsal temellerini oluşturmuş; klasik İslamî ilimlerin yanı sıra Fransızca gibi modern derslerin de yer aldığı müfredatlarıyla taşradaki eğitim hayatının merkezinde konumlanmıştır.

Suriye Vilayeti'ndeki eğitim faaliyetleri yalnızca devlet eliyle yürütülmemiş, aynı zamanda çeşitli dış aktörlerin müdahalelerine de sahne olmuştur. Özellikle Batılı misyonerler, başta Hristiyan azınlıklar olmak üzere yerel halk üzerinde etki kurmayı amaçlayan okullar aracılığıyla hem pedagojik hem de kültürel düzeyde rekabetçi bir ortam yaratmışlardır. Bu çerçevede, Suriye Vilayeti'nde faaliyet gösteren rüşdiye mektepleri, Osmanlı'nın merkezî eğitim politikaları ile yerel ve dış etkenlerin kesişim noktasında şekillenmiş; taşrada modern eğitimin nasıl yapılandığını anlamak açısından önemli bir inceleme alanı sunmuştur.

Yüksek lisans eğitimim süresince çalışmalarımın tamamlanabilmesi için her türlü desteği sağlayan, bilgi ve deneyimlerini benimle cömertçe paylaşan değerli danışmanım Doç. Dr. Fehminaz Tokmak'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, eğitim hayatım boyunca her koşulda yanımda olan ve desteklerini esirgemeyen aileme de şükranlarımı ifade etmek isterim. Bu çalışmanın tarih alanındaki literatüre katkı sunmasını ve ileride yapılacak araştırmalara kaynaklık etmesini temenni ederim.

Sevda BARAN

KISALTMALAR

A.MKT:Sadaret Mektubi Kalemi

A.MKT.MHM: Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı

A.MKT.NZD: Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmaları Evrakı

A.MKT.UM:Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet Evrakı

BOA: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BEO: Bab-1 Ali Evrak Odası

C : Cilt

DH.MUİ: Dahiliye Nezareti Muhebart-ı Umumiye İdaresi Evrakı

DH.MKT: Dahiliye Mektubi Kalemi

İ.DH: İrade-i Dahiliye

İ.HUS: İrade-i Hususi

İ.MVL: İrade-i Meclis-i Vela

H: Hicri

M: Miladi

MF.İBT: Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi

MF.MKT: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

s: Sayfa

SNMU: Maarif Salnameleri

Y.A.RES: Yıldız Resmi Maruzat

Y.EE: Yıldız Esas Evrakı

Y.MTV: Yıldız Mütenevvi Maruzat

GİRİŞ

A) Kavramsal ve Tarihi Bir Çerçeve Suriye

“Suriye” isminin kökeni, tarihsel ve dil bilimsel olarak Kuzey Mezopotamya’daki Asur Devleti’ne (Akkadca: Aššūrāyu) dayanmaktadır. Bu ad, M.Ö. VIII. yüzyıla tarihlenen Luvite metinlerde “Sura/i” biçiminde geçmekte olup, Fenike yazıtlarında šr olarak Asur’a karşılık geldiği görülmektedir. Bu terim zamanla Antik Yunanca’ya Σύριοι veya Σύροι şeklinde geçmiştir. Seleukoslar döneminde (M.Ö. 323–150) Yunanca formu, Levant bölgesindeki halklar için genel bir adlandırma olarak kullanılmaya başlanmış ve böylece “Syria” terimi yalnızca Asurlulara değil, Aramiler ve diğer bölge halklarını da kapsayan geniş bir coğrafi tanım haline gelmiştir. Günümüzde kullanılan “Suriye” ismi, bu tarihî dil evriminin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Şahin, 2009).

Antik çağda M.Ö. IV–II. yüzyıllar arasında Helenistik Seleukos Krallığı’nın hâkimiyeti altında şekillenen Suriye coğrafyası, bu dönemde Antakya, Laodikeia (Lazkiye) ve Apamea gibi şehirlerin kuruluşuyla siyasal ve kültürel açıdan gelişmiş, ardından M.Ö. 64’te Roma İmparatorluğu’nun egemenliği altına girerek doğu eyaletlerinden biri olmuştur. Roma döneminde şehircilik, tarım ve ticaret gelişmiş, bölge özellikle Doğu Akdeniz limanları ile Mezopotamya arasındaki ticaret yolları üzerinde stratejik bir merkez haline gelmiştir. 395 yılları sonrası Bizans egemenliğinde kalan Suriye, VII. yüzyılda İslam ordularının fetihleriyle yeni bir sürece girmiş, 634–636 yılları arasında Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen Yermük Savaşı ile bölge Müslüman Arapların hâkimiyetine geçmiştir. Emevîler döneminde başkent (Şam) olarak siyasi ve kültürel önem kazanmış, Abbasîler devrinde ise Bağdat merkezli idareye bağlı kalmakla birlikte bilim, sanat ve ziraî üretim açısından gelişimini sürdürmüştür (Günaydın & Kaymazoğlu, 2024).

XI. yüzyıldan itibaren Büyük Selçuklu Devleti’nin hâkimiyetine giren Suriye, Türkmen aşiretlerinin bölgeye yerleşmesiyle etnik olarak çeşitlenmiş; Haçlı Seferleri’ne karşı verilen mücadelede Selahaddin Eyyûbî’nin liderliğinde yeniden Müslüman yönetimi altında birleşmiştir. XIII. yüzyıl ortalarında Memlûklerin denetimine giren bölge, 1516’daki Mercidabık Savaşı sonrasında Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bu tarihten sonra Halep, Şam ve Trablusşam eyaletleri kurularak bölge Osmanlı taşra sistemine entegre edilmiş, zamanla Lazkiye, Rakka ve Sayda gibi yeni idari birimler oluşturulmuştur (Doğan, 2025; Sevim, 1983).

XIX. yüzyılda Tanzimat reformları çerçevesinde, 1864 Vilayet Nizamnamesi doğrultusunda Şam Eyaleti kaldırılmış ve 1865'te Şam, Hama, Havran ve Belkâ sancaklarından oluşan Suriye Vilayeti teşkil edilmiştir. 1888'de Beyrut ayrı bir vilayet olarak yapılandırılmış, Kudüs ise doğrudan İstanbul'a bağlı özel mutasarrıflık statüsü kazanmıştır (Ortaylı, 1995). 1888–1889 yıllarına ait Suriye Vilayet Salnamesi, vilayetin idarî teşkilatı, nüfusu, şehirleşme düzeyi ve ekonomik yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır (Günaydın & Kaymazoğlu, 2024). XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı Suriye'si, Araplar, Türkler, Kürtler, Ermeniler ve çeşitli gayrimüslim cemaatlerin birlikte yaşadığı çok uluslu ve çok dinli bir yapı arz etmekteydi. Devlet, bu sosyal çeşitliliği taşra basını, idarî merkezîleşme ve vilayet gazeteleri gibi araçlarla dengelemeye çalışmış; Suriye Vilayet Gazetesi'nin 1899–1902 tarihli nüshaları bu sosyal yapının ve Osmanlı kamu yönetiminin izlerini yansıtmaktadır (Yurt & Tuğluca, 2022). Böylece Suriye, antik dönemden Osmanlı idaresinin sonuna kadar geçen yaklaşık iki bin yıllık süreçte farklı kültür, din ve idarelerin etkisinde gelişmiş ve 1918 yılında Osmanlı egemenliğinin sona ermesiyle tarihsel olarak yeni bir döneme girmiştir.

Günümüzde Suriye, Ürdün, İsrail, Lübnan ve Filistin'i kapsayan bölge tarihsel kaynaklarda “Büyük Suriye” ya da “Coğrafi Suriye” olarak adlandırılmaktadır. Antik dönemlerde ise bu geniş coğrafya yalnızca “Suriye” ismiyle anılmıştır. Akdeniz'in doğu kıyılarından başlayarak Arap Çölü'ne, İskenderun'dan Yemen'in başkenti Sana'ya kadar uzanan bölgeyi tanımlamak üzere “Suriye” terimi kullanılmıştır. Ancak XX. yüzyıla gelindiğinde bu kavram anlam daralmasına uğramış ve yalnızca bugünkü Suriye Arap Cumhuriyeti sınırlarını ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır. Bu daralmaya tepki olarak Arap milliyetçileri, tarihsel ve kültürel bağları vurgulamak amacıyla daha geniş bir alanı kapsayan “Büyük Suriye” kavramını benimsemişlerdir (Batıkaya, 2017).

Bölge tarihsel süreçte farklı isimlerle de anılmıştır. Bunlar arasında Berr-i Şam, Bilâd-ı Şam ve Arz-ı Şam öne çıkmaktadır. “Bilâd-ı Şam” ifadesi, özellikle Araplar ve Türkler tarafından yaygın şekilde kullanılmıştır. Avrupalı kaynaklarda ise genellikle “Suriye” terimi tercih edilmiştir. Halep ve çevresi zaman zaman bu genel adlandırmaların dışında tutulmuştur. Bilâd-ı Şam'ın dağlık kıyı bölgesi için “Lübnan”, güney kesimi için ise “Filistin” adlandırmaları yapılmış ve bu terminolojik ayrım Osmanlı döneminde de kullanılmaya devam etmiştir (Sami, 1894).

XIX. yüzyılda, hatta daha önceki dönemlerde Suriye'nin bugünkü anlamda kesin ve kalıcı sınırları bulunmamaktaydı. Sınırların açık biçimde belirlenmesi ve bu belirlemenin süreklilik göstermesi, esasen modern döneme özgü bir uygulamadır. Buna rağmen modern

dönem anlayışıyla geçmişi yorumlamaya çalışan tarihçiler, tarihsel coğrafya üzerinde çeşitli kavramsal karmaşalara neden olmaktadır. Oysa uzun süreli yerleşik yapılar çoğunlukla antik dönemlerden itibaren oluşmuş, tarımsal özelliklere dayanan ve zamanla benimsenmiş olmakla birlikte detaydan uzak ve esnek sınırlara sahip bölgesel taksimatlar üzerine inşa edilmiştir.

Bu bağlamda, Osmanlı dönemindeki idari düzenlemelerin de çoğu kez geçici nitelikte olduğu ve sıkça değişiklik gösterdiği görülmektedir. Örneğin Sayda'nın idari konumu 1614 yılından itibaren farklılık göstermiş; bu tarihten sonra zaman zaman Şam'a bağlı olmaktan çıkarılmıştır. Benzer şekilde, başlangıçta Trablusşam Eyaleti'ne bağlı olan Humus, daha sonraki dönemlerde çeşitli kereler Şam Eyaleti'ne bağlanarak statüsünde değişikliğe uğramıştır (Baktıaya, 2017).

Bu tür belirsizlikler diğer bölgeler için de geçerlidir. Bazı sancakların hangi eyalete bağlı olduğu, kaynaklar arasında farklılık göstermektedir. Nitekim XVIII. yüzyılda Halep Eyaleti'ne bağlı beş sancağın mevcut olduğundan söz edilmekle birlikte, bazı belgelerde buna ek olarak bir veya iki sancağın daha varlığı ileri sürülmektedir. Bu sancaklardan biri olan Cebeliye, 1701 tarihli bir belgede Trablusşam Eyaleti'ne bağlı gösterilirken, 1708 tarihli başka bir belgede Şam Eyaleti sınırları içerisinde yer aldığı belirtilmektedir. Her ne kadar bu tür karışıklıklar “genel bilgiler” kapsamında değerlendirilse de, bölgenin coğrafi kapsamının, vilayetlerinin ve livalarının net biçimde belirlenmesi, söz konusu karmaşık yapının daha anlaşılır hale gelmesini sağlamaktadır. Bu durum, Osmanlı'nın esnek ve dönemsel olarak şekillenen idari yapısının bir yansıması olmasının yanı sıra, bölgedeki farklı zaman dilimlerinde uygulanan yönetsel değişikliklerin izlerini de açıkça ortaya koymaktadır (Kılıç, 1997).

Bu bölgenin idari taksimatına yönelik arayışlar ve değişiklikler XVIII. yüzyılda da devam etmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Suriye Vilayeti'nin dört liva (sancak)dan oluştuğu görülmektedir: Trablusşam, Sayda, Şam ve Halep. Yafa, Gazze ve Kudüs gibi daha küçük yerleşim birimleri ise bu dört livanın dışında kalan bölgeler arasında yer almaktaydı (Baktıaya, 2002). Suriye'de olduğu gibi Beyrut da hem etnik çeşitliliğin yarattığı toplumsal gerilimler hem de bölgedeki ekonomik ve ticari faaliyetlerin yoğunluğu sebebiyle değişimin erken yaşandığı ve idari yapının sıkça değiştiği bir coğrafya olarak öne çıkmaktadır. Osmanlı idaresi altında başlangıçta Akka Paşalığı'na bağlı olan Beyrut, 1840 yılı itibariyle Sayda Eyaleti'nin merkezi konumuna getirilmiştir (Beyrut Vilayet Salnamesi, H.1322 [1904]).

1864 yılında yürürlüğe giren Vilayet Nizamnamesi ile birlikte, Osmanlı topraklarında olduğu gibi Suriye bölgesinde de kapsamlı idari reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu düzenleme doğrultusunda klasik eyalet sistemi kaldırılmış, yerine livalardan oluşan daha büyük ve düzenli vilayet yapıları kurulmuştur. Yeni idari yapılanma, özellikle Mithat Paşa'nın Tuna Vilayeti'ndeki reform başarısından esinlenilerek şekillendirilmiştir. Bu çerçevede Şam ve Sayda eyaletleri birleştirilmiş ve yeni oluşturulan Suriye Vilayeti adı altında bir idari birim haline getirilmiştir (Ortaylı, 1985). 1868 (H.1285) tarihli Suriye Vilayeti Salnamesi'ne göre vilayet sınırları içerisinde Şam, Kudüs, Beyrut, Trablusşam, Akka, Hama, Havran ve Belka livaları yer almaktadır. Bu yapılanmayla birlikte Beyrut, Suriye Vilayeti'ne bağlı bir liva statüsü kazanmıştır. Ancak 1887 yılında gerçekleştirilen yeni bir düzenleme ile Beyrut, Şam'dan ayrılarak müstakil bir vilayet hâline getirilmiş ve aynı zamanda kendi vilayetinin merkezi olmuştur (Suriye Vilayet Salnamesi, 1868 [H.1285]). Yeni idari yapılanmanın neticesinde, 1897 yılı itibariyle Suriye Vilayeti'ne bağlı sancaklar şu şekilde belirlenmiştir: Merkez sancağı (Şam), Havran, Hama ve Kerek (Suriye Vilayet Salnamesi, 1897 [H.1315]).

Beyrut Vilayeti, Beyrut, Trablusşam, Nablus, Lazkiye ve Akka livasını kapsamaktaydı (Beyrut Vilayeti Salnamesi, 1894 [H.1311–1312]). Beyrut Vilayeti'nde olduğu gibi, Halep'te de ekonomik ve ticari faaliyetlerin yoğunluğu, idari bölünmeleri beraberinde getirmiştir. Suriye Vilayeti'nde gerçekleştirilen düzenlemelerin ardından yaklaşık bir yıl sonra Halep'in idari taksimatında da değişiklikler yapılmıştır. Bu kapsamda vilayet, Halep, Maraş, Urfa, Adana, Kozan ve Payas livalarının yanı sıra Zor bölgesini de içine alacak şekilde yeniden yapılandırılmıştır (Baysun, 1986). 1894 yılına gelindiğinde Halep Vilayeti, Halep, Urfa ve Maraş bölgelerinden oluşan üç sancaktan ve toplam 23 kazadan ibaretti (Halep Vilayet Salnamesi, 1894 [H.1312]).

Tüm bu idari düzenlemelerin arka planında yalnızca iç dinamikler değil, aynı zamanda Avrupa devletlerinin bölgede artan etkisi de belirleyici olmuştur. Nitekim Avrupa'nın, Arap coğrafyasının Batı ile bütünleşmesini kolaylaştırma yönündeki talepleri, Osmanlı idaresi üzerinde önemli bir baskı unsuru hâline gelmiştir. Bu bağlamda, özellikle Lübnan'da gerçekleştirilen düzenlemeler, Avrupa'nın hedeflediği hukuki güvenceler ve serbest ticaret ortamı doğrultusunda şekillenmiştir. Böylece Avrupa, Mezopotamya ve Suriye hinterlandını kullanarak bölgenin zenginliklerini Atlantik pazarıyla entegre etme imkânı elde etmeyi amaçlamıştır (Ortaylı, 1984).

1864 Vilayet Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesinin ardından Suriye, Osmanlı Devleti'nin en önemli vilayetlerinden biri hâline gelmiştir. Şam, Halep, Hama, Humus ve

Lazkiye gibi merkezleriyle bölge, eğitim faaliyetlerinin odak noktalarından biri olmuştur. Suriye Vilayeti, sahip olduğu etnik ve dini çeşitlilik ile dikkat çekmektedir. Bölgede; Müslüman Araplar, Hristiyan Maruniler, Ermeniler, Rumlar, Dürziler, Nusayriler, Yahudiler, Kürtler ve Türkler bir arada yaşamaktaydı. Bu toplumsal çeşitlilik, Osmanlı eğitim politikalarının uygulanmasında hem avantajlar hem de çeşitli zorluklar doğurmuştur. Özellikle farklı cemaatlere ait okulların yaygınlığı, devletin rüşdiye mekteplerini açma politikasını daha da önemli ve gerekli kılmıştır.

B)Osmanlı Döneminde Suriye'nin İdari Yapısı

Osmanlı Devleti, 1516 Mercidabık Savaşı ile Suriye topraklarını egemenliği altına aldığı anda bölgede Memlûkler tarafından oluşturulmuş idari yapılanmayı büyük ölçüde devralmış ve klasik dönem boyunca eyalet sistemiyle yönetimi sürdürmüştür. Halep, Şam ve Trablusşam eyaletleri temel idari birimler olarak yapılandırılmış, bölgenin farklı etnik ve mezhepsel yapısına rağmen merkezî otoritenin tesisi için beylerbeyleri aracılığıyla tımar sistemine dayalı bir denge kurulmuştur. XVIII. yüzyılda artan taşra âyanlarının etkisiyle merkezî kontrol zaman zaman zayıflasa da, Tanzimat'la birlikte devlet yeniden merkezileşme çabasına girmiştir. Bu bağlamda 1864 Vilayet Nizamnamesi ile vilayet sistemine geçilmiş; Şam, Halep ve çevresindeki sancaklar birleştirilerek Suriye Vilayeti teşkil edilmiştir. Vilayet merkezinde valiler, sancaklarda mutasarrıflar görevlendirilmiş; yeni sistemle birlikte adli, mali ve idari kurumlar yeniden yapılandırılmıştır. Özellikle Şam ve Halep gibi merkezler, bu yeni düzenlemelerin hem uygulama hem denetim alanı olmuş; maarif, belediye ve zabıta teşkilatları gibi kurumlar oluşturularak devlet-halk ilişkisi yeniden tanımlanmıştır (İnalçık, 2000).

Osmanlı yönetimi, bölgedeki Arap unsurlar ile dinî cemaatlerin hassasiyetlerini gözetenerek yönetim stratejileri geliştirmiş; ulema, eşraf ve yerel ileri gelenlerle kurulan ilişkiler aracılığıyla toplumsal istikrarı sürdürmeye çalışmıştır. Suriye Vilayeti'nde Tanzimat sonrası dönemde yapılan reformların etkisi, eğitimden adalet, asayişten şehircilik politikalarına kadar birçok alanda hissedilmiş; ancak özellikle II. Meşrutiyet sonrasında merkez-taşra ilişkisinde yaşanan kırılmalar, Arap vilayetlerinde Osmanlı idaresine karşı eleştirel bir zeminin oluşmasına zemin hazırlamıştır (Koloğlu, 2012). Buna rağmen Osmanlı Devleti, XX. yüzyıl başlarına kadar Suriye'de güçlü bir idari varlık sürdürmüş; I. Dünya Savaşı'nın sonuna dek bu coğrafyada hukuki ve idari yapısını etkin biçimde devam ettirmiştir. 1516 yılında gerçekleşen Mercidabık Savaşı'nın Osmanlı lehine sonuçlanmasıyla birlikte Suriye toprakları

Osmanlı egemenliğine katılmıştır. Osmanlı yönetiminin bölgeden temel beklentisi; hac yolunun güvenliğini sağlamak, merkezî otoriteyi tesis etmek, vergi gelirlerini düzenli şekilde toplamak ve bölgedeki istikrarı uzun vadede sürdürebilmek olmuştur (İnalcık, 1999). Bu hedefler doğrultusunda Osmanlı, fetih sonrasında bölgedeki idari yapıyı radikal biçimde değiştirmemiş; Memlûklerden miras kalan idari ve sosyal yapı büyük ölçüde korunmuştur. Bu tercih, yerel kurumların etkili olduğu bir bölgede toplumsal dengeleri koruma ve yerel aktörlerle uyumlu bir yönetim modeli oluşturma amacına dayanmaktadır (Baktıaya, 2017).

1518 yılında Şam Beylerbeyliği görevine atanan Canbirdi Gazali, Yavuz Sultan Selim'in vefatının ardından 1520 yılında Osmanlı'ya karşı isyan etmiş; ancak Ferhad Paşa öncülüğündeki Osmanlı birlikleri tarafından bastırılmıştır. Bu isyanın ardından Şam ve Halep ayrı eyaletler hâline getirilmiş, Trablusşam da bir süre sonra beylerbeyliğe dönüştürülmüştür. XVII. yüzyıl ortalarında Sayda Eyaleti'nin kurulmasıyla birlikte Osmanlı Suriye'si dört temel eyalete ayrılmıştır: Şam, Halep, Trablusşam ve Sayda (Buzpınar, 2009). Bu yapı, Osmanlı'nın klasik eyalet sistemi çerçevesinde uzun süre varlığını sürdürmüştür.

Osmanlı Devleti, Suriye Vilayeti'nde hac yolunun güvenliğini ve ekonomik düzenin devamını stratejik öncelik olarak belirlemişti. Şam, bu bağlamda hac kervanlarının toplandığı ve yola çıktığı merkez hâline gelmiş; bölge genelinde kale ve menzil teşkilatları güçlendirilmiştir. Bu dönemde inşa edilen Süleymaniye Külliyesi, medreseler, kervansaraylar, hanlar ve camiler aracılığıyla hem şehirleşme desteklenmiş hem de Osmanlı kimliği bölgeye kazandırılmıştır.

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı merkezinde yaşanan siyasi ve idari zayıflık, Suriye'deki otoriteyi de olumsuz etkilemiş; bu boşluktan faydalanan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, 1831 yılında Suriye'ye bir sefer düzenleyerek bölgeyi fiilen hâkimiyeti altına almıştır. Oğlu İbrahim Paşa idaresinde sert ve merkezîyetçi bir yönetim kurulmuş; yerel idareler kaldırılarak yeni bir idari yapı tesis edilmiştir. 1832–1840 yılları arasında süren bu Mısır yönetimi, tekel sisteminin uygulanması, vergilerin arttırılması ve Müslim-gayrimüslim eşitliği gibi uygulamalarla hem ekonomik hem de toplumsal dengeleri sarsmıştır (Buzpınar, 2009). Misyoner faaliyetlerine serbestlik tanınması ve yerel halk üzerindeki ağır askerî baskı, isyanları beraberinde getirmiş; bu isyanlar sert biçimde bastırılmıştır.

1839'daki Nizip Muharebesi'nde Osmanlı ordusunun Mısır kuvvetlerine karşı aldığı yenilgi sonrası bölgede belirsizlik artmış, Avrupa devletleri sürece müdahil olmuştur. 1840

Londra Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'ya Mısır yönetimini ve Akka Vilayeti'ni kaydıhayat şartıyla bırakmış; ancak şartların kabul edilmemesi üzerine 1841'de Mısır yönetimi Suriye'den tamamen çekilmiş, bölge yeniden Osmanlı idaresine dâhil edilmiştir. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti, Suriye Vilayeti'nde modern bir idari sistem kurmaya yönelmiştir. Mısır hâkimiyetinden önce kaldırılan eyalet divanı yerine donanımlı meclisler kurulmuş; 1864 Vilayet Nizamnamesi ile Şam, Trablusşam ve Sayda vilayetleri birleştirilerek merkezi Şam olan yeni bir Suriye Vilayeti oluşturulmuştur. Böylece "Suriye" adı ilk kez resmî bir idari birim olarak Osmanlı belgelerinde yer almıştır (Buzpınar, 2009).

1872'de Kudüs'ün müstakil mutasarrıflık hâline getirilmesi ve 1888'de Beyrut Vilayeti'nin kurulmasıyla birlikte Suriye Vilayeti kademeli olarak küçülmüş, yeni sınırlar belirginleşmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanları, Suriye'deki gayrimüslim nüfus açısından olumlu karşılanırken; Müslüman halk arasında hoşnutsuzluk yaratmış, bu durum toplumsal gerilimi beslemiştir. Özellikle liman kenti Beyrut, Avrupalı devletlerle kurulan ekonomik ilişkiler nedeniyle gayrimüslim tüccarların zenginleştiği bir merkez hâline gelmiş, Avrupa etkisi daha da derinleşmiştir.

1876'da Kanun-ı Esasi'nin ilanı ile birlikte Suriye Vilayeti Meclis-i Mebusan'da dört mebusla temsil edilmiş; bu durum İstanbul'la olan ilişkilerin kurumsal biçimde gelişmesini sağlamıştır. Ancak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında yaşanan sarsıntılar, merkezî otoriteyi zayıflatmış, Şam, Beyrut ve Trablusşam gibi şehirlerde Osmanlı karşıtı Arap milliyetçiliği temelli düşünceler yaygınlaşmaya başlamıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde uygulanan istibdat politikaları bu hoşnutsuzluğu bastırmakla birlikte, Arap aydınları arasında Arap kültürünü canlandırma yönünde talepler güçlenmiştir. Bu hareketler tam anlamıyla örgütlü bir yapıya dönüşmeden, 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bölge savaşın stratejik cephelerinden biri hâline gelmiş; 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Osmanlı Devleti'nin Suriye üzerindeki egemenliği resmen sona ermiştir (Buzpınar, 2009).

C) Araştırmanın Mahiyeti ve Literatür Değerlendirmesi

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde modern bir eğitim kurumu olarak teşkil edilen rüşdiye mekteplerinin kuruluş süreci, temel amaçları, gelişimi, eğitim-öğretim faaliyetleri, ders müfredatı ve işleyiş yapısını Suriye Vilayeti örnekleminde incelemeyi hedeflemektedir. Özellikle Suriye Vilayeti bağlamında bu kurumların neden kurulduğu, misyoner faaliyetlerin yaygınlığı ve misyoner okulların durumu ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

Literatür taraması sonucunda bu konuyla ilgili özgün ve kapsamlı bir çalışmaya rastlanamamıştır. Dolayısıyla arşiv belgeleri temelinde Osmanlı eğitim hayatında rüşdiye mekteplerinin oynadığı role odaklanılarak; öğretmen, öğrenci, mekân ve işlev gibi bileşenler nitel ve nicel analiz yöntemleriyle sistematik olarak incelenmiştir. Bu doğrultuda aşağıdaki alt amaçlara odaklanılmıştır:

- Rüşdiye mektepleri hangi amaçla, ne zaman açılmış ve gelişim süreci nasıl ilerlemiştir?
- Batılı tarzda açılan rüşdiye mekteplerinin ders programları ve eğitim sistemi hangi bileşenlerden oluşmaktadır?
- Yeni kurulan rüşdiyelerin mekân ihtiyaçları nasıl karşılanmış, öğretmen temini nasıl sağlanmıştır?
- Rüşdiye mekteplerinin yaygınlaştırılması süreci nasıl başlatılmış ve açılacak yerler hangi kriterlere göre belirlenmiştir?
- Misyoner faaliyetleri Suriye’den başlayarak nasıl yayılmış ve bu durum Osmanlı eğitim sistemini ne ölçüde etkilemiştir?
- Suriye Vilayeti’nde rüşdiye mekteplerinin açılmasına temel teşvik eden faktörler nelerdir?
- Rüşdiye mektepleri kurulmadan önce Suriye’de eğitim hayatı nasıldı ve bu kurumlar öncesinde ki yapılar nasıl işlev görmekteydi?

Bu çalışmada öncelikle Osmanlı Arşivi’nde konuya ilişkin ulaşılan belgelerin transkripsiyonu yapılmış; ardından Suriye Vilayeti’ne ait salnameler incelenmiş ve son aşamada kitaplar, makaleler ve tezler gibi ikincil kaynaklara yönelik kapsamlı bir literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Konuyla doğrudan ilişkili birincil ve ikincil kaynakların tespiti ve tasnifi yapıldıktan sonra, Osmanlı Devleti’ndeki modern eğitim kurumlarından biri olan rüşdiye mektepleri, Suriye örneğinde ele alınarak incelenmiştir.

Osmanlı Devleti’nin modernleşme süreci içerisinde yeni bir kurum olarak teşekkül eden rüşdiye mektepleri bu çalışmada kapsamlı biçimde değerlendirilmiştir. Çalışmaya başlamadan önce literatür taraması gerçekleştirilmiş; alan araştırmasında nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Bu kapsamda, sosyal bilimlerde yaygın olarak başvuru dokümantasyon analizi yöntemi esas alınmıştır. Belirlenen yöntem doğrultusunda birincil kaynaklar toplanmış, sistematik biçimde sınıflandırılmış ve analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, genel bir

değerlendirme çerçevesinde sonuç bölümünde ortaya konmuştur. Bu doğrultuda, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’nde konuya ilişkin çeşitli belgelere ulaşılmıştır. Ulaşılan belgeler ile destekleyici nitelikteki ikincil kaynaklar, “19. Yüzyılda Osmanlı Eğitim Reformları Çerçevesinde Suriye Vilayeti’nde Rüşdiye Mektepleri” başlıklı çalışmaya teorik ve tarihsel açıdan önemli katkılar sağlamıştır. Araştırmanın ilk aşamasında temin edilen arşiv belgeleri içeriklerine ve kronolojik sıralarına göre sınıflandırılarak incelenmiş; ardından ikincil kaynaklarla desteklenerek çalışma, bütüncül bir yaklaşımla analiz edilmiştir.

Bu çalışma kapsamında konuya dair yapılan detaylı araştırmalar neticesinde, Osmanlı Suriye’indeki rüşdiye mekteplerine ilişkin daha önce kapsamlı bir akademik çalışmanın yapılmadığı tespit edilmiştir. Bu durum, söz konusu konunun bilimsel literatürde önemli bir boşluğu temsil ettiğini ve ileride yapılacak araştırmalara katkı sağlayabilecek nitelikte olduğunu ortaya koymuştur. Çalışmanın temelini, Osmanlı Arşivi’nden elde edilen birincil kaynaklar oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, alanda yapılmış kitaplar, makaleler, yüksek lisans ve doktora tezlerinden de faydalanılarak kapsamlı bir literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Konuyla ilgili literatürde yer alan bazı kaynaklar ise şunlardır:

Yahya Akyüz, “*Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000–M.S. 2019)*” adlı eserinde, eğitim ve öğretim kavramlarını tanımlamış; Osmanlı Devleti’nin modernleşme döneminde ve sonrasında şekillenen eğitim sistemini ve bu sisteme bağlı olarak açılan kurumları kapsamlı biçimde ele almıştır.

Bayram Kodaman, “*Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*” adlı eserinde, Sultan II. Abdülhamid dönemindeki eğitim politikalarını ve bu dönemde gerçekleştirilen modernleşme girişimlerini değerlendirmiştir.

Adil Batıkaya, “*XIX. Yüzyıl Suriye’sinde Nahda’yı Hazırlayan Sosyo ekonomik Koşullar ve Nahda İçinde Beliren Siyasi Eğilimler*” başlıklı çalışmada, Suriye’de Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki ilişkiler çerçevesinde Nahda hareketinin ortaya çıkışını incelemiş; bu bağlamda eğitimin ve misyoner faaliyetlerinin belirleyici rolünü vurgulamıştır. Osmanlı reformları ile Batılı misyonerlerin rekabeti karşılaştırmalı biçimde ele alınmıştır.

Fatma Kaya Doğanay, “*Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Rüşdiye Mektepleri*” adlı çalışmada, Osmanlı’daki yenileşme süreciyle birlikte ortaya çıkan rüşdiye mekteplerinin kuruluşu, yaygınlaşması, taşra ve vilayetlerdeki uygulamaları ile özellikle kız rüşdiyelerinin işlevsel yapısını incelemiştir.

Emel Demir Görür, “*Maarif ve Vilayet Salnamelerine Göre Halep Vilayetinde Eğitim Öğretim Kurumları*” başlıklı çalışmasında, Halep Vilayeti’ndeki eğitim kurumlarını Maarif ve vilayet salnameleri ışığında değerlendirmiş; bölgede yer alan okullar, müfredatlar, öğretmen kadroları ve medreseler hakkında detaylı bilgiler sunmuştur.

Metin Menekşe, “*1889–1890 Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Mevcut Olan Rüşdiye Mekteplerine Dair Tespit Edilen Bir İstatistiğin İncelenmesi*” başlıklı makalesinde, döneme ait arşiv belgeleri ışığında rüşdiye mekteplerinin sayısı, yapısı ve idari organizasyonunu istatistiksel verilerle analiz etmiştir.

Celal Öney, “*XIX. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonların Nüfuz Mücadelesi*” adlı çalışmasında, Protestan misyonerlerin söz konusu coğrafyada yürüttüğü faaliyetleri tarihsel bir perspektifle incelemiştir.

Tansu Şana ve Ercan Uyanık, “*XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler ile Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı’da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti*” başlıklı çalışmalarında, iki farklı misyoner grubunun Osmanlı topraklarındaki rekabetini özellikle eğitim alanındaki faaliyetler üzerinden değerlendirmiştir.

Mehmet Şişman, “*Eğitim Tarihi*” adlı eserinde, eğitim tarihini ilk çağlardan modern dünyaya kadar ele alarak, Osmanlı eğitim sisteminin dönüşümüne genel çerçevede değinmiştir.

Yapılan literatür taraması, Osmanlı Suriye’sindeki rüşdiye mekteplerine ilişkin doğrudan ve bütüncül bir çalışmanın henüz akademik literatürde yer almadığını göstermektedir. Literatürde mevcut olan çalışmaların çoğu, ya Osmanlı eğitim sistemi genelinde bir perspektif sunmakta ya da belirli coğrafi bölgeler ya da kurum türleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Örneğin, Yahya Akyüz’ün çalışması, Osmanlı eğitim sistemini genel hatlarıyla ele almakta; rüşdiye mektepleri, bu bütün içinde bir bileşen olarak değerlendirilmektedir. Benzer şekilde, Mehmet Şişman’ın eseri de eğitim tarihinin geniş bir zaman dilimini kapsaması açısından önem taşımakla birlikte, belirli bir bölgeye odaklanmış ayrıntılı inceleme içermemektedir.

Bayram Kodaman’ın çalışması, Sultan II. Abdülhamid dönemi eğitim politikalarını analiz etmekte ve bu bağlamda rüşdiye mekteplerine de temas etmektedir. Ancak, coğrafi bağlam olarak Osmanlı Suriye’sine özel bir vurgu yapılmadığı görülmektedir. Fatma Kaya

Doğanay'ın araştırması ise rüşdiye mekteplerini merkezine alması bakımından dikkat çekici olmakla birlikte, çalışmanın odak noktası genel olarak Osmanlı coğrafyasındaki rüşdiyelerin gelişimi üzerine kuruludur. Suriye Vilayeti özelinde detaylandırılmış bir analiz sunulmamaktadır.

Bölgesel çalışmalar kapsamında değerlendirilebilecek olan Emel Demir Görür'ün Halep Vilayeti'ne ilişkin araştırması, maarif ve vilayet salnameleri gibi birincil kaynakları kullanarak önemli bilgiler sunmakta, ancak kapsamı yalnızca Halep ile sınırlı kalmaktadır. Metin Menekşe'nin arşiv belgeleri ışığında sunduğu istatistiksel analiz, dönemin rüşdiye mektepleri hakkında yapısal bilgiler vermektedir; yine de bu çalışma da Osmanlı Devleti'nin genelini kapsamakta, belirli bir bölgeye özgü sistematik bir çözümleme içermemektedir.

Suriye özelinde eğitimin dönüşümünü inceleyen çalışmalar genellikle Nahda hareketi veya misyonerlik faaliyetleri üzerinden yapılandırılmıştır. Örneğin, Adil Batıkaya ve Celal Öney'in çalışmaları, bölgedeki toplumsal ve dinsel dinamiklerle bağlantılı olarak ortaya çıkan fikir akımlarını ve Batılı misyonerlerin etkilerini değerlendirmektedir. Tansu Şana ve Ercan Uyanık'ın ortak çalışmasında ise farklı misyoner gruplarının Osmanlı Suriye'sindeki eğitim faaliyetleri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bu çalışmalar, bölgedeki eğitimin dini ve politik boyutlarına ışık tutmakta; ancak Osmanlı Devleti'nin resmi eğitim kurumları, özellikle de rüşdiye mektepleri, bu çerçevede ikincil düzeyde ele alınmaktadır.

Mevcut literatür ışığında değerlendirildiğinde, Osmanlı Suriye'sinde yer alan rüşdiye mekteplerine odaklanan, bu kurumların yapısını, işleyişini, müfredatını, mekânsal dağılımını ve yerel bağlamla kurduğu ilişkiyi arşiv kaynakları ve Suriye Vilayet Salnameleri temelli olarak sistemli biçimde inceleyen bir çalışmanın eksikliği dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, söz konusu çalışmanın, hem tematik hem de coğrafi açıdan belirgin bir özgünlük taşıdığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Arşivi'nden elde edilen birincil kaynaklar, literatürde sınırlı düzeyde kullanılan bölgesel verilerin sistemli biçimde değerlendirilmesini olanaklı kılmakta; bu yönüyle, alana katkı sunacak yeni bir perspektifin geliştirilmesine imkân tanımaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE KLASİK DÖNEM EĞİTİM SİSTEMİ

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldan itibaren girdiği modernleşme süreci, özellikle Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) Fermanları ile birlikte idari, hukuki ve toplumsal alanlarda köklü dönüşümler meydana getirmiştir. Bu dönüşüm sürecinin en temel unsurlarından birini ise eğitim alanındaki yeniden yapılanma oluşturmuştur. Geleneksel medrese sisteminin değişen toplumsal ve siyasal ihtiyaçlara karşı yetersiz kalmaya başlaması, devletin yeni bir eğitim modeli inşa etme zorunluluğunu gündeme getirmiştir. Bu bağlamda, rüşdiye mektepleri, Osmanlı'da modern eğitimin ilk kurumsal adımı olarak ortaya çıkmıştır.

Rüşdiye mektepleri, yalnızca öğrencilere yeni bilgi ve beceriler kazandırmayı amaçlamamış, aynı zamanda bireyleri modern devletin ihtiyaçlarına uygun şekilde yetiştirmeyi hedeflemiştir. Bu okulların taşrada yaygınlaştırılması ise, merkezîleşme politikalarının bir uzantısı olarak değerlendirilmiş ve devletin toplumsal denetim kapasitesini artırma arayışıyla yakından ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda Suriye Vilayeti, sahip olduğu demografik çeşitlilik ve stratejik konumu itibarıyla, Osmanlı eğitim politikalarının titizlikle uygulandığı bölgelerin başında gelmiştir.

Bir milletin yükselişinde olduğu kadar gerilemesinde de eğitim-öğretim sisteminin belirleyici bir rolü bulunmaktadır. Eğitim sistemi, dönemin toplumsal, siyasal ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılayabildiği ölçüde işlevselliğini sürdürebilmekte; bu ihtiyaçlara cevap veremediği takdirde ise toplumun geri kalmasına neden olmaktadır. Bu tür kriz durumlarında, ya mevcut sistem üzerinde ıslahat girişimlerine başvurulmakta ya da tamamen yeni kurumların inşası yoluna gidilmektedir. Osmanlı Devleti açısından ise bu dönüşüm süreci hemen ve kolay bir şekilde gerçekleşmemiştir. Çünkü Osmanlı'da eğitim sistemi, siyaset ve din ekseninde şekillenen geleneksel yapılarla iç içe geçmiş bir karakter arz etmiştir. Özellikle “kanun-ı kadim” anlayışı, köklü bir zihniyet değişimini engellemiş; modern fikirler etrafında yeni kurum ve kuruluşların teşekkül ettirilmesi, eğitim alanında adeta bir mücadele alanına dönüşmüştür. Nitekim 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanı, yalnızca idari ve hukuki bir reform sürecini başlatmakla kalmamış, aynı zamanda devlet içerisinde modernleşme yönünde bir siyasal dönüşümün de önünü açmıştır. Bu dönemden itibaren Batılılaşma süreci ivme kazanmış ve eğitim sistemi modernleşme çağına adım atmıştır. Ancak bu sürecin doğru bir biçimde değerlendirilebilmesi için, modernleşme öncesinde Osmanlı Devleti'nde eğitim hayatının genel yapısının incelenmesi gerekmektedir (Akyüz, 2022).

Osmanlı Devleti, hüküm sürdüğü dönem boyunca idarî, askerî, hukukî ve toplumsal alanlarda önemli faaliyetlerde bulunarak kurumlarını zaman içerisinde ileri bir seviyeye taşımıştır. Bu süreçte, kendisinden önce varlık göstermiş olan Türk-İslam devletlerinin ilmi birikiminden ve eğitim kurumlarından önemli ölçüde faydalanmıştır. Söz konusu devletler arasında özellikle Selçuklu Devleti, Osmanlı eğitim sistemi üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Selçuklular tarafından kurulan medrese teşkilatı, Osmanlı için kurumsal ve pedagojik anlamda güçlü bir örnek teşkil etmiş; bu yapı, Osmanlı'nın eğitim anlayışına yön veren temel modellerden biri olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin teşkilat yapısında zamanla elde edilen başarılar, hem merkezi kurumların gelişimini hem de eğitim alanındaki kurumsallaşmayı beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede, medreseler, sıbyan mektepleri ve Enderun (saray mektebi), klasik dönem Osmanlı eğitim sisteminin başlıca unsurlarını oluşturmuştur. Söz konusu kurumlar, XVIII. yüzyılın ortalarına kadar toplumun eğitim ihtiyaçlarına cevap verebilmiş; ancak büyük ölçüde vakıflar aracılığıyla finanse edilip yürütüldüklerinden, doğrudan devlet kontrolü dışında, daha çok dinî ve sosyal ağırlıklı bir eğitim yapısı sergilemişlerdir (Kaya & Karataş, 2021).

1.1.Klasik Dönemde Osmanlı'da Eğitim Kurumları

1.1.1.Medreseler

Tarihsel süreçte devletler, sadece idarî, siyasî, iktisadî ve askerî alanlarda değil; eğitim alanında da kurumsal gelişmeler göstererek çeşitli yapılar inşa etmişlerdir. Eğitim kurumlarının işlevselliğini sürdürebilmesi için, dönemin şartlarına uygun fizikî altyapılar, öğretim programları, ders içerikleri ve mimarî unsurlar sürekli olarak yeniden düzenlenmiş ve geliştirilmiştir. Bu eğitim kurumlarından biri ise medreselerdi. Medrese kelimesi, Arapça'da "öğrenmek, okumak ve tekrarlamak" anlamlarına gelen "dirâse" kökünden türemiştir. Başlangıçta eğitim verilen mekânlara doğrudan "medrese" adı verilmemekle birlikte, bu kurumun ne zaman ve nerede ortaya çıktığı konusunda tarihçiler arasında kesin bir görüş birliği bulunmamaktadır. Bununla birlikte, kaynaklarda yer alan ilk örneklerden biri olarak Ebu Bekir Ahmed b. İshak es-Sıbgî'nin Nişabur'da kurduğu "Dâru's-Sünne" adlı eğitim kurumu gösterilmektedir. Bu yapının vakıf sistemiyle desteklendiği ve kurumsallaşmış bir medrese hüviyeti taşıdığı belirtilmektedir (Bozkurt, 2003). Selçuklu Devleti'nin ünlü veziri Nizâmülmülk, kurduğu Nizâmiye Medreseleri ile medrese sisteminin teşkilatlanmasında öncü bir rol oynamış ve sonraki dönem İslam eğitim kurumları için model teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'de, İslam dünyasının temel eğitim yapılarından biri olan bu medrese kurumunu geliştirerek daha ileri bir seviyeye taşımıştır. İslami kimliği güçlü olan medreseler, yalnızca

Müslüman öğrencilerin eğitim alabildiği kurumlar olarak yapılandırılmış; sıbyan mekteplerinden sonraki aşamada, ortaöğretimden yükseköğretime kadar farklı düzeylerde işlev görmüştür.

Osmanlı Devleti, eğitim alanında kurumsallaşmayı erken dönemde başlatan siyasi yapılardan biri olmuştur. 1326 yılında Bursa'nın fethiyle birlikte burada medreseler kurulmuş ve bu kurumlar aracılığıyla sistemli bir eğitim süreci başlatılmıştır. Eğitim faaliyetlerinin kesintisiz sürdürülebilmesi amacıyla vakıf düzenlemeleri yapılarak medreselerin mali ihtiyaçları karşılanmıştır. Bu gelişmeyi takiben, 1331 yılında Orhan Gazi tarafından İznik'te inşa ettirilen medrese, Osmanlı'nın ilk resmî eğitim kurumu olarak kabul edilmektedir. Söz konusu medreseye ilk müderris olarak Davud-i Kayserî'nin tayin edilmesi, dönemin eğitim anlayışı hakkında bazı ipuçları sunmaktadır. Kayserî'nin felsefe alanındaki çalışmaları dikkate alındığında, bu kurumda yalnızca dinî değil, muhtemelen felsefî içerikli derslerin de yer aldığı düşünülebilir. Ancak bu döneme ait ders programlarına dair elimizde net bir belge bulunmadığından, eğitim içeriğiyle ilgili çıkarımların sınırlı olduğu belirtilmelidir. Buna rağmen, beylik döneminde atılan bu kurumsal adımların, ilerleyen yüzyıllarda klasik Osmanlı eğitim yapısının şekillenmesinde etkili bir zemin oluşturduğu söylenebilir (Ergin, 1977).

Osmanlı'nın ilk başkentlerinden olan Bursa, Sultan I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed ve Sultan II. Murad dönemlerinde inşa ettirilen medreseler sayesinde, kısa sürede önemli bir eğitim ve kültür merkezi haline gelmiştir. 1361 yılında Edirne'nin fethinden sonra ise kent, yeni medrese yapımlarıyla eğitim açısından bir başka odak noktası olmuştur. Özellikle Sultan II. Murad tarafından inşa ettirilen Dârülhadis Medresesi, uzun süre Osmanlı medrese sisteminde önemli bir konuma sahip olmuş; Fatih Sultan Mehmed döneminde inşa edilen Sahn-ı Semân medreselerine kadar, Osmanlı eğitiminde en üst seviyeyi temsil etmiştir (İşpirli, 2003).

1453 yılında İstanbul'un fethiyle birlikte, Osmanlı'da yalnızca siyasi ve idari yapıda değil, aynı zamanda eğitim alanında da köklü dönüşümlerin yaşandığı yeni bir dönem başlamıştır. Bu çerçevede kurulan Sahn-ı Seman Medreseleri, sekiz ayrı medreseyi bünyesinde barındıran bir yapı olarak Fatih Külliyesi içerisinde yer almış ve Osmanlı medrese sisteminin kurumsallaşmasında önemli bir kilometre taşı olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman döneminde inşa edilen Süleymaniye Külliyesi ise devlet sınırları içerisindeki en yüksek eğitim düzeyine ulaşılmasını sağlamış; bu gelişmeyle birlikte medrese sistemi, yönetim yapısı, ders içerikleri ve gelir kaynakları açısından daha ileri bir aşamaya taşınmıştır (İşpirli, 2003).

Medreseler, birer ilim yuvası olarak hem dinî hem de din dışı alanlara yönelik derslerin verildiği kurumlardı. Müfredatta tefsir, fıkıh, hadis, mantık, hendese (geometri), astronomi, mühendislik, tıp ve felsefe gibi dersler yer almaktaydı. Eğitim dili genel olarak Türkçe olsa da, okutulan kitapların büyük bir bölümü Arapça idi. Medreseye kabul edilen öğrenciler, genellikle sıbyan mekteplerindeki ilköğrenimlerini tamamlamış erkek bireylerden oluşmaktaydı. Öğrenci sayısı, ilgili vakfın şartlarına, medrese binasının fiziksel kapasitesine ve dönemin imkânlarına bağlı olarak değişiklik göstermekteydi; ancak genel olarak medreselerdeki öğrenci sayısı 20 ila 30 arasında sınırlı kalmaktaydı. Bu öğrencilere, bağlı bulundukları vakıf aracılığıyla ücretsiz yemek ve burs sağlanması da eğitimin sürekliliği açısından önemli bir unsur olmuştur (Akyüz, 2019).

Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitapları, İslâm dünyasında geniş kabul görmüş, üzerine çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmış klasik metinlerden oluşmaktaydı. Bu eserlerin büyük bir bölümü Osmanlı'dan önceki dönemlerde telif edilmiş olmakla birlikte, Osmanlı ilim çevrelerince kaleme alınan önemli eserler de müfredatta yer almıştır. Molla Fenârî'nin *Fuşûlü'l-bedâ'i*, Molla Hüsrev'in *Dürrü'l-hükkâm* ve *Gurerü'l-ahkâm* adlı fıkıh kitapları, *Mirkatü'l-vüşûl* ile onun şerhi olan *Mir'âtü'l-uşûl*, Molla Gürânî'nin *Gayetü'l-emânî* adlı eseri ve Ebüssuûd Efendi'ye ait *İrşâdü'l-'akli's-selîm* adlı tefsir, dönemin önemli kaynakları arasında yer almıştır. Ayrıca, Birgivî'nin nahiv alanındaki *'Avâmil* ve *İzhârü'l-esrâr* adlı eserleri ile İbrâhim el-Halebî'nin meşhur fıkıh kitabı *Mülteka'l-ebhur* da Osmanlı eğitim sisteminde sıkça başvurulmuş kaynaklar arasında sayılmıştır. Bunun yanında, Osmanlı âlimlerinin, önceki dönem metinlerine yazdıkları şerh ve hâşiyeler de doğrudan ders kitabı ya da yardımcı kaynak olarak kullanılmıştır. XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı medreselerinde okutulan toplam otuz üç temel eserden, on üçünün İran, onunun Mısır, yedisinin Mâverâünnehir, Hârizmşâh ve Fergana bölgelerinde, üçünün ise Anadolu ve Horasan'da yetişmiş müellifler tarafından kaleme alındığı tespit edilmiştir. Bu durum, Osmanlı eğitim sisteminin sadece yerel kaynaklarla değil, geniş bir coğrafyaya yayılan İslam ilim geleneğiyle sıkı bir etkileşim içinde olduğunu göstermektedir (İşpirli, 2003).

Medreselerde eğitim süreci, belli bir müfredata bağlı olmakla birlikte, derslerin günlük düzeni ve süresi büyük ölçüde müderrisin takdirine bırakılmıştı. Haftalık ya da günlük ders sayısı sabit olmayıp, derslerin başlama ve bitiş saatleri de medreseden medreseye farklılık gösterebilmekteydi. Genellikle sabahın erken saatlerinde başlayan dersler, öğle vaktine kadar sürerdi. Öğle ile ikindi arasında ders yapılmaz, bu zaman dilimi dinlenme veya bireysel çalışma için ayrılırdı. İkinci namazının ardından ise günün ikinci ders oturumları başlardı. Bu

sistem, öğrencilerin sadece sınıf atlamalarına değil, aynı zamanda bireysel ilerleme düzeylerine göre ders geçmelerine imkân tanıyan esnek bir yapıya sahipti. Öğrenciler, kendilerine okutulması ve ezberletilmesi gereken metinleri tamamlama sürelerine göre medrese eğitimlerini erken ya da daha geç bir tarihte bitirebilmekteydiler. Dolayısıyla, eğitimde zamana bağlı bir ilerleme değil, başarıya dayalı bir değerlendirme esası benimsenmişti (Genç, 2014).

Osmanlı Devleti, toplumsal hayatın şekillendirilmesinde eğitimi temel bir unsur olarak kabul ettiğinden, medreseler üzerinde sıkı bir denetim mekanizması kurmuştur. Ancak medreseler genellikle vakıflara bağlı olarak faaliyet gösterdiği için, kaynakların kullanımı, teftişi ve işleyişi vakıf şartları çerçevesinde yürütülmekteydi. XVI. yüzyıldan itibaren, yüksek dereceli medreselerin yönetimi Şeyhülislam makamına devredilmiş, diğer medreseler ise geleneksel olarak kazasker denetiminde kalmaya devam etmiştir. Nihayetinde, XIX. yüzyılda tüm medreselerin yönetimi bütünüyle Meşihat makamına bağlanmıştır. Ancak Şeyhülislam, sahip oldukları yoğun sorumluluklar nedeniyle bu görevlere bizzat nezaret etmek yerine vekiller aracılığıyla yürütmeyi tercih etmişlerdir (Ulusoy, 2007).

Medrese eğitiminde öğrencilerin aldığı dersler, sistemin temel taşı olan müderrisler tarafından yürütülürdü. Bu dönemde öğrencinin hangi medresede eğitim aldığı kadar, hangi hocadan ders aldığı da büyük önem taşımaktaydı. Özellikle Fahreddin er-Râzî'nin eğitim metodu, Osmanlı medrese sisteminde derin etkiler yaratmıştır (İşpirli, 2003). Medreselerde öğrenim gören öğrenciler genellikle üç kategoride sınıflandırılırdı: "suhte" (medreseye yeni başlayan), "danişmend" (orta düzey öğrenci) ve "muid" (asistanlık görevi de üstlenen ileri düzey öğrenci). Eğitimini tamamlayan öğrenciler, icazet (diploma) almak suretiyle mezun olur; ancak doğrudan göreve başlamadan önce belirli bir bekleme süresi geçirmeleri gerekirdi. Bu süreç sonunda müderrislik başta olmak üzere çeşitli idari ve ilmî memuriyetlerde görev alabilirlerdi. Eğitim süreci, klasik bir sıralamaya dayanmaktaydı: Konuların anlatımı ve ezberlenmesiyle başlar, ardından yazılı hale getirilmesi ve müzakeresi gerçekleştirilirdi. Bu süreçte soru-cevap yöntemi, öğrenmenin temelini oluşturan en etkili pedagojik tekniklerden biri olarak kabul edilmiştir (Doğan, 1997).

Her ne kadar Osmanlı medrese müfredatında tarih, coğrafya, Türk ve Fars edebiyatı doğrudan yer almamış olsa da, bu kurumlarda eğitim gören ve sonrasında uzun yıllar müderrislik yapan birçok âlimin tarih alanında eserler kaleme aldığı; hatta bazı medrese kökenli âlimlerin divan sahibi şairler oldukları bilinmektedir. Müfredatta doğrudan bir ders

başlığı olarak bulunmayan tarih ve coğrafya, medrese eğitimi sürecinde okutulan çeşitli metin ve konuların anlaşılması sırasında dolaylı olarak önem kazanmıştır. Bu nedenle, medrese çevrelerinde tarih ve coğrafya alanlarında hem telif hem de tercüme yoluyla birçok eser üretilmiş, bu disiplinler zamanla medrese kültürünün ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. Bu durum, medrese eğitiminin resmi programla sınırlı kalmadığını, çevresel ve entelektüel etkileşimlerle zenginleştiğini göstermektedir (İşpirli, 2003).

Medrese müessesesi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren XIX. yüzyıla kadar fikrî ve ilmî hayatın şekillenmesinde merkezi bir rol üstlenmiştir. Bu kurum yalnızca bir eğitim yapısı olmanın ötesinde, aynı zamanda şer'î ve hukukî meselelerin çözümünde etkin görev üstlenen bir danışma ve üretim merkezine dönüşmüştür. Vakıf sistemiyle finanse edilen medreseler, devletin idarî, dinî ve toplumsal ihtiyaçlarına cevap veren kadroların yetiştirilmesinde temel rol oynamış; fıkıh, kelam, mantık ve tefsir gibi alanlarda ilmî üretimin sürekliliğini sağlamıştır. Ancak zamanla bu yapılar, toplumsal ve siyasal değişimlere yeterince uyum sağlayamamaya klasik dönemdeki dinamik yapısını kaybetmiştir. Özellikle XIX. yüzyıla gelindiğinde, modernleşme çabaları çerçevesinde ortaya çıkan yeni kurumsal yapılar karşısında medreseler, hem müfredat hem yöntem açısından geri planda kalmış; çağın gereksinimlerine cevap veremeyen bir yapıya dönüşerek işlevsel gücünü büyük ölçüde yitirmiştir (İşpirli, 2003).

Medrese sisteminin bozulmasında etkili olan başlıca faktörlerden biri, müsbet ilimlerin, özellikle de deney ve gözleme dayalı bilimlerin gereği gibi değerlendirilememesi olmuştur. Dini eğitimin ağırlığının artması, Arapça'ya daha fazla yer verilmesi, sistemin önceki disiplinli yapısını kaybederek yozlaşmaya başlaması, öğrenme motivasyonu düşük öğrencilerin çoğalması ve daha çok aktarmaya dayalı bir eğitim anlayışının hâkim olması, bu bozulmayı hızlandıran diğer önemli unsurlardır. Nitekim XIX. yüzyılın sonlarına kadar uygulanan ders programlarında ve eğitim sisteminde esaslı bir değişiklik yapılmamıştır. Bu nedenler önemli olmakla birlikte, asıl sorun, bir dönem devletin idarî kadrolarına nitelikli memurlar yetiştiren medrese kurumunun, yeni açılan eğitim müesseseleri karşısında etkisiz kalması ve bu durumun temel nedenlerinin yeterince analiz edilmemesidir. Bu ihmalkâr yaklaşım, medreseyi zamanla geri plana itmiştir. Her ne kadar Sultan II. Selim döneminde bazı ıslahat girişimlerinde bulunulmuşsa da, bu reformlar yapısal sorunları tam anlamıyla ortadan kaldıramamıştır. Öyle ki Koçi Bey ve Kâtip Çelebi, devlet gücündeki zayıflamanın yeterince fark edilmemesiyle bağlantılı olarak medrese sistemine yönelik ilk eleştirileri dile

getirmiş olmalarına rağmen bu uyarılar dönemin yöneticileri nezdinde beklenen etkiyi yaratamamıştır (Doğan, 1997).

Medrese müesseselerinde uygulanan eğitim sistemi, yalnızca bilimsel kaygılarla değil, aynı zamanda siyasi iktidarın beklentileri doğrultusunda da şekillenmiştir. Bu durum, Batı'daki kurumlarda görülen bilim-gelenek dengesi ve düşünsel özgürlüğün sağlanmasına benzer bir şekilde, modern anlamda bir üniversite yapısının oluşmasına imkân tanımamıştır. Dolayısıyla özgün düşünceler geliştirebilecek bilim insanlarının yetişmesinde medreseler öncü bir rol üstlenememiştir. Bu eksiklik, İslam dünyasında bilimsel canlılığın yeniden tesis edilmesinde de önemli bir yetersizlik olarak ortaya çıkmıştır (Akyüz, 2019).

1.1.2.Sıbyan Mektepleri

İslam dini, kadın-erkek ayrımı gözetmeksizin her bireyin ilim öğrenmesini farz kılarak eğitime büyük önem atfetmiştir. Bu anlayışın bir yansıması olarak, camilerin yanında sıklıkla mekteplerin inşa edildiği görülmektedir. Her ne kadar medreseler klasik eğitim sisteminin temel yapı taşını oluştursa da, mescitler, kütüphaneler, tekkeler, zaviyeler ve sıbyan mektepleri gibi farklı eğitim kurumları da önemli işlevler üstlenmiştir. Halktan bazı kişiler kendi imkânlarıyla mektepler kurmuş, bu kurumların sürekliliğini sağlamak adına vakıflar tesis etmişlerdir. Aynı şekilde padişahlar, eşleri, çocukları ve bazı devlet ricali de cami ve mektepler inşa ettirmiştir. (Doğan, 1997).

Fatih Sultan Mehmet döneminde, genel medreselerde uygulanan klasik eğitim programından farklı olarak, Eyüp ve Ayasofya Medreselerinde sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirmeye yönelik özel bir eğitim modeli geliştirilmiştir. Bu kurumlarda görev alacak muallimlerin pedagojik yeterliliğe sahip bireyler olmaları hedeflenmiş, bu doğrultuda müfredata "Âdâb-ı Muhâsebe" ve "Usûl-i Tadrîs" gibi dersler eklenmiştir. Tartışma adabı ve öğretim yöntemlerini konu alan bu dersler sayesinde, muallim adaylarının hem mesleki hem de pedagojik açıdan donanımlı hale gelmeleri amaçlanmıştır. Ayrıca, küçük yaş gruplarına uygunluk dikkate alınarak, bu programdan fıkıh dersi çıkarılmıştır; çünkü bu yaş grubundaki çocuklara fıkıh öğretiminin uygun olmadığı düşünülmüştür. Ancak, Fatih'in çocuk eğitimi alanında nitelikli insan kaynağı yetiştirmeye yönelik bu yenilikçi yaklaşımının, onun vefatının ardından süreklilik kazanmadığı ve zamanla terk edildiği anlaşılmaktadır (Genç, 2014).

Osmanlı sıbyan mekteplerinin öğretim programları, kuruluşlarından 1924 yılına kadar geçen süreçte çeşitli değişiklik ve gelişmelere sahne olmuştur. İlk düzenlemelerden biri, Fâtih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'da kurulan ilk dârü'tta'limin vakfiyesinde yer almakta

olup, burada "ta'lim-i kelâm-ı kadîm ve Kur'ân-ı azîm" yani Kur'an-ı Kerîm'in öğretilmesi şart koşulmuştur. Sultan II. Bayezid dönemine ait İstanbul'daki külliyesinin vakfiyesinde ise, sıbyan mektebinin programı daha açık biçimde ifade edilmiştir. Buna göre, muallimhânede görev yapacak muallim ve halife, çocuklara Kur'an okumayı ve temel ilmiyal bilgilerini öğretmekle yükümlü tutulmuştur. Zamanla sıbyan mekteplerinin öğretim içeriği genişlemiş ve yeni dersler programa dâhil edilmiştir. Nitekim Sultan I. Mahmud'un 15 Şevval 1152 (15 Ocak 1740) tarihli vakfiyesinde, muallimhâneye bir hat hocasının da tayin edildiği görülmektedir. Aynı şekilde, Sultan I. Mahmud'un annesi tarafından Galata'da inşa ettirilen bir mektebin vakfiyesinde, yazı öğretiminde uzman ve "ta'lim-i meşk-i hatta âlim" bir hocanın görevlendirileceği belirtilmiştir. Sultan I. Abdülhamid dönemine ait vakfiyelerde de "bir hattat üstat" ifadesine yer verilerek güzel yazı öğretiminin önemi vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra, aynı padişahın 1195 (1781) yılında tesis ettiği Bâbüâlî'deki Hamidiye Mektebi'nde Arapça ve Farsça derslerinin de öğretim programına alındığı anlaşılmaktadır. 1824 yılında Sultan II. Mahmud tarafından yayımlanan "ta'lim-i sıbyân" konulu fermanla ise dinî bilgilerin öğretimine öncelik verilmiş, mektep hocalarının çocuklara önce Kur'an okumayı öğretmeleri, ardından öğrencilerin kabiliyetlerine göre tecvid, ilmiyal, İslam'ın şartları ve temel dinî kuralları öğretmeleri gerektiği açıkça ifade edilmiştir. Bu düzenleme, sıbyan mekteplerinin hem dinî hem de ahlaki eğitim açısından taşıdığı önemi ortaya koymaktadır (Baltacı, 2004).

Sıbyan mekteplerinden mezun olan erkek öğrenciler, eğitimlerine medreselerde devam etme veya mevcut bilgi birikimleriyle iş hayatına atılma arasında bir tercih yapabilmekteydiler. Ancak kız öğrenciler açısından böyle bir seçenek söz konusu değildi; onların eğitim süreçleri sıbyan mekteplerinin tamamlanmasıyla sona ermekteydi. Bu dönemde, ilköğretim seviyesinde sıbyan mektepleri dışında başka bir kurumsal yapı bulunmaması ve bu mekteplerin eğitim programlarının oldukça sınırlı ve yüzeysel olması, ilköğretimin niteliğini ciddi biçimde sınırlamıştır. Bu durum, XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiş ve ancak bu yüzyılda gerçekleştirilen eğitim reformlarıyla ilköğretim alanında niteliksel bir dönüşüm başlatılabilmektedir. Sultan II. Mahmud dönemine gelinceye dek, sıbyan mekteplerinde uygulanan basit müfredat yapısına rağmen bu okullara devam zorunlu değildi. İlk kez 1824 yılında yayımlanan ve ülke genelini kapsayan bir fermanla, her ne kadar uygulamada tam olarak başarıya ulaşmasa da, sıbyan mekteplerine devam mecburiyeti resmî olarak ilan edilmiştir (Genç, 2014).

1846 yılı itibarıyla dört yıllık bir eğitim süresine sahip olan sıbyan mekteplerinde, temel dinî ve dil eğitimi ön plandaydı. Bu dönemde öğrencilere elifbâ, Kur’ân-ı Kerîm, ilmihal ve tecvid derslerinin yanı sıra Türkçe, muhtasar ahlâk risâleleri (özellikle “ahlâk-ı memdûha” türü metinler) okutulmakta; ayrıca lugat bilgisi ile sülûs ve nesih yazı türleri de öğretilmekteydi. Tanzimat döneminden sonra ise bu okullar, üç yıllık eğitim veren *mekteb-i ibtidâî* adı altında yeniden yapılandırılmış ve öğretim programları da bu doğrultuda genişletilmiştir. Yeni program kapsamında elifbâ, Kur’ân-ı Kerîm, tecvid, ilmihal, ahlâk derslerinin yanı sıra sarf-ı Osmânî (Osmanlıca dil bilgisi), imlâ, kıraat, özet Osmanlı tarihi (*mûlahhas târîh-i Osmânî*), muhtasar Osmanlı coğrafyası, hesap ve hüsn-i hat dersleri müfredata dâhil edilmiştir. Bu değişim, sıbyan mekteplerinin yalnızca dinî eğitimle sınırlı kalmayıp, temel düzeyde tarih, coğrafya ve yazı gibi seküler bilgi alanlarına da yöneldiğini göstermektedir (Baltacı, 2004).

Bu kurumlara “sıbyan mektebi” denilmesinin sebebi, çocukların genellikle 4-5 yaşlarında eğitime başlayıp, bulûğ çağına kadar öğrenimlerini sürdürmeleridir. Eğitim sürecinden sorumlu olan kişi "muallim" olarak adlandırılmaktaydı. Mektebe başlama öncesinde ailelerin onayı ile gerçekleştirilen âmin alayı adlı törenle öğrenciler mektebe götürülür ve böylece eğitim süreci başlatılırdı (Uysal, 2020). Sıbyan mekteplerinde okutulan başlıca dersler arasında Türkçe lûgat, yazı, Türkçe tecvit, ilmihal, ahlâk, elifba, Amme cüzü ve Kûr’an yer almaktaydı. Tanzimat’a kadar yazının öğretilmesi oldukça sınırlıydı. Ancak 1847 Talimatı ile yazı öğretiminin sıbyan mekteplerinin hedefleri arasında yer alması, bu alandaki önemli bir gelişme olarak kabul edilmiştir.

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile sıbyan mekteplerinde çok daha köklü düzenlemelere gidilmiştir. Bu düzenlemelere göre mekteplerin inşası ve giderlerinin halk tarafından karşılanacağı, tüm mahalle ve köylerde en az bir mektep açılacağı, ilköğretimin zorunlu hâle getirileceği, Hristiyan azınlıklara Osmanlı Tarihi’nin kendi dillerinde okutulacağı ve kızlar ile erkeklerin ayrı sınıflarda eğitim göreceği hükme bağlanmıştır (Akyüz, 2019). Genel itibarıyla Osmanlı’da neredeyse her mahalle, köy ve kasabada sıbyan mektepleri bulunmaktaydı. Tıpkı medreselerde olduğu gibi burada da eğitimin temel yöntemi ezberlemeye dayanmaktaydı. Kız ve erkek öğrenciler bazı bölgelerde birlikte, bazı yerlerde ise ayrı ayrı eğitim almaktaydı. Kur’ân-ı Kerim’i bir kez hatmetmek, mektebi bitirme şartı olarak kabul edilmiştir. Dersler Türkçe olarak öğretilmekteydi; ancak öğrencilerin ezberlemeleri Arapça yapılmaktaydı. Bu mektepler, ilkokul düzeyinde olup esas olarak ahlâk

ve din derslerinin öğretimine odaklanmıştır. Sıbyan mektepleri, XIX. yüzyılın sonlarına kadar eğitim sisteminde varlığını sürdürmüştür (Doğan, 1997).

1.1.3.Bir Eğitim Kurumu Olarak Enderun

Osmanlı Devleti'nde medrese ve sıbyan mektebi gibi yaygın eğitim kurumlarının yanı sıra, farklı bir işleve sahip olan Enderun Mektebi, devletin idarî ve askerî kadroları için özel olarak kalifiye personel yetiştirmeyi amaçlayan seçkin bir kurumdur. Bu müessese, daha çok devşirme sistemiyle saraya getirilen gayrimüslim çocukların eğitimi üzerine yapılandırılmıştır. Devşirilen çocuklar doğrudan saraya alınmaz, öncelikle Müslüman Türk ailelerin yanına yerleştirilerek İslam dini, Türkçe ve Türk kültürü ile tanıştırılırlardı. Bu sürecin ardından Edirne Sarayı gibi mekânlarda temel eğitimleri başlardı. Acemi oğlan olarak adlandırılan bu öğrenciler, ilk terbiye süreçlerinin tamamlanmasıyla birlikte askerî birimlere yönlendirilir; içlerinden yetenekli olanlar ise Enderun Mektebi'ne seçilerek ileri düzeyde eğitim almaya hak kazanırlardı (İşirli, 1995).

Enderun, Osmanlı saray teşkilatının en önemli eğitim kurumlarından biri olup, Topkapı Sarayı'nın üçüncü avlusunda, Babüssaâde (Saadet Kapısı) olarak bilinen kapıdan sonra başlayan iç saray kısmında yer almaktaydı (Genç, 2014). Enderun Mektebi'nin temelleri Sultan II. Murad döneminde atılmış, Fatih Sultan Mehmet döneminde ise sistemli bir yapıya kavuşturularak geliştirilmiştir. Bu kurum, 1909 yılına kadar varlığını sürdürmüş ve Türk eğitim tarihinde müstesna bir yere sahip olmuştur. Enderun'un uzun ömürlü olabilmesinde sıkı disiplinin, liyakate dayalı sistemin, kişisel imtiyazlara yer verilmemesinin ve başarıya sadece hünerle ulaşılabilceği inancının etkili olduğu görülmektedir. Bu kurumun amacı, yaygın kanaatin aksine gayrimüslim çocukları zorla Türkleştirmek ya da Müslümanlaştırmak değil, padişaha ve devlet mekanizmasına sadakatle hizmet edecek üstün nitelikli bireyler yetiştirmektir. Bu bağlamda Enderun'dan pek çok yüksek dereceli devlet adamı yetişmiştir (Uysal, 2020).

Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısı göz önüne alındığında, Enderun Mektebi'nde din ve etnik köken gözetilmeksizin disiplini esas alan kadroların istihdamı temel bir ilke hâline gelmiştir. Enderun'da sadece ilmî ve idarî bilgiler değil; aynı zamanda güzel sanatlar, el becerileri ve yöneticilik kabiliyetlerini geliştirmeye yönelik çok yönlü eğitim programları uygulanmıştır. Eğitimde “çıkma” usulü büyük önem taşımaktaydı. Bu sistem doğrultusunda, başarı gösteren öğrenciler eğitimlerine Enderun'da devam ederken, yeterli başarıyı gösteremeyenler başka askerî birimlere yönlendirilmekteydi. Enderun sisteminde dikkatle

gözetilen temel prensiplerden biri de kültürel kimliğin güçlü ve etkili bir biçimde kazandırılmasıydı. Farklı etnik ve dinî kökenlere mensup gençler, bu kurumda İslam-Türk kültürü doğrultusunda titizlikle eğitilmekteydi. Batılı gözlemciler, özellikle hazırlık aşamasından itibaren Enderun'a kabul edilen gençlerin seçimi ve eğitimi sürecinde Osmanlıların, yetenekli gördükleri bireyleri eğitmekten büyük bir memnuniyet duyduklarını ve bu uğurda ciddi fedakârlıklar üstlendiklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca, bu gözlemciler seçim sürecinde güzel yüzlü ve fiziksel olarak kusursuz adaylara öncelik verilmesini, Osmanlı toplumunda yaygın olan “güzel bir yüzde kötü bir ruh barınmaz” şeklindeki inançla ilişkilendirmiştir. XVI. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarına elçi olarak gelen Habsburg temsilcisi Busbecq de mektuplarında bu duruma değinmiş; Batılıların iyi eğitilmiş atlar ve köpeklerden keyif aldığını, buna karşılık Türklerin en büyük hazzı iyi yetiştirilmiş insanlarda bulduklarını belirtmiştir (İşpirli, 1995).

Enderun'da verilen eğitim, medreselerden farklı olarak daha kapsamlı ve uygulamaya yönelikti. Mektepte musiki, Türk dili ve edebiyatı, harita yapımı, coğrafya, hat sanatı, tarih, minyatür gibi derslerin yanı sıra, bir yöneticinin ya da komutanın bilmesi gereken pratik bilgiler öğretilmekteydi. Öğrenciler, bireysel yeteneklerine göre bu alanlara yönlendirilirdi. Bunların yanı sıra, Kur'an-ı Kerim, dinî bilgiler ve temel okuma-yazma eğitimi de verilmekteydi (Doğan, 1997). Enderun'da eğitim gören bireyler, belirli aşamalardan oluşan ve "oda" olarak adlandırılan kademeli bir sistem içinde yetiştirilirdi. Bu sistemin ilk basamaklarını Büyük Oda ve Küçük Oda oluşturur; bu aşamalarda öğrencilere temel düzeyde okuma-yazma öğretilir ve bir üst eğitim kademesine geçiş için gerekli hazırlıklar yapılır. Temel eğitimi başarıyla tamamlayanlar, sırasıyla Doğancılar Odası, Seferli Odası, Kiler Odası, Hazine Odası ve en son Has Oda'ya geçerek saray eğitimlerinin daha ileri düzeylerine katılırlardı. Her bir oda, hem saray hizmetlerinde bir görev alanı hem de bireyin ahlaki, kültürel ve entelektüel gelişimini destekleyen birer eğitim kademesi niteliği taşımaktaydı. Bu yapıyla Enderun, bireyi sadece bürokratik görevler için değil, aynı zamanda saray hayatının çok yönlü ihtiyaçlarına cevap verebilecek donanımlı bireyler olarak yetiştirmeyi amaçlamıştır (Genç, 2014).

Enderun'un çalışma sistemi, program yapısı ve işleyişi dikkate alındığında, bu kurumun klasik anlamda bir mektepten ziyade; yeteneklerin keşfedildiği, çeşitli sanat ve hünelerinin, idarî ve siyasî bilgilerin uygulamalı olarak öğretildiği bir tür eğitim ve staj merkezi niteliği taşıdığı söylenebilir. Enderun'da yer alan yedi oda ve koğuşun her birinde,

terfi, çıkma (mezuniyet) ve kadro boşluklarının doldurulması süreçlerinde belirli kurallara titizlikle riayet edilirdi. Bu kurallar, kurum içindeki hiyerarşik yapının ve eğitim sürecinin düzenli bir şekilde işlemlerini sağlamaktaydı. Ancak zaman zaman, özellikle padişahların insiyatifiyle, bu teamüllerin dışında hareket edildiği durumlara da rastlanmıştır. Nitekim Kanûnî Sultan Süleyman'ın Has Odabaşı İbrâhim'i doğrudan vezîriâzamlığa ataması, bu tür istisnai uygulamalara verilebilecek dikkat çekici örneklerden biridir (İşpirli, 1995).

Enderun'da eğitim gören gençlerin entelektüel gelişiminde, içinde bulundukları çevrenin etkisi son derece belirleyiciydi. Topkapı Sarayı, sadece bir hanedan ikametgâhı değil, aynı zamanda yüzyıllar boyunca yoğun idarî, siyasî ve diplomatik faaliyetlerin yürütüldüğü bir merkez işlevi görmüştür. Ülkenin farklı bölgelerinden gelen beylerbeyileri, sancak beyleri ve kadılar; İslam ve gayrimüslim devletlerin gönderdiği diplomatik heyetler ve elçiler; ayrıca Dîvân-ı Hümâyun üyeleri olan sadrazam, vezir ve kazaskerler sarayda sürekli bir hareketlilik oluşturmuşlardır. Bu canlı ortam, Enderun'da bulunan gençlerin geniş bir bakış açısı kazanmalarına ve önemli tecrübeler edinmelerine zemin hazırlamıştır. Osmanlı idaresinin merkezî ve taşra teşkilatında görev alan birçok vezir, beylerbeyi, sancak beyi ve diğer bürokratik personel, genellikle Enderun'da yetişmiş kimselerdi. Tayyarzâde Atâ Bey ve Hızır İlyas'ın eserleri, hem saray hayatı hem de Enderun'un sosyal ve kültürel yapısı hakkında önemli ayrıntılar sunmaktadır. Özellikle Atâ Bey'in çalışmasında, Enderun'da eğitim görüp farklı alanlarda görev üstlenen âlim, şair, asker, idareci ve devlet adamlarının isimleriyle birlikte zaman zaman biyografik bilgilere de yer verilmiştir (İşpirli, 1995).

Enderun Mektebi, eğitim anlayışı, disiplini ve işleyişi açısından klasik Osmanlı medreselerinden belirgin biçimde ayrılmaktaydı. Medrese sistemi zaman içinde ilmiyeye mensup ailelerin çocuklarına tanınan imtiyazlar ve himayeler nedeniyle içsel bir zayıflama yaşarken, Enderun'da liyakat ve başarı temelli bir sistem esas alınmıştı. Bu sistemde yükselme, yalnızca bireyin bilgi, beceri ve disipliniyle mümkün olmakta; bu da Enderun'u dönemin en nitelikli eğitim kurumlarından biri haline getirmekteydi. Batılı elçiler ve gözlemciler, Osmanlı eğitim kurumları içinde özellikle Enderun'a ilgi göstermiş; hatta ön yargılı olanlar dahi bu kurumun düzenini ve başarısını takdir eden ifadeler kullanmıştır. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren Enderun'a, mevcut usullere aykırı şekilde, yeterli nitelikleri taşımayan kişilerin alınmaya başlanması, eğitim sisteminin çağın değişen ihtiyaçlarına cevap verememesi ve kapıkulu askerî sınıfının devlet yönetimi üzerindeki etkisinin artması gibi nedenlerle kurumda çözümler başlamıştır. Bu gelişmeler, Enderun'un eğitim kalitesinin zayıflamasına ve klasik işleyişinin bozulmasına yol açmıştır. Buna rağmen, Enderun XIX.

yüzyıl başlarına kadar etkisini sürdürmüştür. Sonraki süreçte Batı tarzı eğitim kurumlarının ön plana çıkmasıyla birlikte, idari ve bürokratik kadrolar artık yeni mekteplerden yetişen bireylerden oluşmaya başlamıştır (Kömür, 2010).

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA OSMANLI'DA EĞİTİM VE EĞİTİM KURUMLARINDA MODERNLEŞME

2.1.Osmanlı'da Eğitim ve Eğitim Kurumlarında Modernleşme: Rüşdiye Mektepleri

XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi, geleneksel yapının sarsılmaya başladığı ve devletin çeşitli alanlarda reformlara yöneldiği bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde askerî, idarî ve malî alanlarda olduğu gibi eğitim sisteminde de ciddi dönüşümler gerçekleşmiştir. Modern eğitimin doğuşu, sadece pedagojik bir değişim değil, aynı zamanda imparatorluğun merkeziyetçiliği artırma, toplumun farklı kesimlerini devlet ideolojisi çerçevesinde şekillendirme ve Batı karşısında rekabet gücünü yeniden kazanma çabasının bir parçası olmuştur. Tanzimat Fermanı (1839) ve ardından ilan edilen Islahat Fermanı (1856), yalnızca hukuki eşitlik ya da mülkiyet hakları açısından değil, eğitimin yaygınlaştırılması ve yeniden düzenlenmesi bakımından da belirleyici bir etkide bulunmuştur. Bu bağlamda kurulan Maarif Nezareti, eğitim işlerini sistematik hale getirmiş; eğitim kurumları, müfredatlar ve öğretmen kadrosu merkezi otoritenin denetimi altına alınmıştır. Özellikle 1869 yılında ilan edilen “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi”, Osmanlı eğitim sisteminin kurumsallaşmasında bir dönüm noktasını teşkil etmiş; bu düzenlemeyle eğitim kurumları ilk kez sınıflandırılmış, sıbyan mektepleri, rüşdiyeler, idadîler ve sultanîler gibi kademeli bir sistem oluşturulmuştur. Böylece medrese merkezli geleneksel eğitim anlayışının yanı sıra, Batı tarzı ve laik esaslara dayanan yeni bir eğitim modeli inşa edilmiştir (Somel, 2010). Bu reform süreci yalnızca merkezle sınırlı kalmayıp taşra bölgelerine de yayıldığı ve uygulamada özellikle rüşdiye mektepleri aracılığıyla somutlaştığı görülmektedir.

Osmanlı eğitim sisteminde reform sürecinin ivme kazandığı Tanzimat sonrası dönemde, modern okulların yalnızca başkent İstanbul'da değil, taşra vilayetlerinde de yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Bu çerçevede kurulan rüşdiye mektepleri, taşradaki Müslüman ve gayrimüslim nüfusun modern eğitim yoluyla devlet ideolojisiyle bütünleştirilmesinde kritik bir rol üstlenmiştir. Söz konusu okullar, sadece modern bilimsel bilgiyi aktaran kurumlar değil, aynı zamanda Osmanlılık kimliği etrafında sadakat duygusu geliştirmeyi amaçlayan birer toplumsal mühendislik aracı olarak kurgulanmıştır. Bu yönüyle rüşdiyeler, eğitimi bireysel gelişimin ötesinde siyasal merkezileşme ve sosyal denetimin bir aracı hâline getiren yeni bir zihniyetin tezahürüdür. Dolayısıyla Osmanlı'da modern eğitimin gelişimi, pedagojik bir reformun çok ötesinde, merkezî otoritenin tahkimi, toplumsal yapının

yeniden düzenlenmesi ve imparatorluğun modernleşme stratejisinin temel taşlarından biri olarak değerlendirilmelidir. Rüşdiye mektepleri, bu sürecin en etkili ve yönlendirici halkalarından biri olarak öne çıkmıştır (Kaplan, 1999).

Osmanlı Devleti'nde modern eğitim sisteminin kurumsallaşma süreci, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yasal bir zemine oturtulmuş ve bu düzenleme, eğitim alanında hiyerarşik ve merkezi bir yapı oluşturulmasına öncülük etmiştir. Nizamname ile eğitim kademeleri net biçimde tanımlanarak sıbyan mektebi, rüşdiye, idadi, sultani ve Darülfünun gibi aşamalı bir sistem kurulmuştur. 1870'te Darülmuallimin-i Sıbyan, 1872'de ise Darülmuallimat gibi öğretmen yetiştirme kurumlarının açılmasıyla birlikte eğitimin profesyonelleştirilmesi yolunda adımlar atılmıştır. 1880'li yıllarda idadilerin yaygınlaştırılması, ortaöğretimin güçlendirilmesini sağlamış; 1883 yılında kurulan Mekteb-i Mülkiye-i Şahane, modern kamu görevlileri yetiştirmek üzere Osmanlı aydınlarına yön vermiştir. Bu süreç, 1900 yılında kurulan Darülfünun-ı Şahane ile yükseköğretim alanında yeni bir evreye taşınmıştır. Böylece klasik medrese sistemine paralel olarak, modern bilim ve yönetim anlayışına dayalı laik eğitim kurumlarının geliştirilmesi, imparatorluğun yeniden yapılanma çabalarının ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir (Akyüz, 2012).

Osmanlı eğitim sisteminde maarif alanındaki ilk önemli adımlar, Sultan II. Mahmud döneminde 1824 yılında zorunlu ilköğretimin ilanıyla başlamış ve bu dönemde rüşdiye mektepleri yaygınlaştırılarak eğitimde standartlaşma çabaları hız kazanmıştır. 1847 yılında kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiye ile eğitim işleri devlet denetimi altına alınmış, 1869'da kabul edilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile eğitim kurumları düzenlenmiş ve idadi, sultani gibi kademeler belirlenmiştir. 1870'lerden itibaren Darülmuallimin ve Darülmuallimat gibi öğretmen okulları açılarak eğitim kalitesi artırılmaya çalışılmış, 1880'lerde taşrada eğitim yaygınlaştırılırken, mesleki ve teknik okullar da bu dönemde teşvik edilmiştir. 1900'de açılan Darülfünun-ı Şahane, yükseköğretimde modernleşmenin simgesi olurken, II. Meşrutiyet sonrası dönemde eğitimde yaygınlaşma ve çeşitlenme devam etmiş; kız okulları artmış ve devlet eğitimi daha sıkı kontrol altına almıştır. Bu gelişmeler, Osmanlı'nın maarif alanındaki dönüşüm sürecinin kronolojik olarak sistematik ve kapsamlı bir biçimde gerçekleştiğini göstermektedir (Uzunçarşılı, 2011).

Bu gelişmelerin ardından Osmanlı Devleti, geleneksel eğitim kurumlarının yetersizliğini daha net biçimde fark etmiş ve Avrupa'daki ilerlemelere karşı ayakta kalabilmek için modern tarzda eğitim kurumları açmaya yönelmiştir. Bu doğrultuda ilk

adımlar XVIII. yüzyılda atılmış, 1734'te açılan Hendesehane ile teknik alanlarda Batılılaşma eğitimi başlamıştır. Ardından Sultan III. Selim döneminde Mühendishane-i Berrî-i Hümayun (1795) ve Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun (1773) gibi askeri okullar kurulmuş; bu kurumlar klasik medrese sisteminden farklı olarak uygulamalı bilimlere dayalı bir müfredat benimsemiştir. II. Mahmud döneminde reformcu yaklaşım ivme kazanmış, 1831'de kurulan Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye ve 1834'te açılan Mekteb-i Harbiye, devletin sivil ve askerî bürokrasiye modern eğitimle yetişmiş insan kaynağı sağlamaya başladığını göstermektedir. 1838'de Mekteb-i Tıbbiye'nin faaliyete geçmesiyle birlikte sağlık alanında da modern eğitimin temelleri atılmış, böylece Batı tarzı uzmanlık okulları Osmanlı maarif sisteminde kalıcı bir yer edinmiştir. Bu gelişmeler, geleneksel eğitim anlayışının yerini yavaş yavaş merkezîleşmiş, laik ve uzmanlık odaklı bir modelin almaya başladığını göstermektedir (Ortaylı, 2000; Safranbolulu, 2011).

Osmanlı Devleti'nde Batı ile modern eğitim kurumları çerçevesinde ilk doğrudan temaslar, XVIII. yüzyıl sonlarında başlayan ıslahat hareketlerinin bir uzantısı olarak şekillenmiştir. Fakat bu süreç özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilanı (1839) kurumsal bir kimlik kazanmış, eğitim alanında merkeziyetçi ve laik temelli bir sistem oluşturulmaya çalışılmıştır. 1845'te Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin kurulması, modern eğitim planlamasının ilk ciddi adımı sayılmakta; 1859'da açılan Darülmüallimin ile öğretmen yetiştirme faaliyetleri resmî boyut kazanmıştır. 1868'de kurulan Galatasaray Sultanisi, hem Batı tarzı eğitimin hem de çok dilli müslim-gayrimüslim öğrenci yapısının temsilcisi olmuş; 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ise Osmanlı eğitim sistemini sınıflı, kademeli ve merkezi bir yapıya oturtturarak tüm vilayetlerde uygulanacak modern eğitimin çerçevesini çizmiştir. Sultan II. Abdülhamid döneminde bu yapı taşraya taşınmış; rüşdiye, idadi ve sultani düzeyinde okullar hızla yayılmıştır. Maarif Nezareti'nin denetimindeki bu kurumlar, sadece eğitim değil, Osmanlı kimliğinin ve devlet ideolojisinin taşrada da inşasını hedeflemiştir. Nihayet 1913 tarihli Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu ile ilköğretim zorunlu hale getirilmiş, böylece Cumhuriyet'in temellerini besleyen eğitim reformları Osmanlı'nın son döneminde kurumsal bir görünüm kazanmıştır (Somel, 2010).

Tanzimat sürecinin modernleşme yönündeki etkileri yalnızca merkezde değil, taşraya kadar uzanan eğitim reformlarıyla da kendini göstermeye başlamıştır. Bu bağlamda Sultan II. Mahmud dönemi, Osmanlı eğitim sisteminde Batı tarzı okulların temellerinin atıldığı bir geçiş evresi olarak değerlendirilmektedir. 1838 yılında kurulan Meclis-i Umûr-ı Nafia'ya eğitim

alanında da görev verilmiş, böylece maarif politikalarının şeyhülislamlık ve medrese dışında, doğrudan devlet mekanizması içinde şekillendirilmesi hedeflenmiştir. Aynı yıl içerisinde Sultan II. Mahmud'un isteğiyle hazırlanan bir layihada, mevcut sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi ve bunları tamamlayıcı nitelikte “Sınıf-ı Sani” adıyla yeni kurumların kurulması önerilmiştir. Ancak padişah, bu okullar için “rüşt yaşına kadar eğitim” fikrine dayalı olarak “Mekâtib-i Rüşdiye” adını tercih etmiştir. Bu kurumlar, sıbyan mekteplerini tamamlayan ve öğrencileri yükseköğrenime hazırlayan bir yapı kazanmıştır. Rüşdiye mektepleriyle birlikte, eğitimde sınıflandırılmış, merkezi otoriteye bağlı, kademeli ve müfredat temelli bir sistemin ilk adımları atılmış; öğretmen atamaları, ders içerikleri ve öğrencilerin seçimi gibi hususlarda düzenlemeler yapılmıştır (Demirel, 2022). Böylece modern eğitim anlayışı, imparatorluğun merkezinden taşraya uzanacak biçimde kurumsal bir kimlik kazanmış, ilerleyen yıllarda rüşdiyelerin sayısal ve işlevsel olarak yaygınlaşmasının da önü açılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde modern eğitim sisteminin oluşumu, Batı'daki gelişmelerle temas hâlinde yürüyen ve merkezden taşraya yayılan çok yönlü bir dönüşüm sürecinin sonucudur. Bu süreç, Sultan II. Mahmud döneminde başlayan ilk düzenlemelerle şekillenmeye başlamış; 1839 Tanzimat Fermanı ile birlikte eğitim alanında hukuki ve idari düzenlemeler devlet politikası hâline gelmiştir. 1845 yılında kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiye, maarif işlerini düzenlemek amacıyla oluşturulmuş ilk merkezi kurum olup eğitim faaliyetlerinin planlanmasında önemli rol oynamıştır. 1847 yılında ilk erkek rüşdiyesi, ardından 1858'de kız rüşdiyesi açılmış; böylece temel ve orta dereceli eğitim kademelendirilerek yapılandırılmaya başlanmıştır. Bu dönemde sıbyan mekteplerini tamamlayıcı nitelikte rüşdiye mektepleri, ardından idadîler ve sultanîler kurulmuş; ayrıca öğretmen yetiştirmek amacıyla 1848 yılında Darülmuallimîn açılmıştır. 1869 yılında yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ise eğitimin yasal çerçevesini detaylı şekilde belirlemiş; eğitim kurumları ilk, orta ve yüksek kademeler olarak sınıflandırılmış, müfredatlar ve öğretmen nitelikleri belirlenmiş, her vilayette maarif müdürlükleri kurulması öngörülmüştür. Bu nizamname ile birlikte maarif işleri tamamen merkezi bir yapıya bağlanmış ve eğitimin taşraya yayılması için hukuki zemin oluşturulmuştur. 1870'li yıllardan itibaren Darülmuallimât (kız öğretmen okulu), Mekteb-i Sultânî (Galatasaray Lisesi) gibi kurumlarla eğitim sistemi daha da çeşitlendirilmiş; böylece modern eğitim yapısı, imparatorluk genelinde giderek yerleşen bir kurumsal hüviyet kazanmıştır (Yıldız, 2014; Somel, 2010).

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti, eğitim alanında köklü bir dönüşüm sürecine girmiş, klasik yapıya dayalı medrese sistemi yanında Batılı tarzda modern mekteplerin tesis

edilmesine yönelik adımlar atmıştır. Bu çabalar, Sultan II. Mahmud döneminde başlayan ilk düzenlemelerden Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın getirdiği yapısal değişimlere kadar uzanan geniş bir çerçevede gelişmiş; Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin kurulması, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ilanı ve Darülmuaallimîn gibi öğretmen yetiştiren kurumların açılması, bu sürecin temel yapı taşlarını oluşturmuştur. Ayrıca 1839 yılında, memur ihtiyacını karşılamak amacıyla Sultan Ahmet Camii'nde, Mekteb-i Maarif-i Adliye açılmış, bu kurum kısa süre sonra ikiye ayrılarak Mekteb-i Ulum-ı Ebediye kurulmuştur (Akyıldız, 2019). Eğitimde kademeli sistemin yerleştirilmesi, müfredat düzenlemeleri ve merkeziyetçi maarif politikaları, Osmanlı'nın modernleşme iradesini ortaya koyan önemli göstergelerden biri olmuştur. Bu süreç yalnızca merkezî bölgelerde değil, taşra vilayetlerine kadar uzanarak imparatorluk genelinde yeni bir eğitim anlayışının yerleşmesini amaçlamıştır. Artık eğitimin yalnızca bireysel gelişim değil, toplumsal kalkınma ve merkezi otoritenin güçlendirilmesi açısından da stratejik bir unsur olarak değerlendirildiği bu dönemde, özellikle rüşdiye mektepleri devletin eğitim politikalarının sahaya yansıdığı temel kurumlar haline gelmiş, bu kurumların işleyişi ve denetimi için idari yapılanmaya gidilerek Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti gibi özel birimler tesis edilmiştir (Koçer, 1991).

2.2.1. Mekatib-i Rüşdiye Nezareti'nin Kurulması ve Rüşdiye Mektepleri

Mekatib-i Rüşdiye Nezareti, Osmanlı modern eğitim reformlarının önemli bir aşaması olarak 1839 yılında Meclis-i Umûr-ı Nafia tarafından hazırlanan layihanın uygulanması amacıyla kurulmuştur. Bu nezaret, Sultan II. Mahmud'un emriyle rüşdiye mekteplerinin açılması ve eğitim sisteminin modernleşmesi için kurumsal bir yapı oluşturmayı hedeflemiştir (Demirel, 2022). Esad Efendi'nin nazırlığını yaptığı bu kurum, İstanbul ve taşrada açılması planlanan okulların organizasyonunu sağlamış, 11 Şubat 1839 tarihinde yayımlanan nizamnameyle Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin açılış sürecini yönetmiştir (Altınova, 2010).

Mekatib-i Rüşdiye Nezareti, geleneksel medrese sisteminden farklı olarak, çağın gereksinimlerine yanıt veren, devlet kontrolünde ve merkeziyetçi bir eğitim anlayışını benimsemiştir. Sıbyan mektepleri ile rüşdiye mekteplerinin idari işleyişini üstlenen nezaret, Evkaf Nezareti'ne bağlı olmakla birlikte, günümüz anlamında bir bakanlık mahiyetinde değildi (Akyüz, 2019). Bu yapıyla Osmanlı Devleti, eğitimde sistematik bir dönüşümün ilk somut adımlarını atmış, modern eğitimi devlet politikası olarak benimsemiştir. Ayrıca, bu süreçte müfredat ve öğretmen eğitimine dair düzenlemelerle eğitim kalitesinin artırılması hedeflenmiştir (Demirel, 2022). Mekatib-i Rüşdiye Nezareti'nin kurulması ve faaliyetleri,

Osmanlı eğitim sisteminde modernleşme yönünde atılan en önemli adımlardan biri olarak kabul edilir. Bu kurum sayesinde eğitim yaygınlaştırılmış, merkezi otorite eğitim politikalarında daha etkin bir rol üstlenmiş ve böylece imparatorluğun toplumsal yapısının dönüştürülmesi için gerekli insan kaynağı yetiştirilmiştir (Altınova, 2010).

XIX. yüzyılın başlarından itibaren, Avrupa devletlerinin savaşlardaki üstünlüğü Osmanlı Devleti açısından ciddi bir sorgulama sürecini beraberinde getirmiştir. Askerî alandaki başarısızlıklar, dönemin koşullarına uygun, modern donanıma ve eğitime sahip bir orduya duyulan ihtiyacı açıkça ortaya koymuştur. Bu durum, öncelikle askerî okulların kurulmasını gündeme getirmiş, ardından eğitim sisteminin genelinde bir dönüşüm ihtiyacını doğurmuştur. İstanbul'da matbaanın faaliyete geçmesi, zamanla sivil eğitim kurumlarının açılması gibi gelişmeler, Osmanlı'da ıslahat hareketlerinin eğitim boyutunu da kapsadığını göstermektedir. Ancak aynı dönemde, geleneksel sıbyan mekteplerinde herhangi bir yeniliğe gidilmemesi, hem medrese çevrelerinin muhtemel tepkilerinden çekinilmesiyle hem de genel eğitim düzeyinin geride kalmasıyla ilişkilidir. Bu okullarda verilen temel eğitimin yetersizliği, özellikle yeni açılan askerî okullar için gerekli alt yapıyı sağlayamaması açısından dikkat çekicidir. Sıbyan mekteplerinde Türkçe okuma-yazma öğretiminin yeterli seviyeye ulaşamaması ise, öğrencilerin daha ileri düzeydeki eğitim kurumlarına geçişinde hem zaman kaybına yol açmakta hem de akademik seviyeyi düşürmektedir. Tüm bu nedenlerle, sıbyan mektepleri ile modern askerî ve sivil eğitim kurumları arasında bir köprü işlevi görecek yeni bir okul türüne ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyacın bir sonucu olarak rüşdiye mektepleri, Osmanlı eğitim sistemine modern bir ara basamak olarak dâhil edilmiştir. Böylece geleneksel ve modern eğitim kurumları bir arada varlık göstermiş ve Osmanlı eğitim yapısı ikili bir karakter kazanmıştır (Akyüz, 2019; Demirel, 2022).

Osmanlı eğitim sistemindeki rüşdiye mektepleri, adını “rüşd” kelimesinden alarak öğrencinin olgunluk çağına erişmesine katkı sağlamayı hedefleyen, ilk modern ortaokul kurumlarıdır. Bu okullar, sıbyan mekteplerinin ardından, idadî ya da sultanî düzeye geçmeden önce öğrencilere temel dinî, ahlâkî ve bilimsel bilgi kazandırmayı amaçlamış; bu yönüyle Osmanlı eğitim sisteminin modernleşme sürecinde önemli bir basamak oluşturmuştur. İlk örnekleri Sultan II. Mahmud döneminde askeri amaçlarla kurulan rüşdiyeler, zamanla sivil yapıya evrilmiş ve taşra merkezlerinde de yaygınlaştırılmıştır. Böylece Osmanlı topraklarında geleneksel medrese eğitiminin yanında modern devletin ihtiyaç duyduğu nitelikli bürokrat ve

memurları yetiştirmeye yönelik yeni bir eğitim yapısı inşa edilmiştir (Altınova, 2010; Somel, 2010).

Sultan II. Mahmud'un vefatının ardından tahta geçen oğlu Sultan Abdülmecid, babasının başlattığı reform sürecini sürdürme iradesi göstermiştir. Bu süreçte, 24 Haziran 1839 tarihinde Osmanlı ordusunun, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya bağlı kuvvetler karşısında Nizip'te ağır bir yenilgi alması, reformların hızlandırılmasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu mağlubiyet, Osmanlı'nın hem iç kamuoyuna hem de Avrupa devletlerine modernleşme ve yeniden yapılanma konusunda kararlı olduğunu gösterme ihtiyacını doğurmuştur. Bu bağlamda, Sultan Abdülmecid tarafından, Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın girişimiyle, 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir (Lewis, 1993). Ferman doğrudan eğitimle ilgili özel bir madde içermemekle birlikte, devletin kurumsal yapısını yeniden şekillendirme iradesi kapsamında eğitim alanındaki reformları da dolaylı olarak teşvik etmiştir. Nitekim eğitimde modernleşme ihtiyacı, daha XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren hissedilmiş ve medreselerin yanında batı tarzı teknik ve mesleki okulların açılması yönünde çeşitli girişimler gerçekleştirilmiştir (Kara, 1995).

Tanzimat Fermanı'nda doğrudan eğitime ilişkin maddeler yer almasa da, reformların sürdürülebilirliği açısından eğitimin stratejik önemi dönemin yöneticileri tarafından açıkça görülmüştür. Fermanın hayata geçirilebilmesi için, modern devlet anlayışına uygun memur ve aydın kadroların yetiştirilmesi bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu noktada dış politikadaki gelişmeler, özellikle Mısır meselesinin 1840 Londra Konferansı ile çözülmesi ve 1841 Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanması, Osmanlı yönetiminin iç meseleler ve reformlara daha fazla odaklanmasına imkân sağlamıştır (Kodaman, 1988).

Tanzimat sürecinin kilit isimlerinden olan Mustafa Reşit Paşa, eğitimi devletin modernleşme çabalarının temel taşı olarak görmüş ve bu alandaki reformları bizzat sahiplenmiştir. 1846 yılında sadrazamlık görevine gelmesinin ardından eğitim politikalarının daha da sistematik hale getirilmesi için çaba göstermiştir. Reşit Paşa'ya göre Batı tarzında eğitim almış kadrolar, hem Tanzimat'ın devamlılığını sağlayacak hem de devletin idari yapılanmasına katkı sunacaktır (Kodaman, 1988).

Padişah Sultan Abdülmecid' de benzer bir bakış açısına sahipti. 1845 yılında Bab-ı Ali'yi ziyareti sırasında yaptığı konuşmasında, Tanzimat Fermanı'nın yalnızca askerî alanla sınırlı kalmaması gerektiğini vurgulamış, eğitim alanında daha kapsamlı ve kurumsal adımlar

atılmasını istemiştir. Bu doğrultuda, reform sürecini yönlendirmek amacıyla geçici bir kurul olan “Meclis-i Muvakkat” oluşturulmuş, ardından taşrada ve İstanbul’da çeşitli uzmanlık meclislerinin kurulması planlanmıştır. Bu yapılar arasında, doğrudan eğitim politikalarıyla ilgilenecek olan “Meclis-i Maarif” de yer almıştır (Kodaman, 1988).

Meclis-i Maarif tarafından hazırlanan ve Meclis-i Vâlâ tarafından onaylanan ilk düzenlemede üç temel hedef belirlenmiştir: Öncelikle sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi, ikinci olarak rüşdiye mekteplerinin eğitim programlarının dinî esasların yanı sıra fen ve ilim derslerini içerecek şekilde güncellenmesi ve nihayetinde, yükseköğretim düzeyinde halkın yararlanabileceği bir Darülfünun’un kurulması. Bu düzenlemeler çerçevesinde, ortaya çıkabilecek ihtiyaç ve sorunları değerlendirmek amacıyla kalıcı bir kurul olan “Meclis-i Maarif-i Umumiye”nin kurulması planlanmış ve bu yapı 21 Temmuz 1846 tarihli *Takvim-i Vekayi*’de resmî olarak ilan edilmiştir (Kodaman, 1988). Böylece Osmanlı’da eğitim sisteminin üç aşamalı (sıbyan-rüşdiye-darülfünun) bir yapıya kavuşturulması hedeflenmiş; rüşdiyeler, bu yapının orta basamağı olarak daha net bir şekilde konumlandırılmıştır. Nihayetinde Meclis-i Maarif-i Umumiye, Osmanlı’da doğrudan eğitim işlerini yürütmekle görevli ilk merkezi kurum olarak tesis edilmiş ve Meclis-i Vâlâ ile Hariciye Nezareti’ne bağlı olarak faaliyet göstermeye başlamıştır (Akyıldız, 2009).

Meclis-i Maarif-i Umumiye’nin kurulmasıyla birlikte eğitim alanındaki yeniliklerin kurumsallaşması yönünde önemli bir adım atılmış, ancak bu gelişme beraberinde geleneksel ve modern eğitim anlayışları arasında belirgin bir çatışmayı da gün yüzüne çıkarmıştır. Meclis her ne kadar bir karar organı olsa da doğrudan uygulamaya yönelik icra yetkisine sahip değildi. Bu nedenle, sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin idaresini yürütecek daimi bir icra organına duyulan ihtiyaç dile getirilmiş ve bu doğrultuda 1847 yılında Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kurulmuştur. Nezaretin başına, dönemin vakanüvisi olan Esad Efendi atanmıştır (Kodaman, 1988).

Yeni kurulan bu nezaretin görevi; sıbyan ve rüşdiye okullarının mevcut durumlarını değerlendirmek, vakıf gelirlerini ve yerleşim koşullarını dikkate alarak hangi okulların hangi statüde faaliyet göstereceğini belirlemek, eksiklikleri tespit ederek Meclis-i Maarif-i Umumiye’ye rapor sunmaktır. 28 Haziran 1847 tarihinde alınan bir kararla, sıbyan mekteplerine 6-10 yaş arası çocukların, rüşdiyelere ise 10 yaş ve üzerindeki öğrencilerin kabul edilmesi öngörülmüştür. Ayrıca, çocukların 4-5 yaşlarında eğitime başlaması teşvik

edilmiş; 6 yaşını geçtiği halde okula gönderilmeyen çocukların velilerine cezai yaptırımlar uygulanması planlanmıştır (Akyıldız, 1993).

Aynı karar doğrultusunda, okula başlama sırasında tören düzenlenmesi, sıbyan mekteplerindeki eğitimin 4 yıl, rüşdiyelerde ise 2 yıl sürmesi gerektiği belirtilmiş; her iki okul türü için de mezuniyet sınavı uygulaması getirilmiştir. Başarısız öğrencilerin eğitimlerini tekrar etmeleri ve rüşdiyelerde Akaid, Birgivi Risalesi, Sarf ve Nahiv gibi derslerin okutulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca, alınan kararların kamuoyuna duyurulması yönünde adımlar atılmıştır (Akyıldız, 1993). Aynı yıl içerisinde, Meclis-i Maarif-i Umumiye Başkanı Emin Paşa'nın Rumeli Ordusu görevine atanması üzerine yerine Esad Efendi getirilmiş; ancak onun kısa bir süre sonra vefat etmesiyle görev Kemal Efendi'ye devredilmiş ve bu değişikliklerle birlikte nezaretin statüsü müdürlüğe çevrilmiştir. Ardından Abdülhak Efendi, kurumun yeni başkanı olarak atanmıştır (Doğanay, 2011).

Kemal Efendi'nin göreve gelmesiyle birlikte Mekâtib-i Umûmiye Müdürlüğü'nün çalışmaları hız kazanmış, rüşdiye mekteplerinin yaygınlaştırılması ve yönetmeliklerin hazırlanması yönünde önemli adımlar atılmıştır. İlk etapta İstanbul'daki büyük sıbyan mekteplerinden 120'sinin rüşdiyeye dönüştürülmesi planlanmışsa da, ekonomik zorluklar ve öğretmen yetersizliği nedeniyle yalnızca 30 okulun açılabilceği değerlendirilmiştir. Bu nedenle, proje bir yıl ertelenmiş ve öncelikle İstanbul merkezli beş okulun açılması kararlaştırılmıştır. 1848 yılında Dersaadet'te üç, Üsküdar ve Tophane'de ise birer rüşdiye mektebi eğitim öğretime başlamıştır (BOA, İ.DH. 162/8438).

Bu gelişmelerin ardından, rüşdiyelerde görev yapacak öğretmen ihtiyacının artması üzerine öğretmen yetiştirecek bir kurumun kurulması gündeme gelmiş ve bu doğrultuda, 1848 yılının Mart ayında ilk Darülmuallim açılmıştır. Bu kurum, öğretmenlik mesleğinin Osmanlı'daki kurumsal başlangıcı olarak değerlendirilmekte ve rüşdiyelerin yaygınlaşması sürecinde önemli bir işlev üstlenmektedir (*Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, 1316).

Kemal Efendi, rüşdiye mekteplerinin teşkilatlandırılması sürecinde yalnızca idari sorumluluk üstlenmekle kalmamış, aynı zamanda bizzat eğitime katkı sunan öncü bir isim olmuştur. 25 Şubat 1847 tarihinde Sadaret'ten aldığı izin doğrultusunda, Davutpaşa'da ilk rüşdiye mektebini kurmuştur. Bu okul, daha önce sıbyan mektebi olarak hizmet veren Nazperver Kadın Mektebi'nin dönüştürülmesiyle oluşturulmuş ve "Davutpaşa Taş Mektebi" adıyla anılmıştır. Kubbesiyle dikkat çeken taş bina, 1894 yılında meydana gelen büyük

depremde zarar görmüş, ardından kubbesiz olarak yeniden inşa edilmiştir. Bu haliyle Dersaadet'in en sağlam ve dikkat çeken eğitim yapılarından biri hâline gelmiştir (Ergin, 1940). Kemal Efendi, bu okula büyük önem atfetmiş; burada bizzat dersler vermiş, çeşitli kitapların hazırlanmasını güvendiği kişilere emanet etmiştir. Ayrıca kendisi de "Tâlim-i Fârisî" adını taşıyan bir risale kaleme almıştır. Aynı dönemde Cevdet Paşa da "Ma'lûmât-ı Nâfi'a" adlı eserini yazmıştır. Okulun Davutpaşa gibi görece gözlerden uzak bir semtte kurulması, eğitimdeki yenilikçi uygulamaların geleneksel çevrelerin baskısından uzak bir ortamda gelişmesini amaçlamıştır (Ergin, 1940). Nitekim okul kısa sürede halk arasında yüksek eğitim kalitesiyle tanınmış, öğrenci sayısı 100'ü geçmiştir (BOA, A.MKT. 135/25).

Rüşdiye mekteplerine verilen önemin bir göstergesi olarak, öğrencilerin sınavları devlet protokolünün huzurunda yapılmıştır. 10 Temmuz 1848 tarihinde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin bir odasında düzenlenen imtihanında öğrenciler başarılı olmuş, hem öğretmenler hem de öğrenciler padişah tarafından çeşitli nişanlarla ödüllendirilmiştir. Kemal Efendi, bu başarıların ardından müdürlük görevinden nazırlığa terfi ettirilmiş ve kendisine ikinci derece bir rütbe ile "Nişân-ı Zîşân" verilmiştir. Bu atama ve ödüllendirme kararı, 31 Temmuz 1848 (29 Şâban 1264) tarihli 386 numaralı *Takvîm-i Vekayi*'de yayımlanmıştır (Doğanay, 2011).

Kemal Efendi'nin şahsi çabalarının yanı sıra, dönemin sadrazamı Mustafa Reşid Paşa'nın da eğitim meseleleriyle doğrudan ilgilenmesi reformların ilerlemesinde önemli rol oynamıştır. Ancak bu süreçte, Reşid Paşa'nın dini meselelere gereken hassasiyeti göstermediği yönündeki eleştiriler nedeniyle görevden alınarak yerine Sarım Paşa atanmıştır. Bu görev değişikliği, Reşid Paşa'nın rakibi olan ve geleneksel değerleri korumayı savunan Said Paşa'nın etkisiyle gerçekleşmiştir. Said Paşa, özellikle rüşdiyelerde verilen resim ve harita derslerini hedef alarak, bu tür Batılı içeriklerin eğitim sisteminden çıkarılmasını istemiştir. Mekâtib-i Umûmiye Muavini Vehbi Molla'nın da desteğiyle, harita derslerinin yasaklanması ve bu amaçla tüm haritaların imha edilmesi yönünde adımlar atılmıştır. Nitekim Said Paşa, bu amaçla elindeki haritaları tuvaletlere atırarak imha ettirmiştir (Baysun, 1953).

Ancak bu muhafazakâr tutum uzun sürmemiş, Padişah Abdülmecid yeniden Reşid Paşa'yı sadrazamlığa atamıştır. Böylece eğitim reformlarının önündeki en büyük engellerden biri ortadan kalkmıştır. Öte yandan rüşdiye mekteplerinde kara tahta ve tebeşir kullanımına karşı da bazı geleneksel çevrelerden itirazlar yükselmiştir. "Frenk icadı" olarak görülen bu araçların üzerinde Kur'an harflerinin yazılamayacağı yönündeki tepkilere karşılık, eğitim

yönetmeliğine Mekke ve Medine’de de bu uygulamaların kullanıldığına dair bir ifade eklenmiş, böylece toplumsal direnç yumuşatılmıştır (Sakaoğlu, 2003).

Bu dönemde dikkat çeken en önemli hususlardan biri, eğitimdeki yenilik hareketlerinin devletin merkezi politikalarından ziyade reformcu yöneticilerin bireysel çabalarıyla gerçekleşmiş olmasıdır. Eğitim reformları da dâhil olmak üzere birçok alandaki değişim, reform yanlısı yöneticilerin ısrarlı tutumu sayesinde ilerleyebilmiştir. Yeniliğe karşı olan, geleneksel yapıların sürdürülmesini isteyen çevreler zaman zaman bu süreci sekteye uğratsa da, Mustafa Reşid Paşa gibi isimlerin kararlı duruşları sayesinde reformlar yön değiştirmeden devam etmiştir. Nitekim Reşid Paşa’nın ikinci kez sadrazamlığa getirilmesiyle birlikte eğitim ve kültür alanında daha güçlü adımlar atılmış, rüşdiye mekteplerinin sayısı artış göstermiştir. Daha önce birkaç rüşdiye mektebi varken, bu sayı İstanbul’da altıya yükselmiş, toplamda 870 öğrenci bu kurumlarda eğitim görmeye başlamıştır. Bu dönemde özellikle Arapça ve Farsça derslerinin yerine Türkçeye ağırlık verilmiş, bununla birlikte matematik, fen ve coğrafya gibi modern bilimlerin ders programına dâhil edilmesi, dönemin eğitim reformlarının yenilikçi niteliğini ortaya koymuştur (Akşin, 1988; Kodaman, 1988; Ülken, 1992).

Tanzimat Dönemi’nde eğitimin yalnızca başkent İstanbul ile sınırlı kalmaması, taşrada da yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. Toplumun farklı kesimlerine eğitim ulaştırma düşüncesi, Tanzimat’la beraber öne çıkan eşitlik ve toplumsal kalkınma anlayışıyla ilişkilendirilebilir. Bu bağlamda Anadolu başta olmak üzere ülkenin çeşitli bölgelerinde rüşdiye mekteplerinin açılması hedeflenmiştir. Aynı zamanda sıbyan mekteplerinin modernleştirilmesi, *usûl-i cedîd* öğretim yöntemlerine geçilmesi ve kız çocuklarının da eğitime dâhil edilmesi gibi reformlar, dönemin dikkat çeken uygulamaları arasında yer almıştır. İdâdî, Sultânî ve Darülfünun gibi üst düzey eğitim kurumlarının rüşdiyelerden sonra açılması da bu dönemin eğitim yapısını şekillendirmiştir. Ancak eğitim yatırımlarında öncelik çoğu zaman askerî kurumlara verilmiş, sivil okullar için ise genellikle mevcut binalar değerlendirilmiş, yeni bina inşası nadiren gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede, Darülfünun’un kendi binasına kavuşması yirmi yılı aşkın bir süre almıştır (Sakaoğlu, 2003).

Rüşdiye mekteplerinin İstanbul’daki başarısının ardından taşrada da bu okulların kurulmasına karar verilmiştir. 20 Ekim 1848 tarihinde Edirne ve Bursa’da uygun bulunan büyük binaların rüşdiye mektebi olarak tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu okullarda ilmihal ve ahlâk risaleleri okutulacak, sıbyan mekteplerinde okuma-yazmayı öğrenmiş

öğrenciler içinden seçilerek öğrenci kabulü sağlanacaktır. Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından hazırlanan mazbatada, öğretmen atamalarının Darülmuallim'den yapılacağı, okul müdürlerinin ise yerel ulemâ içinden seçileceği belirtilmiştir. Ayrıca, bu okullarda verilecek eğitimin kısa, öz ve anlaşılır olması gerektiği vurgulanmıştır (BOA., İ.MVL. 127/3324).

1853 yılına gelindiğinde Meclis-i Maarif-i Umumiye, İstanbul, Edirne ve Bursa dışındaki bölgelerde de 25 yeni rüşdiye mektebinin açılmasına karar vermiştir. Bu doğrultuda Anadolu'da 7, Ege Adaları'nda 3 ve Rumeli'de 15 olmak üzere yeni okulların kurulması hedeflenmiştir (Kodaman, 1988). İlgili yerlerde medreselerin veya eski mektep binalarının kullanılıp kullanılamayacağı, gerekirse tamirat giderleri ya da yeni inşa maliyetlerinin ne olacağı konusunda bilgiler toplanmış ve bu bilgiler doğrultusunda planlamalar yapılmıştır (BOA., İ.MVL. 326/13933).

Eğitim reformlarına yalnızca devletin değil, halktan bazı hayırseverlerin de destek verdiği görülmektedir. Örneğin Divân-ı Hümayun kâtiplerinden Mehmet Said Sermedî Bey, Ohri Sancağı'na bağlı Tiran kasabasında bir rüşdiye mektebi açmak istediğini ve tüm masraflarını kendisinin karşılayacağını belirtmiştir. Devlet, bu öneriyi olumlu karşılamış; öğretmenin maaşı devlet hazinesinden karşılanmak şartıyla okulun açılmasına izin vermiştir (BOA., İ.MVL. 405/17596). Bu tür katkılarda bulunan şahıslar kamuoyunda takdir edilmiş, örneğin Manastır'da açılacak olan inas (kız) rüşdiyesi için katkı sağlayanların isimleri gazetelerde yayımlanarak kamuoyuna duyurulmuştur. Bu uygulamanın Dersaadet gazetelerinde ilan edileceği belirtilmiştir (BOA., MF.MKT. 33/11).

1858 yılına gelindiğinde başkent İstanbul'daki rüşdiye mekteplerinin sayısı sekize ulaşmıştı. Bu okullar Davutpaşa, Darülmaarif, Sultan Bayezid, Fatih, Beşiktaş, Üsküdar, Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Kasımpaşa olarak kayda geçmiştir. Söz konusu okullarda toplam 985 öğrenci eğitim görmekteydi. Aynı dönemde Anadolu'da beş, Rumeli'de ise yirmi sekiz rüşdiye faaliyette olup, bu bölgelerdeki öğrenci sayısı 2.386'ya ulaşmıştı (Altınova, 2010). Osmanlı Devleti sadece okul açmakla kalmamış, öğrencilerin bu okullara düzenli devamını sağlamak amacıyla çeşitli tedbirler almıştır. Yerel önde gelenlerle işbirliği yapılması ve toplumsal baskının kullanılması bu önlemler arasındadır. 1858 tarihli bir belgeye göre, İstanbul ve Bilad-ı Selase'de (Üsküdar, Galata ve Eyüp) çocukların okullara düzenli katılımı için Zabtiye Müşirliği'ne yazı gönderilmiştir. Ayrıca, çıraklık ya da zanaat öğrenimi öncesinde çocukların asgari düzeyde okuryazarlık kazanması gerektiği, bu bağlamda eğitimsizliğin kabul edilemeyeceği vurgulanmıştır. Sokakta başıboş dolaşan çocukların

eğitime y6nlendirilmesi için mahalle imamları ve muhtarlarının uyarılması, Maarif-i Umumiye Nazırı vekili tarafından hazırlanan tezkire ile sağlanmaya çalışılmıştır (Altınova, 2010).

Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısı, farklı etnik ve dil gruplarına mensup toplulukların da modern eğitim kurumlarından faydalanma taleplerini beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, Arap vilayetlerinde rüşdiye mektebi açılması yönünde çeşitli başvurular yapılmıştır. 1859 yılında Trablusgarp Valisi, uygun bir binanın rüşdiyeye d6nuştürölmesini ve masrafların karşılanmasını talep etmiştir. Bu istek olumlu karşılanmış ve valinin talebi padişah tarafından takdir edilmiştir (BOA., İ.MVL. 415/18147). Benzer şekilde, 1860 yılında şam'daki Emeviye Camii yakınında bulunan akmakiye Medresesi'nin rüşdiyeye d6nuştürölmesine, gerekli onarımların yapılmasına ve 6ęretmen atanmasına karar verilmiştir (BOA., A.MKT.UM. 408/72). Bu talepler, merkeze uzak b6lgelerde yaşayan halkın Türkçe 6ęrenme ve modern eğitime ulaşma isteğini açıkça g6stermektedir. Maarif Nezareti de 1860 yılında eyaletlere g6nderdiği genelgeyle, her sanağa en az bir rüşdiye mektebi açılmasını emretmiştir.

Ancak bu okullarda eğitim alacak 6ęrenciler için sıbyan mektebi mezunu olma şartı getirilmişti. Ne var ki, bazı yerleşim yerlerinde sıbyan mektebi dahi bulunmamaktaydı. 6rneğin Ankara mutasarrıflığına g6nderilen bir yazıda, Rişvan aşiretinin b6lgeye yerleşmesinin ardından cami ve mescitlerin inşa edildiği; ancak sıbyan mektebinin bulunmadığı ifade edilmiştir. Bu nedenle doğrudan bir rüşdiye mektebi açılmasının uygun olmayacağı, 6nce bir sıbyan mektebi inşa edilerek çocukların temel eğitimi tamamlamalarının sağlanması gerektiği belirtilmiştir (BOA., A.MKT.UM. 410/81). Bu yaklaşım, eğitim zincirinin basamaklar hâlinde kurulması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Rüşdiye mekteplerinin sağlıklı şekilde işlemesi için 6ncelikle sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi şarttı. Bu kapsamda, Evkaf Nezareti bünyesindeki sıbyan mektepleri Maarif Nezareti'ne bağlanmış, ardından "Sıbyan Mekteplerinin Islahına Dair Nizamname" yayımlanarak reform süreci başlatılmıştır. İlk olarak İstanbul'da uygulanan bu d6zenlemeler zamanla taşraya da yayılmıştır. Bu d6nemde rüşdiye mekteplerindeki eğitim süresi d6rt yıldan beş yıla çıkarılmış ve yeni müfredata g6re eğitim faaliyetlerine başlanmışır (BOA., İ.MVL. 584/26278). 1863 yılı itibarıyla rüşdiye mekteplerinin sayısı hızla artarken, bu kez kız çocukları için inas rüşdiyeleri kurulması gündeme gelmiştir. Ancak Osmanlı topraklarının birçok yerinde açılan bu okullara rağmen, gayrimüslim okullarıyla rekabet edecek d6zeyde

kaliteli bir eğitim sağlanamadığı düşünülmüş ve halkın eğitime yönlendirilmesi gerektiği kanaatine varılmıştır (Altınova, 2010).

Modern eğitim kurumlarının inşasında maddi gücü olan hayırseverlerin katkısı büyük önem taşımıştır. Bu kişiler, gazetelerde adları yayımlanarak kamuoyunda teşvik edilmeye çalışılmıştır. Örneğin 1868 yılında Beyrut'ta bir rüşdiye okulunun inşası için 100.000 kuruşluk bir kaynak zenginler tarafından sağlanmış, devlet de buna 15.000 kuruş katkı yaparak iş birliğini desteklemiştir (BOA.,BEO., Ayniyat Defteri, No: 1068, s. 138). Öte yandan bazı sivil toplum oluşumları da rüşdiye mekteplerinin açılmasına öncülük etmiştir. Sayda'da, "Maksad-ı Hayriye" adlı bir cemiyetin girişimleriyle bir rüşdiye mektebi açıldığı, Sayda Rüşdiye Mektebi muallimi tarafından Maarif Nezareti'ne bildirilen bir yazıda ifade edilmiştir (BOA., MF.MKT. 62/179).

Rüşdiye mekteplerinin inşasının tamamlanmasının ardından, ilgili bölgelerde öğretmen ihtiyacı hızla gündeme gelmiştir. Bu talep genellikle yerel kaynaklardan karşılanmaya çalışılmış; açılan okulların durumu düzenli olarak Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir. Örneğin, 1889 yılında Saruhan Sancağı'na bağlı Akhisar kazasında bir rüşdiye mektebinin açılışı, ilgili liva mutasarrıflığı tarafından merkeze rapor edilmiştir (BOA., MF.İBT., 23/3; BEO., Ayniyat Defteri, No. 1070, s. 50).

Bazı rüşdiye mekteplerinin açılışları, yalnızca bürokratik bir süreç olmaktan çıkmış; halkın katılımıyla dini ve sembolik yönleri de olan törenler şeklinde gerçekleştirilmiştir. Dedeoğlu Sancağı'nın Ferecik kasabasında, halkın yardımıyla inşa edilen rüşdiye mektebinin açılışı sırasında padişah adına dualar edilmesi buna örnektir (BOA., MF.İBT., 17/135). Yine bu dönemde, bazı mekteplere padişahın isminin verilmesi yoluyla sembolik bir aidiyet ilişkisi kurulmuştur. Örneğin, Biga kazasında bir rüşdiye mektebine "Reşadiye" isminin verilmesi yönündeki talep, mutasarrıflık tarafından merkeze iletilmiş ve bu isim onaylanmıştır (BOA., DH.MUİ., 4-1/15). Benzer şekilde Lapseki'de, halkın katkılarıyla inşa edilen rüşdiye ve iptidai mekteplerine "Lapseki Reşadiye ve Mekteb-i Rüşd ve İbtidai" ismi verilmesi için izin talep edilmiştir (BOA., DH.MUİ., 103-1/30).

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, bir yerleşim yerinde rüşdiye mektebi açılabilmesi için belirli bir nüfusun varlığını şart koşmuştur. Ancak taşradan merkeze nüfus verilerinin zamanında ve sağlıklı şekilde ulaştırılamaması, mekteplerin açılmasına ilişkin süreçlerde çeşitli idari sorunlara neden olmuştur. Bu bağlamda, 8 Nisan 1872 tarihli bir genelgede,

Nizamname'nin 18. maddesine atıf yapılarak, nüfus ve demografik yapıya ilişkin bilgilerin eksiksiz şekilde merkeze iletilmesi istenmiştir. İlgili maddeye göre, nüfusu 500 haneyi aşan yerleşimlerde, halk yalnızca Müslümanlardan oluşuyorsa Müslümanlara, yalnızca Hristiyanlardan oluşuyorsa Hristiyanlara, karma nüfus durumunda ise her grup için ayrı birer rüşdiye mektebinin açılması gerekmekteydi. Ayrıca, bir rüşdiye mektebinin açılması için en az 100 haneden oluşan bir nüfusun varlığı da ön koşul olarak belirlenmişti (Altınova, 2010).

Söz konusu belirsizliklerin önüne geçilebilmesi amacıyla, maarif dairelerinin bünyesinde sistematik veri kaydının sağlanmasına yönelik bir karar alınmıştır. Bu çerçevede, henüz mektep açılmamış şehir ve kasabalarda nüfusun sınıfsal ve mezhepsel dağılımı, hane sayısı, mektep çağındaki çocukların sayısı, bu çocuklardan kaçının mevcut rüşdiye veya sıbyan mekteplerine devam ettiği gibi ayrıntıları içeren defterlerin hazırlanması istenmiştir. Aynı zamanda, söz konusu kazalara bağlı köylerin büyüklüklerinin ve ulaşım imkânlarının da tespit edilmesi, bu bilgilerin cetvel hâlinde düzenlenerek merkeze gönderilmesi gerekli görülmüştür (BOA.,BEO., Ayniyat Defteri, No. 1069, s. 29).

Bunun yanında, Maarif Nizamnamesi'nin Müslüman nüfus temel alınarak mektep açılmasını öngördüğü dikkate alınarak, her sancağın etnik ve dini yapısını gösteren cetvellerin Defterhane-i Amire'den temin edilmesi istenmiştir (BOA., MF.MKT., 1/95). Yaklaşık bir ay sonra tüm vilayetlere gönderilen yeni bir genelgede ise, Nizamname'nin 18. maddesine yeniden vurgu yapılarak, 500 Müslüman haneye sahip yerleşim yerlerinde rüşdiye mektebi açılması gerektiği bir kez daha hatırlatılmıştır. Bu sayının altında kalan bölgelerde ise sıbyan mekteplerinin teşvik edilmesi gerektiği belirtilmiştir (BOA., MF.MKT., 2/115).Rüşdiye ve sıbyan mekteplerinin açılmasına yönelik özendirilmesi istenilen vilayetler şunlardır:

Tablo 1. Rüşdiye ve Sıbyan Mekteplerinin Açılması İstenilen Yerler

Edirne	29	Girid	18	Diyarbakır	22	Erzurum	21
Bosna	25	Hüdavendigâr	43	Halep	23	Kıbrıs	14
Tuna	5	Aydın	20	Suriye	20	İzmir	4
Yanya	16	Ankara	20	Bağdat	15	Hersek	7
Selanik	39	Sivas	22	Aden	17	Maraş	4
İşkodra	14	Kastamonu	24	Trablusgarp	12	Amasya	4
Pirizren	19	Trabzon	20	Bingazi	5	Siroz	4

Cezayir-i Bahr-i Sefid	19	Mamuretü'l Aziz	6	Karahisar'ı Şarki	5	Kudüs'ü Şerif	4
------------------------------	----	--------------------	---	----------------------	---	------------------	---

(BOA., Maarif Kalemi Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 2/115, H.08 Ca 1289/M.14 Temmuz 1872).

Merkezi otorite, yürürlükteki düzenlemelere aykırı uygulamaları tespit ettiğinde doğrudan müdahalede bulunmuştur. Özellikle, nüfus yoğunluğu yeterli olmayan yerleşim birimlerinde rüşdiye mektebi açılması girişimlerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu duruma örnek olarak, Kastamonu Vilayeti'ne bağlı Gerze kasabasında yaşanan uygulama gösterilebilir. Söz konusu yerleşimde yalnızca 154 Müslüman hanenin bulunmasına rağmen bir rüşdiye mektebi açılmış ve bu okul için öğretmen atanması talep edilmiştir. Ancak, Maarif Nezareti tarafından Kastamonu Vilayeti'ne gönderilen resmî yazıyla, nizamname hükümleri hatırlatılarak, rüşdiye mekteplerinin yalnızca nüfusu 500 haneyi aşan yerleşim yerlerinde açılabileceği belirtilmiştir. Bu kapsamda, halkın talebi doğrultusunda, öğretmen maaşlarının yerel imkânlarla karşılanması şartıyla, mektebin iyi düzenlenmiş bir sıbyan okuluna dönüştürülmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir. Ayrıca öğretim kadrosunun belirlenmesine yönelik olarak, muhtasar hesap, coğrafya, Arapça ya da Farsça derslerinden birine hâkim bir öğretmenin tercih edilerek Meclis-i Maarif'e bildirilmesi istenmiştir (BOA., MF.İBT., 3/117).

Benzer bir yaklaşım ilerleyen yıllarda Halep Vilayeti'nden gelen bir talep için de geçerli olmuştur. Nüfus şartları sağlanmadığından, gönderilen dilekçeye verilen resmî yanıtta, ilgili eğitim kurumunun rüşdiye değil, iyi düzenlenmiş bir iptidai (ilköğretim) mektebi olarak faaliyete geçirilmesinin uygun olacağı bildirilmiştir (Altınova, 2010). Taşra bölgelerinde okul dönüşümüne ilişkin talepler zaman zaman yerel halkın eğitimde nitelikli öğretmen arzusu doğrultusunda şekillenmiştir. Örneğin, Eğin kazasına bağlı Ağın nahiyesinde görev yapan Abdullah Lütfi Efendi, maddi sıkıntılar nedeniyle görevinden ayrılarak Diyarbakır'a gitmek istemiştir. Ancak, yerel halkın söz konusu muallimin usûl-i cedîde (yeni öğretim yöntemleri) konusunda yetkin olduğunu belirterek okulun rüşdiyeye dönüştürülmesi ve bu öğretmenin görevine burada devam etmesi yönündeki talepleri, Mamuretü'l-Aziz valisi tarafından Maarif Nezareti'ne iletilmiştir. Nezaretin cevabında ise, bu dönüşüm talebinin esasen öğretmenin atanmasını sağlama amacı taşıdığı değerlendirilmesine yer verilmiştir. Ayrıca mevcut rüşdiye mekteplerinden istenen düzeyde verim alınamadığı, ikinci öğretmenlerin genellikle yetersiz olduğu, birinci dereceden öğretmenlerin ise Darülmuallimin mezunu olması gerektiği

vurgulanmıştır. Bu bağlamda, Ağın'daki mektebin ibtidai statüsünde kalmasının daha uygun olacağı ve Abdullah Lütü Efendi'nin bu göreve atanamayacağı belirtilmiştir (BOA., MF.İBT., 30/94).

Bununla birlikte, yönetmeliklere uygun yerleşim yerlerinde rüşdiye mektebi açma faaliyetleri kesintisiz olarak devam etmiştir. Kepsut nahiyesi bu doğrultuda örnek teşkil eder. Nüfusun 500'ün üzerinde Müslüman haneden oluştuğu tespit edildikten sonra bölgeye Söğütü Ahmed Efendi, aylık 600 kuruş maaşla öğretmen olarak atanmıştır. Aynı zamanda okulun çeşitli giderlerini karşılamak amacıyla yıllık 600 kuruşluk bir masarifi müteferrika ödeneği tahsis edilmiştir (Altınova, 2010).

1870'li yılların başında İstanbul'un çeşitli semtlerinde rüşdiye mekteplerinin açılmasıyla birlikte, taşrada olduğu gibi başkentte de eğitime yönelik önemli adımlar atılmıştır. Bu dönemde Osmanlı merkezi idaresinin, rüşdiye mekteplerine özel bir önem atfettiği görülmektedir. Nitekim Emirgân'da bir rüşdiye mektebinin kurulması sürecinde, toplum içinde itibarlı ailelerin çocuklarından yaklaşık otuz öğrencinin özel olarak seçilerek bu okulda eğitime başlaması dikkat çekicidir. Söz konusu okulun işlevselliği için gerekli öğretmen atamaları ile ders materyallerinin temini konusunda Emin Muhlis Paşa tarafından girişimlerde bulunulmuş ve bu talepler Meclis-i Maarif'e arz edilmiştir (BOA., MF.İBT., 1/45).

Öte yandan, Yenikapı, Silivrikapı ve Topkapı civarlarında herhangi bir rüşdiye mektebinin bulunmaması, bu bölgelerdeki çocukların eğitime erişimini kısıtlamıştır. Bu sorunun giderilmesi amacıyla, Odabaşı Çarşısı'nda yer alan mevcut bir sıbyan mektebi, halkın talebi üzerine rüşdiye mektebine dönüştürülmüştür. Dönüştürme işlemi sonrasında yeni bir öğretmen tayin edilmiş, sıbyan mektebinde eğitim gören öğrencilerin ise başka bir eğitim kurumuna nakledilmesi planlanmıştır (BOA., MF.İBT., 3/2).

Sultan Abdülaziz döneminde rüşdiye mekteplerinin sayısında önemli bir artış yaşanmıştır. 1868 yılında 87 olan rüşdiye sayısı, 1874 itibarıyla 386'ya ulaşmıştır. Bu okulların 160'ı Rumeli'de, 203'ü ise Anadolu'da yer almaktaydı. İstanbul'daki rüşdiyeler arasında ise 9'u kız çocuklarına yönelik olarak açılmıştır. 1874 yılı verilerine göre tüm Osmanlı coğrafyasında yaklaşık 20.000 öğrenci bu okullarda eğitim görmektedir (Karal, 2003).

1872 itibarıyla yalnızca İstanbul'da 18 erkek rüşdiyesi faal durumdaydı ve bu okullarda toplam 1614 öğrenci eğitim almaktaydı. Bu kurumlarda 125 öğretmen görev yaparken, 8 kız rüşdiyesinde ise 40 öğretmen görevliydi ve 259 kız öğrenci öğrenim görmekteydi (Alkan, 2000). 1874 yılı verilerine göre erkek rüşdiyelerinde idadi sınıflardan yapılan nakillerle birlikte öğrenci sayısı 1937'ye yükselmiştir. Aynı dönemde İstanbul'daki 9 kız rüşdiyesinde toplam 248 öğrenci bulunmaktaydı (Ergin, 1977). Dönemin İstanbul nüfusunun yaklaşık 540 bin olduğu, bunun da 200 bin kadarının Müslüman olduğu dikkate alındığında, kız çocuklarının eğitime katılım oranının son derece sınırlı kaldığı görülmektedir (Tekeli & İlkin, 1999).

Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından hemen sonra patlak veren 1877-1878 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı, eğitim faaliyetleri dâhil olmak üzere birçok alanda olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bu dönemde, sadrazam Said Paşa'nın da etkisiyle Fransızca öğretimine özel bir önem verilmiş; 1878 yılında vilayet merkezlerinde Fransızca derslerinin müfredata dâhil edilmesi yönünde adımlar atılmıştır. Ayrıca kütüphane ve müze kurma faaliyetleri teşvik edilmiştir. Bu kapsamda, 119 rüşdiye mektebinde Fransızca zorunlu ders olarak okutulmaya başlanmıştır (Altınova, 2010).

Savaş sonrası Osmanlı Devleti, Hersek, Bosna, Tuna ve Sofya gibi önemli vilayetleri kaybetmiş ve bu bölgelerdeki yaklaşık 75-80 civarındaki rüşdiye mektebi de Osmanlı idaresinin dışına çıkmıştır. Böylece 1878 itibarıyla Osmanlı'nın elinde kalan rüşdiye mektebi sayısı yaklaşık 300'e düşmüştür. Savaş nedeniyle Rumeli ve Kafkasya'daki Türk nüfusun büyük kısmı İstanbul ve Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmış, göçmenler geçici olarak rüşdiye mekteplerine yerleştirilmiştir. Bu durum, okulların işlevselliğini doğrudan etkilemiştir (Kodaman, 1988). Ayrıca savaşın yıkıcı etkileri yalnızca nüfus hareketleriyle sınırlı kalmamış, pek çok cami, mescit, medrese ve mektep de fiziksel olarak tahrip edilmiştir. Edirne ve Tuna bölgelerindeki Türk nüfus, göç ettirilerek sosyal dokuda büyük bir değişime neden olmuştur (Altınova, 2010).

14 Ocak 1878 tarihinde Meclis-i Mebusan'da yapılan 10. oturumda Yanya mebusu Abdül Bey, savaş sonrası eğitimin geldiği noktaya dikkat çekmiş ve eğitim eksikliğinin Osmanlı toplumunun geri kalmasındaki temel etkenlerden biri olduğunu belirtmiştir. Anadolu'da eğitim faaliyetlerinin büyük ölçüde ihmal edildiğini vurgulayan Abdül Bey, Rumeli ve Arnavutluk'ta okul kalmadığını, bayram namazı kılacak uygun alanların dahi bulunmadığını ifade etmiştir. Ayrıca mevcut okullarda ezberci anlayışın hâkim olduğunu, bu

durumun öğrenci başarısını olumsuz etkilediğini dile getirmiştir. Kız ve erkek çocukların çağdaş yöntemlerle ayrı ortamlarda eğitim almasının gerekliliğini savunan Abdül Bey, medreselerin de modern pedagojik yöntemlerle ıslah edilmesinin zorunluluğuna dikkat çekmiştir (Altınova, 2010). 1879 yılında Maarif Nezareti'nin merkez teşkilatında gerçekleştirilen yeniden yapılanma kapsamında beş ayrı daire kurulmuş, bunlardan biri de Mekâtib-i Rüşdiye Dairesi olmuştur. Bu gelişme, Osmanlı hükümetinin rüşdiye mekteplerinin iyileştirilmesi ve yaygınlaştırılması yönünde kararlı bir irade ortaya koyduğunu göstermektedir. Yeni kurulan bu dairenin başına, dönemin önde gelen eğitimecilerinden Selim Sabit Efendi atanmıştır. Bu atama sonrasında rüşdiye okullarının inşasına ve eğitim kadrolarının güçlendirilmesine yönelik faaliyetler hız kazanmıştır.

Selim Sabit Efendi, 1883 yılında İstanbul'daki rüşdiye mekteplerinden mezun olan 150 öğrenci için düzenlenen diploma töreninde yaptığı konuşmada, Dersaadet ve taşrada toplam yaklaşık 460 rüşdiye mektebinin faaliyette olduğunu, bu okullarda 25 ila 30 bin çocuğun öğrenim gördüğünü belirtmiştir. Aynı yıl içinde taşrada 10 yeni rüşdiye okulunun açıldığı ve 40 ila 50 okulun daha inşasının planlandığı ifade edilmiştir. Selim Sabit Efendi'nin açıklamalarına göre, 1878-1884 yılları arasında yaklaşık 170 yeni rüşdiye mektebi açılmış, böylece toplam okul sayısı 300'den 470'e yükselmiştir. Ayrıca, dört defa sadrazamlık yapmış olan Sait Paşa'nın, Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu bir layihada İstanbul'da 17, taşrada ise 119 yeni rüşdiyemektebinin kurulmasını sağladığı anlaşılmaktadır (Kodaman, 1988).

Ekonomik sıkıntılara rağmen, devletin bütçesinden bu okullar için kaynak ayrılması dikkat çekicidir. Zaman zaman ayrılan tahsisatlarda yer değişikliği yapılarak rüşdiye okullarına öncelik verilmiştir. Örneğin, Edirne Vilayeti'ndeki bazı livalarda açılması planlanan idadi mektepler için ayrılan bütçe, iptal edilen projelerin ardından Dedeoğlu kasabasında bir rüşdiye mektebi inşasında kullanılmak üzere aktarılmıştır. Bu okulda görev alacak öğretmen ve hademelerin maaşları ile ilgili ödenek, Maarif Hazinesi'nin belirli fasıl ve maddeleri kapsamında yeniden düzenlenerek karşılanmıştır (BOA., İ.DH., 1133/88497).

Sultan II. Abdülhamid döneminde, rüşdiye ve idadi eğitimini bir arada sunan mektepler yaygınlaşmıştır. Üç yılı rüşdiye, iki ya da dört yılı idadi olmak üzere beş ya da yedi yıllık iki tür eğitim modeli uygulanmıştır. Beş yıllık mektepler çoğunlukla taşrada ve gündüzlü, yedi yıllık olanlar ise vilayet merkezlerinde ve yatılı biçimde faaliyet göstermekteydi. 1895 yılı verilerine göre Osmanlı genelinde yedi sınıflı 20, beş sınıflı 35

idadi mektebi bulunmaktaydı (Yücel, 1994). Bu okullarda ilk üç sınıf rüşdiye seviyesinde, sonraki sınıflar ise idadi düzeyindeydi.

Söz konusu dönemde gayrimüslimlerin rüşdiye okullarına katılım oranı Müslümanlara kıyasla oldukça yüksekti. 1895 yılı verilerine göre Müslüman rüşdiyelerinde 41.716 öğrenci, azınlık rüşdiye okullarında ise 82.916 öğrenci bulunmaktaydı. Nüfus oranları dikkate alındığında bu farkın altı kata kadar çıktığı hesaplanmaktadır (Akşin, 1988). 1898 yılına gelindiğinde ise beş yıllık idadilerin ilk üç yılının hâlâ rüşdiye müfredatını kapsadığı görülmektedir (Yücel, 1994).

Dönemin önemli fikir insanlarından Ahmet Ağaoğlu, İstanbul'daki rüşdiye ve idadi mekteplerine ilişkin gözlemlerinde, bu okulların sayıca yeterli olduğunu, toplamda 32.079 öğrencinin bu kurumlarda eğitim gördüğünü ifade etmiştir. Ayrıca her 19 öğrenciye bir öğretmen düştüğünü ve bu açıdan öğretmen kadrosunun oldukça geniş olduğunu belirtmiştir. Maarif Nezareti'nin erkek ve kız rüşdiye mektepleri için toplam 157.000 kuruşluk bir harcama yaptığı da yine aynı değerlendirmelerde yer almaktadır (Altınova, 2010).

Genel çerçevede değerlendirildiğinde; Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı ekonomik sıkıntılar, ardı ardına yaşanan savaşlar, öğretmen yetersizliği ve eğitim materyallerinin temininde yaşanan aksaklıklar, rüşdiye mekteplerinin gelişimini sekteye uğratmıştır. Ancak tüm bu olumsuz koşullara rağmen Osmanlı yönetimi, eğitim alanındaki yenilikçi politikalarından vazgeçmemiş; büyük bir özveriyle bu kurumları inşa etmeye ve sürdürmeye devam etmiştir.

2.2.2. Rüşdiye Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim

2.2.2.1. Rüşdiye Mekteplerinde Eğitim Dili, Öğretmen Kadrosu ve Okutulan Dersler

Rüşdiyelerin en belirgin özelliklerinden biri, medrese sistemine kıyasla daha çok uygulamaya dayalı ve modern içerikli dersler sunmalarıdır. Bu eğitim anlayışı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Tanzimat dönemi ile birlikte yaşanan eğitimdeki dönüşümün bir parçasıdır. Rüşdiyelerin hem geleneksel dini bilgilerin hem de Batı tarzı eğitim içeriklerinin bir arada sunulduğu okullar olarak öne çıkmaktadır. Medrese sistemi, daha çok dini öğretiler üzerine yoğunlaşırken, rüşdiyelerde Kur'an, Arapça ve dini bilgilerle birlikte matematik, geometri, tarih, Osmanlıca gibi derslerin yanı sıra Fransızca gibi Batı dillerine de yer verilmiştir. Bu çok yönlü eğitim anlayışı, Osmanlı'daki modernleşme sürecinin bir parçası

olarak, devletin hem geleneksel değerleri koruma hem de Batı tarzı bilgileri benimseyen bireyler yetiştirme amacını taşımaktadır (Köprülü, 2002).

Fransızca'nın Osmanlı eğitim sistemine girmesinin, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte Batı etkisinin Osmanlı Devleti'ne sirayet etmesinin bir sonucu olduğu değerlendirilmektedir. Fransızca, dönemin Batı dünyasında bilim, diplomasi ve kültür dili olarak kabul edilmekteydi ve bu nedenle Osmanlı'da eğitim müfredatına dâhil edilmiştir. Uzunçarşılı, rüşdiyelerde Fransızca derslerinin verilmesinin, Osmanlı'nın Batı ile daha etkin bir iletişim kurabilmesi ve çağdaşlaşma sürecinde önemli bir adım olarak değerlendirildiğini ifade etmektedir (Uzunçarşılı, 2012). Rüşdiye Mekteplerinin ders programı aşağıdaki gibidir:

Tablo 2. 1879 ve 1880 Yıllarına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Rüşdiye Mekteplerinin Ders Programı

1.Sınıf	2.Sınıf	3.Sınıf	4.Sınıf
Arapça	Arapça	Arapça	Arapça
Farsça	Farsça	Farsça	Farsça
Ceber (Matematik)	Fransızca	Fransızca	Ahlak
Kavaid-i Osmani	Tarih-i Osmani	Tercüme	İmla
Coğrafya	Coğrafya	Hesap	Sülüs
Tarih	Hesap	İmla	
Rika	Resim	Rika	
İlm-i Hal	Rika	Kavaid-i Osmani	
Hüüs-n-i Hat	Ceride	Kozmografya (Gökbilimi)	
Kıraat			

Rüşdiye mekteplerinde sunulan eğitim içeriği, Osmanlı'daki gayrimüslim okullarında da benzer şekilde uygulanmaktaydı. 1880 (1297) yılına ait Suriye Vilayet Salnamesi'nde yer alan bilgilere göre, Osmanlıca, Arapça, Fransızca, Riyaziye (matematik), Tarih, Hesap, Hat (güzel yazı) ve Coğrafya dersleri, hem müslim hem de gayrimüslim okullarında ortak olarak okutulan dersler arasında yer almaktadır. Bu dersler, Osmanlı eğitim sisteminin modernleşmeye yönelik bir adım olarak, farklı dini ve etnik gruplar arasında eğitimde benzer bir müfredatın uygulanmasını sağlamıştır. Bununla birlikte, gayrimüslim okullarında,

özellikle Rum cemaatine ait okullarda, Rumca da ders olarak okutulmuş olup, bu dilin öğretilmesi, dönemin etnik çeşitliliği ve kültürel farklılıkları doğrultusunda bir gereklilik haline gelmiştir (1879 ve 1880 Suriye Vilayet Salnameleri).

2.2.2.2.Rüşdiye Mekteplerine Öğrencilerin Kabulü

Osmanlı Devleti'nde eğitim sistemi, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren modernleşme çabaları doğrultusunda önemli değişikliklere uğramıştır. Bu dönemde, özellikle ortaöğretim seviyesinde yer alan rüşdiye mektepleri, eğitim-öğretim süreçlerinin düzenlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Rüşdiye mekteplerine öğrenci kabulü için belirli bir sınav sistemi getirilmiştir. Bu sınavlar, her eğitim-öğretim yılının başlamasından yaklaşık 15 gün önce düzenlenmekteydi. Söz konusu sınavlar, İstanbul'un çeşitli semtlerinde (Mahmudiye, Beşiktaş, Bayezid ve Üsküdar) kurulan özel komisyonlar tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu komisyonlar, her biri belirli bölgelerde görevli olan eğitim görevlilerinden oluşmakta olup, sınavların adil ve düzgün bir şekilde yapılmasını sağlamaktadır (Altınova, 2010).

Rüşdiye mekteplerine kayıt yaptırmak isteyen Müslüman öğrencilerin belirli bir eğitim geçmişine sahip olmaları zorunluydu. Bu bağlamda, genellikle 5 ila 6 yaşlarında eğitime başlayan öğrencilerin, sıbyan mekteplerinde yaklaşık üç yıllık bir süreçte Elifba, Kur'ân-ı Kerîm, ezber ve Mushaf-ı Şerif okuma gibi temel dinî bilgileri edinmiş olmaları beklenmekteydi. Rüşdiye mektebine geçişte ise, dördüncü sınıf seviyesindeki öğrencilerin Kur'ân-ı Kerîm'in ikinci ve üçüncü cüzlerini ezberlemiş olmaları, ayrıca akaid, ilmihal, ahlak risaleleri gibi temel dinî metinlerin yanı sıra temel aritmetik bilgisine de sahip bulunmaları gerekliydi (BOA., Meclis-i Vala: (İ.MVL.), 455/20388).

Her ne kadar rüşdiye mekteplerine kabul edilecek öğrencilerden Kur'ân-ı Kerîm ve tecvit bilgisine sahip olmaları beklenmişse de, bu nitelikleri taşımayan çocukların da zaman zaman okullara kabul edildikleri görülmektedir. Özellikle taşra bölgelerinde, bu tür eksiklikler çoğu zaman göz ardı edilerek öğrencilerin okullara kaydedilmesi yaygın bir uygulama hâline gelmiştir. Nitekim İnebolu örneğinde, Kur'ân-ı Kerîm ve temel dinî eğitimleri almamış olan öğrencilerin rüşdiye mektebine kabul edildiği; ilmihal ve tecvit gibi derslerin ise sonradan öğretildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu uygulama, öğretmenlerin öğrenci yeterliliği konusundaki değerlendirmelerinde bazı tereddütlerin ortaya çıkmasına neden olmuş; bu nedenle mezun olan öğrencilerin bilgi düzeyleri çoğu zaman yetersiz kalmıştır. Söz konusu durumu değerlendiren Meclis-i Maarif, İnebolu Rüşdiye Mektebi'nde öğrenim gören öğrencilere Türkçe, tecvit ve ilmihal derslerinin kayıt sonrasında öğretilmesini bir çözüm önerisi olarak sunmuştur (Altınova, 2010).

Öte yandan, mekteplerin kayıt dönemleri yaklaşırken, eğitim-öğretim yılı başlamadan önce Vatan, Tercüman-ı Hakikat ve Ceride-i Havadis gibi gazeteler aracılığıyla kamuoyuna ilanlar yapılmaktaydı. Bu duyurularda, rüşdiye mekteplerine kayıt için gerekli belgeler ve şartlar açıklanmakta; veliler, kayıtların zamanında yapılmaması hâlinde öğrencilerin derslerden geri kalacağı ve müfredatı takip etmekte zorluk çekecekleri hususunda uyarılmaktaydı (BOA.,MF.MKT., 68/64).

Rüşdiye mekteplerine kabul edilen öğrencilerde aranan şartlardan biri de sağlık durumlarına ilişkindir. Mekteplere kaydolacak öğrencilerin sağlık muayenesinden geçirilmesi ve aşıli olmaları zorunlu kılınmış; bu uygulama, Mekteb-i Tıbbiye memurları aracılığıyla yürütülmüştür (BOA., MF.MKT., 6/113). Sıbyan mektebini tamamlayan öğrencilerin rüşdiyeye geçişlerinde, şهادetnamelerine aşıli oldukları ve bulaşıcı herhangi bir hastalık taşımadıklarına dair ibarelerin eklenmesi zorunlu tutulmuştur. Ayrıca aşısı bulunmayan çocukların aşılanabilmesi için, sıbyan mektebi merkezlerinde yeterli sayıda hekim ve cerrahın görevlendirilmesine karar verilmiş, bu yolla devletin konuya gösterdiği hassasiyet açıkça ortaya konmuştur (BOA., MF.MKT., 12/10). Söz konusu uygulamaların taşra mekteplerinde de hayata geçirilmesini sağlamak amacıyla çeşitli emirnameler çıkarılmıştır.

İptidai ve rüşdiye mekteplerine dair hazırlanan talimatnamelerde, okullara kabul edilecek çocukların yaşlarına ilişkin net ve bağlayıcı bir düzenlemeye yer verilmemiştir. Ancak yerel düzeydeki talepler ve uygulamalar dikkate alınarak farklı kararlar alınabilmekteydi. Bu nedenle, çocukların kaç yaşında ve ne kadar süreyle okula kabul edileceği hususu, çoğu zaman yerel okul idarecilerinin ve müdürlerin takdirine bırakılmıştır (BOA., MF.MKT., 878/34). Bazı bölgelerde kayıt işlemleri kesin olarak yasaklanmış olmasına rağmen, aileler taleplerinde ısrarcı olmuşlardır (BOA., Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM), 511/53). Nitekim bir annenin 14 imzalı bir dilekçeyle oğlunun Mürgün Rüşdiyesi'ne kaydının yapılmasını talep etmesi, söz konusu sosyal baskının açık bir örneğidir. Anılan vakada kadın, oğlunun önceki okulunda başarı gösteremediğini belirterek Aksaray Valide Rüşdiyesi'ne nakil talebinde bulunmuş; ancak kabul edilmemesi üzerine yerel yönetime başvurarak kararın yeniden gözden geçirilmesini istemiştir (BOA., Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 142/205).

Genel kabul yaşı 11 civarında olan rüşdiye mekteplerinde, bu yaş sınırı özel koşullar altında esnetilebilmiştir. Örneğin Trabzon Rüşdiye Mektebi'nde, 20 kişilik kontenjan olmasına rağmen, ilkokuldan mezun olan ve yaşları 7 ile 11 arasında bulunan öğrencilerin

başvuruları kabul edilmiş; bu sınırlar içinde kontenjanın esnek kullanımı mümkün olmuştur. Dört yıllık eğitim veren bu okullarda, öğrencilerin yaş aralığı en küçük 7, en büyük ise 15 yaş ile sınırlanmıştır. Ancak bazı istisnai durumlarda bu yaş sınırı bir yıl daha yukarı çekilebilmiştir. Genel itibarıyla rüşdiyelere başvuran öğrencilerin yaşları 15–16'yı geçmemekteydi. Ayrıca, Müslüman olmayan Osmanlı tebaasından çocukların da bu okullara kabul edilmesi mümkündü (BOA., MF.MKT., 898/47).

Bu tür bireysel girişimler ve yerel uygulamalar, 1913 tarihli *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatı*'nin yürürlüğe girmesiyle birlikte merkezi bir düzenlemeye bağlanmıştır. Bu düzenlemeye göre, rüşdiye mektepleri mekatib-i ibtidaiye bünyesine dâhil edilmiş; öğrenci kabul esasları ise yasal bir çerçevede belirlenmiştir. Buna göre, mekatib-i ibtidaiyeye 7 ila 13 yaş arasındaki çocuklar kaydedilebilecek; 7 yaşından küçük çocuklar ise yalnızca sınıf veya çocuk bahçesi bulunan okullara kabul edilebilecekti. Okullara alınacak çocuklarda bulaşıcı hastalık taşımama ve aşıli olma şartı aranmış; bu koşulları sağlayan öğrencilerden nüfus kayıt örneği, aşı belgesi ve gerekli görüldüğü takdirde sağlık durumunun elverişli olduğunu gösteren doktor raporu istenmiştir. Bu belgelerin, öğrencinin okulda bulunduğu süre boyunca okulda muhafaza edilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca, 10 yaşına gelen çocukların ikinci doz aşılarını yaptırmaları veya hâlihazırda aşıli olmaları gerektiği belirtilmiş; bu konuda öğretmenlerin sorumluluk taşıdıkları vurgulanmıştır (MİDM, 6, 5, 4 ve 3. Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus).

Bazı kaynaklarda, Osmanlı eğitim sisteminde 1867 yılına kadar rüşdiye okullarına yalnızca Müslüman öğrencilerin kabul edildiği, ancak bu tarihten sonra gayrimüslim çocukların da bu okullara alınmaya başlandığı ifade edilmektedir (Altınova, 2010). Ancak, başka bir belge kaydına göre, 1866 yılı Mayıs ayında hazırlanan bazı dökümanlarda gayrimüslim çocukların rüşdiyelere kabul edilmesinde herhangi bir engel olmadığına dair bilgiler yer almaktadır (BOA.,BEO., Ayniyat Defteri, No:1068). Bu farklı tarihsel kayıtlar, Osmanlı'daki eğitim politikalarının zaman içinde nasıl evrildiğini ve özellikle dini ve etnik çeşitliliğin eğitim sistemine yansımalarını göstermektedir. Bu tür düzenlemeler, Osmanlı'nın çok kültürlü yapısını ve eğitimde eşitlik anlayışını pekiştiren önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin gereğince, 500 haneden fazla nüfusa sahip yerleşim yerlerinde (Ergin, 1977), halkın tamamı Müslüman ise yalnızca Müslümanlara yönelik; tamamen Hristiyan nüfusun yaşadığı yerlerde ise yalnızca Hristiyanlara mahsus

rüşdiye mektepleri açılması öngörülmüştür. Karışık nüfuslu yerleşimlerde ise Müslüman ve Hristiyan öğrenciler için ayrı okullar kurulması hükme bağlanmıştır. Ancak, bu iki grup için ortak (karma) bir rüşdiye mektebinin açılabilmesi için yerleşim yerinde en az 100 haneden oluşan karma bir nüfusun bulunması şartı getirilmiştir (Menekşe, 2022). Bu düzenleme, gayrimüslim öğrencilerin Müslüman öğrencilerle aynı okulda eğitim alabilmesinin hukuki zeminini oluştursa da, Osmanlı Devleti'nin geniş coğrafyasında bu hükmün uygulamaya geçirilmesinde ciddi tereddütler yaşanmıştır. Özellikle gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde, nizamname hükümlerinin nasıl uygulanacağına ilişkin belirsizlikler ortaya çıkmış, bazı okul yöneticileri bu konuda Maarif Nezareti'nden doğrudan talimat talep etmişlerdir. Örneğin 1872 yılında, Edremit Rüşdiyesi'ne bazı gayrimüslim ailelerin çocuklarını kaydettirmek istemesi üzerine nezarete başvurulmuş; alınan cevapta, başvuran gayrimüslim öğrenciler arasından en başarılı olan 10 çocuğun okula kabul edilmesi gerektiği ifade edilmiştir (BOA.,(MF.MKT.), 2/62). Bu örnek, yasal düzenlemelere rağmen uygulamada belirli esnekliklerin mümkün olduğunu göstermektedir.

Osmanlı eğitim sisteminde Müslim ve gayrimüslim öğrencilerin eğitim hakları, dönemin toplumsal ve dini hassasiyetleri çerçevesinde düzenlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde Müslüman ve Hristiyan çocukların aynı rüşdiye mektebinde eğitim almasının sınırlı koşullara bağlandığı açıkça belirtilmiştir. Nitekim Malkara Rüşdiyesi'ne Ermeni öğrencilerin kabul edilip edilemeyeceğine ilişkin bir öğretmen başvurusuna verilen yanıtta, Hristiyan çocukların Müslümanlara mahsus rüşdiyelere alınmasının caiz olmadığı açıkça ifade edilmiştir (BOA., MF.MKT., 50/125). Bu yaklaşım, farklı dini topluluklara mensup öğrencilerin ayrı eğitim ortamlarında bulunmasını öngören anlayışın bir yansımasıdır. Bununla birlikte, yerel halkın tutumu da bu tür kararların uygulanmasında belirleyici bir faktör olmuştur. Örneğin, 1876 yılında Turgutlu kasabasında bir Yahudi çocuğun rüşdiye mektebine kabulü hususunda, yerel halkın rızası alınmış ve çocuğun mektebe devam etmesine izin verilmiştir. Ancak okul öğretmeni, bu durumun mevcut öğrenciler arasında huzursuzluk yaratabileceği ve bazı öğrencilerin okuldan ayrılmasına yol açabileceği gerekçesiyle itiraz etmiştir. Bunun üzerine Aydın Vilayeti'ne gönderilen yazıda, meselenin Meclis-i Maarif'e havale edildiği, öğrencinin toplumsal huzursuzluğa neden olmaması hâlinde okulda kalabileceği, aksi takdirde uygun bir şekilde okuldan uzaklaştırılması gerektiği belirtilmiştir (BOA., MF.MKT., 39/35). Bu örnek, devletin eğitimi bir kamu hizmeti olarak düzenlemeye çalışmasına rağmen yerel toplumsal dinamiklerin belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır.

Rüşdiye mekteplerine gayrimüslim çocukların kabulü konusunda Osmanlı Devleti'nin farklı dönemlerde değişen yaklaşımlar sergilediği de dikkat çekmektedir. Bazı bölgelerde Müslüman toplulukların, çocuklarının gayrimüslim öğrencilerle aynı sınıflarda eğitim almasına sıcak bakmadıkları, hatta bu duruma açıkça karşı çıktıkları arşiv belgeleriyle sabittir. Örneğin Bosna ve Midilli gibi bölgelerde 1876 tarihli düzenlemeler gayrimüslim öğrencilerin rüşdiye mekteplerine kabulünü hukuken mümkün kılsa da bu uygulama her bölgede aynı düzeyde hayata geçirilememiştir (BOA., MF.MKT., 39/107).

1876 yılında yürürlüğe giren Maarif Nizamnamesi, gayrimüslim öğrencilerin Müslüman öğrencilerle aynı sınıflarda eğitim görmesini yasaklayan açık hükümler içermekteydi. Ancak bu yasağın uygulanması hususunda bazı bölgelerde esneklik tanındığı görülmektedir. Sisan ve Karalova gibi kasabalarda, gayrimüslim çocukların rüşdiye mekteplerine kabulü belirli şartların yerine getirilmesi koşuluyla mümkün olmuş, bu kararlar yerel halkın rızası ve bölgenin sosyo-kültürel yapısı göz önünde bulundurularak alınmıştır. Bu tür uygulamalar, Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin aynı eğitim ortamında bulunmasına kapı aralamış ve Osmanlı eğitim politikasının yerel taleplere duyarlı, esnek ve pragmatik bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymuştur (BOA.,MF.MKT., 39/107).

Bu dönemde rüşdiye mekteplerinde gayrimüslim öğrencilerin kabulüyle ilgili olarak öğretmenlere gönderilen talimatlarda da bu yaklaşım açıkça görülmektedir. 1879 yılı Mayıs ayında Maarif Nezareti tarafından gönderilen bir yazıda, taşra rüşdiyelerine kayıt yaptırmak isteyen gayrimüslim öğrencilerin, anne ve babalarının rızasıyla başvurmaları gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca bu öğrencilerin Müslüman öğrencilerle birlikte ders görebilecekleri, ancak "Akaid-i İslamiye" derslerinden muaf tutulacakları açıkça ifade edilmiştir. Nezaret, öğretmenleri gayrimüslim öğrencilere karşı kötü muamelede bulunmamaları ve hakaret etmemeleri hususunda uyarmıştır (BOA.,MF.MKT., 62/125). Tüm bu düzenlemelere rağmen, uygulamada belirsizliklerin devam ettiği anlaşılmaktadır. Yerel eğitim idarecilerinin sıkça merkezden talimat istemeleri, uygulamada hâlen kafa karışıklığı yaşandığını göstermektedir (BOA., Yıldız Esas Evrakı: (Y.EE.), 131/25). Bu tereddütlerin, rüşdiye mekteplerine kabul edilen gayrimüslim öğrencilerin hangi koşullarda bu haklardan yararlanabileceğine dair yeterince açık olmayan hükümlere dayanmakta olduğu söylenebilir. Öte yandan, yalnızca Osmanlı Türkçesi öğrenme amacıyla bu okullara başvuran gayrimüslim çocuklara ilişkin örnekler de mevcuttur (BOA., MF.MKT., 898/47).

Maarif Nizamnamesi'nin rüşdiye mekteplerine ilişkin ilgili maddesi, başlangıçta Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin aynı eğitim ortamında bulunmasını yasaklamışsa da,

ilerleyen yıllarda bu hükümde esneklik sağlandığı görülmektedir. Bu değişimde, özellikle gayrimüslim ailelerin çocuklarını rüşdiye mekteplerine kaydettirme yönündeki yoğun taleplerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Osmanlı Devleti, farklı toplumsal kesimlerin eğitim taleplerini gözetken daha kapsayıcı bir yaklaşım benimsemiştir. Ancak gayrimüslim çocukların bu okullara kabulü, merkezi düzenlemeler kadar yerel halkın tutumu ve bölgesel koşullara da bağlı olarak şekillenmiştir. Devletin, yerel halkın görüşlerine önem vermesi ve uygulamayı bu yönde esnetmesi, toplumsal dengeleri koruma çabasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Nitekim gayrimüslim öğrencilerin din derslerine katılım zorunluluğundan muaf tutulmaları, kendilerine saygılı ve ayrımcılıktan uzak bir eğitim ortamı sağlanması yönündeki düzenlemeler, bu kapsayıcı yaklaşımın açık göstergeleridir (BOA., MF.MKT., 62/125). Sonuç olarak, Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin aynı sınıflarda eğitim alabilmesi, Osmanlı toplumunun çok dinli ve çok kültürlü yapısının eğitim kurumlarına da yansıdığını göstermektedir. Bu çeşitlilik, yalnızca Osmanlı eğitim sisteminin değil, aynı zamanda devletin toplumsal yapısının da zenginliği olarak değerlendirilmelidir.

2.2.2.3.Rüşdiye Mekteplerinin Toplumsal Rolü

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda başlattığı modernleşme süreciyle birlikte eğitim alanında yaşanan dönüşümün en belirgin örneklerinden biri rüşdiye mektepleri olmuştur. Medreselerin dini temelli, ezbere dayalı ve çağın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak yapısı nedeniyle devlet, farklı bir eğitim modeline yönelme ihtiyacı hissetmiş ve böylece rüşdiyeler, yeni kuşakları hem modern hem de devlet ideolojisine bağlı bireyler olarak yetiştirmek amacıyla kurulmuştur (Somel, 2010).

Rüşdiyeler, sadece bireysel eğitim alanları değil, aynı zamanda devletin ideolojik araçlarıydı. Osmanlı kimliğini pekiştirme, toplumu merkezi idareye bağlama ve farklı etnik-dini gruplar arasında bir tür olarak vatandaşlık bilinci oluşturma hedeflenmiştir. Özellikle taşrada yaşayan halk için bu okullar, merkezin varlığını ve modernleşme isteğini sembolize eden kurumlardı. Bununla birlikte;

- Merkezi idareye bağlı, sadık bireyler yetiştirilmek istenmiştir,
- Etnik ve dini çeşitliliğin fazla olduğu bölgelerde Osmanlılık kimliğinin pekiştirilmesi amaçlanmıştır,
- Bürokrasiye memur yetiştirilmiş, özellikle katiplik, mülki idare ve öğretmenlik gibi alanlara insan kaynağı sağlanmıştır.

Şunu da belirtmek gerekir ki rüşdiye mektepleri, şehirde yaşayanlar ile taşra halkı arasında bir kültürel geçiş alanı oluşturmuş, okuryazarların artmasına, sosyal hareketliliğin hızlanmasına katkı sağlamıştır (Somel, 2010).

2.2.3. Gayrimüslim Okullarının Karşısında Rüşdiye Mektepleri

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde, XVIII. yüzyıldan itibaren sayıları giderek artan modern eğitim kurumlarının yanı sıra, Yahudi, Ermeni ve Rum topluluklarına ait azınlık mektepleri de faaliyetlerini sürdürmüştür. Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) Fermanları ile tüm Osmanlı tebaasının hukuki eşitliği ilan edildikten sonra, bu gelişme gayrimüslimler açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Söz konusu fermanlarla tanınan okul açma hakkı sayesinde, gayrimüslim cemaatler yalnızca mevcut okullarını geliştirmekle kalmamış, aynı zamanda yeni eğitim kurumları açma konusunda da büyük bir ivme kazanmışlardır. Bu dönemde, Batı ile kurdukları ticari ilişkiler sayesinde ekonomik olarak güçlenen gayrimüslim topluluklar, çocuklarını Avrupa'ya göndererek eğitim almalarını sağlamışlardır. Bununla birlikte, geleneksel dini okullara ek olarak, kendi cemaatlerine yönelik Batı tarzında laik eğitim veren okullar da inşa etmişlerdir. XIX. yüzyıl boyunca, azınlıkların eğitimine katkıda bulunma iddiasıyla hareket eden Avrupa devletleri, hem gayrimüslim cemaatler üzerindeki nüfuzlarını artırmak hem de kendi kültürel etkilerini yaymak amacıyla Osmanlı topraklarında çeşitli okullar açmışlardır. (Göçek, 1999).

Yabancı devletlerin Osmanlı topraklarında hastane, yetimhane, okul ve dispanser gibi kurumlar açmalarının temel amacı, görünüşte Hristiyan azınlıkların haklarını korumak ve onlarla ilgilenmek olsa da, esasen bu girişimlerin arkasında siyasi ve ekonomik çıkarlarını gözetme niyeti yatmaktaydı. XIX. yüzyılın başlarında, genellikle tek odalı ve rahipler tarafından idare edilen Hristiyan okulları, zamanla eğitime önem veren zengin tüccarların ve kilise kurumlarının sağladığı maddi destekle gelişim göstermiş; böylece bu okullar daha modern eğitim yapısına sahip kurumsal birer yapıya dönüşmüştür.

Devlet denetiminin dışında faaliyet gösteren bu eğitim kurumları sayesinde Osmanlı'daki Hristiyan toplulukların eğitim düzeyi, her ne kadar Avrupa'daki sistemler kadar prâgmatik olmasa da, yüzyılın sonlarına gelindiğinde Müslüman toplulukların eğitim kurumlarıyla kıyaslandığında daha ileri bir seviyeye ulaşmıştır (Karpas, 2002). Bu süreçte, eğitimdeki ekonomik ve sosyal eşitsizliklerin de etkisiyle, yerel cemaatlerin desteklediği Hristiyan azınlık okulları, Müslüman çocukların devam ettiği Osmanlı okullarına göre daha başarılı ve etkin bir konuma gelmiştir (Karpas, 2006). Osmanlı Devleti, ruhsatsız ve kontrolsüz biçimde açılan bu okullar karşısında bazı düzenleyici önlemler almak zorunda

kalmıştır. 1869 yılında yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (Menekşe, 2022) kapsamında, “Mekâtib-i Hususiye” (özel okullar) olarak tanımlanan bu kurumlara ilişkin çeşitli kurallar belirlenmiştir (Bozkurt, 1989). Bu düzenlemeyle, söz konusu okullara ruhsat alma zorunluluğu getirilmiş; müfredata aykırı derslerin okutulmaması, okutulacak ders programlarının ve ders kitaplarının Maarif Nezareti tarafından onaylanması koşulu getirilmiştir (Şişman, 2006). Böylece devlet, azınlık ve yabancı okullar üzerindeki denetimini artırmaya çalışmış ve eğitim sisteminde birlik sağlama yönünde adımlar atmıştır.

Osmanlı Devleti, gayrimüslimlere ait okullar ile yabancı mekteplerin toplumsal yapı üzerindeki olası olumsuz etkilerini bertaraf etme amacıyla, Müslüman halkın kültürel ve dini değerlerini koruma gereği duymuştur. Bu doğrultuda, Müslüman çocukların söz konusu okullara devamını engellemek amacıyla çeşitli tedbirler alınmıştır. Özellikle Batı ve Orta Anadolu bölgelerinde, Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Aydın ve Ankara gibi büyük şehirlerde, Müslüman çocukların Ermeni okullarına gönderilmemesi yönünde uyarılarda bulunulmuş; halihazırda bu okullarda eğitim gören öğrencilerin ise en kısa sürede kayıtlarının iptal edilmesi talep edilmiştir. Vilayet valilerine bu okullar üzerinde denetim yetkisi verilmesi ve gerekli kontrollerin yapılması yönünde gönderilen talimatlar, alınan koruma önlemlerinin somut bir göstergesi niteliğindedir (Öntuğ, 2007).

Bununla birlikte, 1866 yılında Rumeli bölgesinde Müslüman halkın Rum diline olan aşinalığı sebebiyle, bazı Müslüman ailelerin çocuklarını Hristiyan okullarına göndermeye eğilim göstermeleri üzerine, bu durumu önleyici adımlar atılması gündeme gelmiştir. Söz konusu bölgede doğrudan rüşdiye mektepleri açılması planlansa da, öncelikli olarak 30 adet sıbyan mektebinin kurulmasının daha uygun olacağına karar verilmiştir (BOA.,BEO., Ayniyat Defteri, No: 1068, s. 13). Bu uygulama, devletin yerel koşulları ve halkın dilsel/sosyal eğilimlerini göz önünde bulundurarak eğitim politikalarını şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde, izinsiz sürdürülen eğitim faaliyetlerinin önüne geçilmesi amacıyla, 6 Mayıs 1886 tarihinde Maarif Nezareti bünyesinde “Mekâtib-i Ecnebiye” ve “Gayr-i Müslime Müfettişliği Dairesi” adlı iki birim kurulmuştur. Bu dairelerin temel görevi, gayrimüslim ve yabancı okulların teftişini gerçekleştirmek, müfredat ve ders kitaplarını inceleyerek denetim altına almak olmuştur (Sezer, 1994). 1890’lı yıllardan itibaren, söz konusu okulların daha sıkı bir gözetim altına alınması gerekliliği daha belirgin bir biçimde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde yalnızca taşrada değil, başkent İstanbul’da dahi denetim faaliyetlerinin yürütülmesinde ciddi zorluklarla karşılaşmıştır. Yabancı, azınlık ve cemaat

okullarının sayısındaki artış ve zamanla yerli okulların da bu yapıya eklemlenmesi, eğitim sahasında daha bütüncül ve sistematik bir denetim mekanizmasının kurulması ihtiyacını doğurmuştur (Gündüz, 2008)

Yerel yöneticiler, gayrimüslimlere ait ve yabancı unsurlar tarafından açılan okulları Osmanlı eğitim sistemi açısından önemli bir sorun olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda Selanik Maarif Müdürü Radovişli Mustafa Bey, 1889 yılında kaleme aldığı bir raporda, ülkede faaliyet gösteren yabancı ve yerli gayrimüslim okullarının yaygınlığını vurgulamış ve bu kurumlarda verilen eğitimin olumsuz etkilerine dikkat çekmiştir. Raporda, bu tür okulların açılmasının engellenmesi, yeni okul açılışları için ruhsat verilmemesi ve özellikle yerli okullarda yabancı uyruklu müdür ve öğretmenlerin istihdam edilmemesi gerektiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, devletin kendi okullarını hem nitelik hem de nicelik bakımından güçlendirmesi gerektiği, aksi takdirde halkın yabancı okullara yönelmeye devam edeceği dile getirilmiştir (Somel, 2005; BOA., Mütenevvi Maruzat: Y.MTV., 37/56).

Nitekim Müslüman öğrencilerin bu okulları tercih etmesinin temel nedenlerinden biri, birçok bölgede yeterli sayıda ve nitelikte Müslüman okulunun bulunmamasıydı. Örneğin Nasıra kazasında iptidai ve rüşdiye düzeyinde Müslümanlara yönelik eğitim kurumu bulunmadığından, Müslüman aileler çocuklarını gayrimüslim okullarına göndermek zorunda kalmışlardır. Bu durum, Osmanlı idaresinin bazı bölgelerde acil biçimde devlet mektepleri açma ihtiyacını doğurmuştur. Bu çerçevede, Nasıra kazasında bir rüşdiye ve bir iptidai mektebin yanı sıra, çevredeki köylerde üç iptidai okulun açılmasına ve bu okullarda görev yapmak üzere beş öğretmenin atanmasına karar verilmiştir (BOA.,BEO., Ayniyat Defteri, No: 1422, s. 77).

Bazı bölgelerde Katolik Cizvit papazlarının yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri kapsamında, manastırların bitişiğine açılan okullar aracılığıyla yerel halk üzerinde etki kurma çabaları dikkat çekmektedir. Bu çerçevede, söz konusu okulların cazibesini artırmak amacıyla Müslüman öğrencilerin de kabul edilmesi teklif edilmiş, bu durum Osmanlı idaresi tarafından toplumsal ve dini hassasiyetler bağlamında tehdit olarak algılanmıştır. Buna karşılık olarak, devlet, aynı bölgelerde rüşdiye mekteplerinin açılmasını gündeme almış, böylelikle Müslüman çocukların gayrimüslim okullarına yönelmelerinin engellenmesi hedeflenmiştir. Bu mekteplerin hem Müslüman hem de Hristiyan öğrencileri kabul etmesi, ayrıca Fransızca gibi Batı dillerinin müfredata dâhil edilmesi gerektiği ifade edilmiştir (BOA.,MF.MKT., 853/61).

Benzer şekilde, ülkenin farklı bölgelerinde de yabancı okullara karşı bir denge unsuru oluşturmak amacıyla rüşdiye mekteplerinin açılması teşvik edilmiştir. Örneğin, Zonguldak'ta Fransızlar tarafından kurulan iki okulun faaliyet gösterdiği ve bu okullara gayrimüslim çocukların düzenli olarak devam ettiği tespit edilmiştir. Maarif Nezareti, bu durumu Osmanlı terbiyesi ve eğitim politikaları açısından sakıncalı bularak, ilgili vilayete gönderdiği yazıda gerekli önlemlerin alınması gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca, Müslüman çocukların yalnızca iptidai düzeyde eğitimle sınırlı kalmaması gerektiği vurgulanarak, bölgede bir rüşdiye mektebi açılması kararlaştırılmıştır. Böylece, Müslüman öğrencilerin yabancı okullara yönelmeden, Osmanlı devlet ideolojisine uygun bir eğitim alabilmeleri amaçlanmıştır (BOA., MF.MKT., 1115/28).

Bu bağlamda, açılması planlanan rüşdiye mekteplerinde Fransızca öğretimi yapacak öğretmenlerin, Latin mekteplerindeki muadilleriyle eşit donanımına sahip olmaları gerektiği belirtilmiş, hatta gerekirse bu öğretmenlere daha yüksek maaş ödenmesi teklif edilmiştir. Aksi takdirde, halkın çocuklarını yeniden yabancı okullara yönlendireceği ve böylece devletin eğitim politikalarının amacına ulaşamayacağı ifade edilmiştir (BOA., Dahiliye Mektubi Kalemî, (DH.MKT.), 1338/56).

Rüşdiye mektepleri, özellikle yabancı ve azınlık okullarının toplumsal etkilerini bertaraf etme amacı doğrultusunda Osmanlı eğitim politikalarının önemli bir aracı olarak değerlendirilmiştir. Bu okullar, cehaletin yaygınlaşmasının ve dini-inançsal sapmaların önüne geçilmesi amacıyla, halkın doğru biçimde eğitilmesini sağlayacak birer kurum olarak görülmüştür. Nitekim 1891 yılında Mamuretü'l-Aziz vilayetinden merkeze gönderilen raporlarda, Dersim, Akçadağ ve Kâhta gibi bölgelerde halkın derin bir cehalet içinde bulunduğu ve Batı menşeli mezheplere yönelme tehlikesi taşıdığı belirtilmiştir. Bu doğrultuda, adı geçen bölgelerde toplam on adet rüşdiye mektebinin açılması talep edilmiştir. Söz konusu girişimle, hem halkın eğitim olanaklarından yararlanması sağlanmak hem de olası inançsal yönelim sapmalarının önüne geçilmek istenmiştir. Neticede, bu okulların ivedilikle açılması yönünde karar alınmıştır (BOA., Dahiliye Mektubi Kalemî: DH.MKT., 1862/23).

Bu bağlamda rüşdiye mekteplerinin yalnızca birer eğitim kurumu değil, aynı zamanda cehaletle mücadele ve yabancı etkilerden korunma bağlamında işlevsel araçlar olduğu anlaşılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı, Mütareke ve Millî Mücadele dönemlerinde ise özellikle Amerikan okulları dışında kalan birçok yabancı eğitim kurumu Anadolu'da faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştır (Ergün, 1997).

Yabancı okullar, bazı olumlu yönleriyle birlikte değerlendirilebilse de, esas itibarıyla Batı menşeli modern eğitim anlayışının Osmanlı coğrafyasına taşınmasında önemli bir rol oynamışlardır. Bununla birlikte, bu kurumlar çoğu zaman yalnızca pedagojik hedefler gütmemiş, toplumun dini yapısını ve inanç sistemini zedeleyen faaliyetlerde bulunmuş; azınlık grupların Osmanlı Devleti ile olan bağlarını zayıflatmaya hizmet eden olumsuz işlevler de üstlenmişlerdir (Haydaroglu, 1993). Misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde eğitimin araçsallaştırılması, bu süreçte en etkili yöntemlerden biri hâline gelmiştir.

Bu durumun farkına varan Osmanlı idaresi, yabancı ve misyoner okullarına karşı dengeleyici bir unsur olarak yeni eğitim kurumları açma yoluna gitmiştir. Özellikle taşrada, yerel idarecilerin talepleri doğrultusunda ihtiyaç duyulan bölgelerde rüşdiye ve iptidai düzeyde okullar kurulmuştur. Böylece halkın yabancı okullara yönelmesi ve bu okullarda telkin edilen zararlı düşüncelerle temas kurmasının önüne geçilmek istenmiştir. Nitekim Maarif Nezareti'nin taşradaki yöneticilerle yaptığı yazışmalar, bu okulların sadece birer eğitim kurumu değil, aynı zamanda toplumsal bütünlüğü ve Osmanlı kimliğini korumaya yönelik birer araç olarak değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda rüşdiye mektepleri, yalnızca eğitim sağlamakla kalmayıp, toplumsal ve kültürel koruma işlevi de üstlenerek ülke genelinde önemli bir rol oynamıştır (Akyıldız, 2021).

II. Meşrutiyet döneminde bu okulların sayısı artış göstermiştir. 1913 yılında çıkarılan *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu* ile bu tür eğitim kurumlarının devlet denetimine alınması yönünde ciddi girişimlerde bulunulmuştur. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte yabancı okullar daha sıkı gözetim altına alınmış, 23 Şubat 1330 (1914) tarihinde çıkarılan *Memalik-i Osmaniye'de Ecnebilerin Hukuk ve Vezaifine Dair Muvakkat Kanun* ile aynı yıl yayımlanan *İmtiyaz-ı Ecnebiye'nin İlgası Üzere Ecanip Hakkında İcra Olunacak Muameleye Dair Talimatname* çerçevesinde bu okullar daha sistemli bir denetime tabi tutulmuştur. Savaşın etkisiyle büyük kısmı kapanan bu kurumlar, Mondros Mütarekesi sonrasında yeniden açılarak faaliyetlerine devam etmişlerdir (Sezer, 1999).

Bu alandaki en önemli yasal düzenlemelerden biri, 1915 yılında yürürlüğe giren *Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi* olmuştur. Bu dönemde Ermeni mektepleri ve kiliseler başta olmak üzere bazı kurumların genç kuşaklara Türk karşıtı fikirler aşıladığı görülmüş; benzer şekilde, diğer etnik gruplara ait bazı okullar da Osmanlı Devleti'nin çözülme sürecini hızlandırabilecek faaliyetlerde bulunmuştur (Öntuğ, 2007). Yeni düzenleme doğrultusunda, gayrimüslim cemaatlerin yalnızca kendi mahalle veya köy sınırları içerisinde okul açmalarına izin verilmiş, bu okullarda Türkçeden başka dillerde eğitim verilmesi hâlinde Türk dili, Türk

tarihi ve coğrafyası gibi derslerin Türk öğretmenler tarafından Türkçe olarak okutulması zorunlu tutulmuştur. Ayrıca bu kurumlar devletin sürekli gözetimi ve denetimi altında faaliyet gösterecekti. Cemaat liderleri ile yetkili idari makamların talebi doğrultusunda, söz konusu okullara ilişkin her türlü bilgi resmi olarak paylaşılabilirdi. Böylece Osmanlı Devleti, bu talimatname ile cemaat mekteplerini ilk kez doğrudan ve kurumsal düzeyde denetleme yetkisine sahip olmuş; azınlık eğitim kurumları üzerindeki kontrolünü artırmaya yönelik önemli bir adım atmıştır. Ancak bu düzenleme, Sevr Antlaşması'nın yürürlüğe konulmasıyla birlikte geçerliliğini yitirmiştir (Bozkurt, 1989).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

19. YÜZYILDA OSMANLI EĞİTİM REFORMLARI ÇERÇEVESİNDE SURİYE VİLAYETİ'NDE RÜŞDİYE MEKTEPLERİ

3.1. Suriye Vilayeti'nde Osmanlı Dönemi Eğitim Yapısı ve Modern Okullaşma Süreci

Suriye, gerek coğrafi konumu gerekse demografik yapısı itibarıyla Osmanlı için her zaman stratejik bir öneme sahip olmuştur. 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi uyarınca Şam merkezli olarak yeniden yapılandırılan Suriye Vilayeti; Halep, Beyrut ve zamanla Hama ile Humus gibi sancakları da içine alan geniş bir coğrafyayı kapsamıştır. Bu bölge, Müslüman, Arap, Hristiyan ve Dürzi topluluklardan oluşan etnik ve dini çeşitliliğiyle kültürel açıdan oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Bu çeşitlilik, vilayet genelinde uygulanan eğitim politikalarının hayata geçirilmesinde özel bir hassasiyet gerektirmiştir. 1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Suriye'de, ilk dönemde mevcut eğitim sistemi büyük ölçüde korunmuş ve Memlûkler döneminden devralınan yapılarla eğitim faaliyetleri sürdürülmüştür. Memlûk döneminden kalma medreseler faaliyetlerine devam ederken, Osmanlı sultanları tarafından yeni medreseler de inşa edilmiştir. Bu süreçte Osmanlı merkezi yönetiminin eğitim kurumlarına müdahalesi oldukça sınırlı kalmış; medreselere Türk yöneticiler tayin edilmiş, ancak müderrislerin seçiminde yerel ulemaya öncelik tanınmıştır. Suriye'deki âlimler, genellikle daha üst derecelere erişmek veya müderris olabilmek için başkent İstanbul'a gitmeyi amaçlamışlardır. Aynı şekilde Suriyeli öğrenciler, ilimlerini geliştirmek üzere İstanbul'un yanı sıra Mekke, Medine, Kahire ve Bağdat gibi önemli ilim merkezlerine yönelmişlerdir. Medreselere ek olarak, camiler, hankâhlar, tekkeler ve ulemaya ait evler de modern eğitim kurumlarının kurulmasından önce ilim tahsil edilen başlıca mekânlar arasında yer almıştır. Bu bağlamda, Kanûnî Sultan Süleyman'ın Mimar Sinan'a inşa ettirdiği Süleymaniye Külliyesi ile Şam'daki Emeviyye Camii, vilayetin en saygın ilim merkezleri arasında sayılmıştır (Tomar, 2009). Ayrıca Farisiyye, Takviyye, Adiliyye, Cevvaniyye, Berraniyye, Kaymeriyye, Eşrefiyye, Mukaddemiyye, Çakmakıyye, İzziyye ve Eminiyiye gibi medreseler, Osmanlı dönemi boyunca bölgede etkin şekilde faaliyet göstermiştir. Bu dönemde Suriyeli ulemaya mensup bazı aileler öne çıkmış; Muhibbî, Gazzî, Kudema ve Nablusî aileleri ilmi gelenekte önemli bir yer edinmiştir (Tomar, 2009).

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Suriye üzerindeki kısa süreli hâkimiyeti sırasında bölgede çeşitli yenilikler gerçekleştirilmiş ve modern eğitim kurumlarının temelleri atılmıştır. Bu dönemde Batılı devletlere eğitim alanında bazı imtiyazlar tanınmış, misyoner faaliyetleri teşvik edilmiştir (İshakoğlu, 2012). Butros el-Bustânî, Mehmed Ali Paşa idaresini "*önemli*

gelişmelerin yaşandığı bir dönem” olarak nitelendirmiştir. Nitekim 1830’lu yıllarda Mısır yönetiminin izniyle bazı misyoner devletler Suriye’de okul açma girişiminde bulunmuşlardır. Şam şehrinde ilk devlet okulu ve askeri rüşdiye de bu dönemde açılmıştır. Ayrıca Mısır’da kurulan Tıp Mektebi’ne Suriyeli öğrenciler gönderilmiş ve bu durum, Mısır’ın eğitim açısından bir cazibe merkezi hâline gelmesini sağlamıştır. 1839 yılında Osmanlı Devleti’nin Suriye üzerindeki hâkimiyetini yeniden tesis etmesiyle birlikte Mehmed Ali Paşa döneminde açılmış olan okullar kapatılmış, bunun sonucunda Avrupa bilimi ve dilini öğrenmek isteyen öğrenciler için misyoner okulları uzun süre tek seçenek olarak varlığını sürdürmüştür (Baktıaya, 2002). Tıp merkezlerinde eğitim gören öğrencilere devlet tarafından barınma, beslenme, giyim ve maaş gibi olanaklar sağlanmış, eğitim dili ise Arapça olmuştur. Daha sonra Fransa’ya gönderilen bu öğrenciler, döndüklerinde Arapça ders kitaplarını Fransızcaya çevirmişlerdir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru dahi Osmanlı Devleti, Suriye Vilayeti’nden İstanbul’daki eğitim kurumlarına yeterli öğrenci gelmediğini belirtmiştir. Bu durumun başlıca nedeni, İstanbul’un uzaklığına karşılık Mısır’daki eğitim merkezlerinin coğrafi yakınlığı ve cazibesidir. Bu eğilimleri tersine çevirmek amacıyla Osmanlı hükümeti, Suriye’deki idadî mekteplerin son sınıflarına tıp ve hukuk derslerini dâhil ederek, bölgede nitelikli insan gücünün yetiştirilmesini hedeflemiştir (Baktıaya, 2002).

Ancak bu dönemde misyonerlik faaliyetlerinin eğitim alanındaki etkinliği giderek artmış, özellikle sosyal ve kültürel alanlarda bölge üzerinde yaygın bir şekilde nüfuz kurma çabaları gözlemlenmiştir. Osmanlı arşivlerinde yer alan “misyonerlik faaliyetinde bulunan mektepler ve müesseselere dair malumat” gibi belgeler, bu okulların toplumsal hayattaki etkisinin büyüklüğünü göstermektedir (BOA., Yıldız Parekende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı: (Y.PRK.UM.), 67/29). Bu gelişmeler, Müslüman toplumun kimliğinin korunması ve güçlendirilmesi gerekliliğini ortaya koymuş; misyonerlik faaliyetlerinin yol açtığı kültürel asimilasyonu önlemek amacıyla kapsamlı eğitim reformları gündeme gelmiştir. Özellikle stratejik önemi olan Suriye’de, misyoner faaliyetlerine karşılık eğitim kurumlarının ıslah edilmesi, yeni okulların açılması ve eğitim kalitesinin yükseltilmesi yönünde önemli adımlar atılmıştır (BOA., Dahiliyye Mektubu: (DH.MKT.), 2227/30). Bu reformlar, yalnızca teknik ve akademik bilgiyi aktarmakla kalmayıp, ulusal bilinç ve toplumsal dayanışmanın güçlendirilmesini de hedeflemiştir. Böylece eğitim, hem kültürel direnci artırmak hem de toplumun özgüvenini yükseltmek için kritik bir araç olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti, misyonerlerin eğitim yoluyla kurmaya çalıştığı etkiyi dengelemek ve Müslüman toplumun varlığını korumak adına bu stratejiyi uzun vadeli ve kapsamlı şekilde uygulamaya koymuştur.

Buna karşın Suriye’de Arap aşiretlerinin eğitim seviyesinin düşüklüğü, bölgenin sosyal, kültürel ve dini yapısını olumsuz etkilemiş; bu durum, yabancı misyonerlerin faaliyetlerini hızlandırmalarına zemin hazırlamıştır. Toplumsal yapının dış etkilerle dönüşme riski artarken, devlet bu durumu aşmak amacıyla aşiretlerin eğitimini sağlamaya yönelik aşiret mektepleri açma yoluna gitmiştir. Bu okullar, temel eğitimin yanı sıra aşiretlerin kültürel bağlarının korunması, dini ve milli kimliğin güçlendirilmesi amacıyla da önemli bir misyon üstlenmiştir. Ayrıca, bu mekteplere devlet tarafından muallimlerin atanması, kültürel erozyona karşı alınan stratejik bir tedbir olarak değerlendirilmiştir (BOA., Yıldız Parekende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı: (Y.PRK.UM.), 44/84).

Suriye coğrafyasındaki dini ve mezhepsel çeşitlilik, Osmanlı’nın eğitim politikalarını şekillendirirken göz önünde bulundurduğu bir diğer önemli faktör olmuştur. Müslüman Arapların yanı sıra Katolik, Ortodoks, Mârûni ve Dürzi cemaatleri, geleneksel olarak kendi cemaat okullarını sürdürmekteydi. Bu okullar çoğu zaman yabancı misyoner okullarıyla iş birliği içinde çalışmakta ve Batı kaynaklı bir eğitim sunmaktaydı. Bu durum, Osmanlı Devleti’ni bölgedeki devlet okullarını güçlendirmeye ve eğitim yoluyla toplumsal bütünlüğü korumaya sevk etmiştir. Bu çabanın bir parçası olarak rüşdiye mektepleri, dengeleyici bir unsur olarak öne çıkarılmıştır. Rüşdiyeler, hem laik hem de dini unsurları bünyesinde barındıran yapılarıyla Müslüman ve gayrimüslim öğrencilere hitap edecek şekilde tasarlanmıştır. Bu okullarda verilen eğitimle, devlet sadakatinin pekiştirilmesi ve halkın merkezi yönetime olan bağlılığının artırılması hedeflenmiştir (Altınova, 2010).

3.2.XIX. Yüzyılda Suriye Vilayeti’nde Rüştiye Mekteplerinin Açılması ve Yaygınlaştırılması

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren taşrada eğitim kurumlarının teşkilatlanmasına özel bir önem vermiştir. Özellikle kültürel ve dini açıdan oldukça heterojen bir yapıya sahip olan Suriye Vilayeti gibi bölgelerde eğitim, yalnızca bir modernleşme aracı olarak değil, aynı zamanda toplumsal bütünleşmeyi sağlayacak bir mekanizma olarak da değerlendirilmiştir. Bu bağlamda rüşdiye mektepleri, Osmanlı merkezi hükümetinin modern eğitim politikalarını taşraya yayma girişiminin somut bir tezahürü olarak, Maarif Nezareti’nin gözetiminde vilayet merkezleri ile büyük sancaklarda örgütlenmiştir. Maarif ve vilayet salnamelerinin incelenmesi neticesinde, 1875–1908 yılları arasında Suriye Vilayeti sınırları içerisinde toplam 35 rüşdiye mektebinin faaliyette olduğu tespit edilmiştir. Bu okullar,

çoğunlukla Şam, Beyrut, Halep, Hama ve Humus gibi büyük bölgelerde yoğunlaşırken; kırsal yerlerde rüşdiye mekteplerinin erişimi oldukça sınırlı kalmıştır (Altınova, 2010).

Suriye gibi vilayetlerde yabancı okulların etkisini azaltmak ve yerel Müslüman nüfusu Osmanlı kültürel değerleri çerçevesinde eğitmek amacıyla sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin sayısının artırılması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda, yerel idarelerden hangi bölgelerde ve ne tür okulların açılmasının daha uygun olacağına dair ayrıntılı raporlar talep edilmiştir (BOA., MF.MKT., 26/54). Bu yaklaşım, bir yandan halkın Osmanlı kültürel kimliğiyle olan bağlarını pekiştirmeyi, diğer yandan ise Avrupa devletlerinin bölgede artan etkisini dengelemeyi amaçlayan çok yönlü bir stratejinin parçası olarak değerlendirilmelidir. Nitekim eğitim politikalarının bu şekilde yeniden şekillendirilmesi yalnızca kültürel bir hamle değil, aynı zamanda devletin bütünlüğünü muhafaza etmeye yönelik siyasi bir araç olarak da öne çıkmıştır.

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren, Avrupalı devletlerin desteğiyle Suriye’de Hristiyan toplulukların onayını alarak misyoner okulları ve cemaat mektepleri açılmaya başlanmıştır. 1775 yılında Şam (Dımaşk) şehrinde, Hristiyanlar tarafından kurulan ilk Lazarist misyoner okulu bu sürecin erken örneklerinden biridir (Tomar, 2009). XIX. yüzyılda misyoner okulları ile modern eğitim kurumları, geleneksel medreselerle birlikte varlıklarını sürdürmeye devam etmiştir. Söz konusu misyoner okullarının eğitim-öğretim alanındaki nispi başarıları, yerel halk nezdinde bu kurumların ilk tercih edilen yapılar hâline gelmesini sağlamıştır. Ancak 1857 yılı itibarıyla Osmanlı merkezi idaresinin rüşdiye mekteplerinden aldığı olumlu sonuçlar doğrultusunda, bu modelin taşraya da yaygınlaştırılması gündeme gelmiştir. Bu çerçevede, Suriye Vilayeti’nde misyoner faaliyetlerine karşı yerel halkı bilinçlendirmek amacıyla rüşdiye mekteplerinin kurulması yönünde karar alınmıştır. Yeni okul binalarının inşası zaman alacağı için mevcut bazı medrese ve camilerin bu amaca tahsis edilmesi tercih edilmiştir. Nitekim 1862 yılında Çakmakiye Medresesi rüşdiye mektebine dönüştürülerek eğitim faaliyetine başlamıştır (Doğanay, 2011).

1861 yılında Maarif Nezareti’ne gönderilen bir yazıda, Şam şehrinde yer alan ve hayrat vakıflarına bağlı olarak faaliyet gösteren mekteplerin kurucularının kimliklerinin araştırılması, bu kişilere ulaşılarak söz konusu mekteplerin artık vakfiyedeki kuruluş amaçlarına uygun şekilde kullanılmadığının bildirilmesi ve bu mekteplerin rüşdiye mektebine dönüştürülmesinin gerekliliği dile getirilmiştir (BOA, A.MKT.NZD., 381/46). Bu doğrultuda bir komisyonun oluşturulmasına karar verilmiş ve komisyon başkanlığına Meclis-i Kebir üyelerinden Mehmet Efendi’nin tayin edilmesi uygun görülmüştür. Bu yazışmadan yaklaşık

bir yıl sonra, 1862 yılında, Şam-ı Şerif Rüşdiye Mektebi adıyla yeni bir eğitim kurumu açılmış; bu kuruma muallim olarak Abdurrahman Efendi atanmıştır. Şam-ı Şerif Rüşdiyesi'nin açılmasının yanı sıra, Suriye Vilayeti'nde atıl durumda bulunan Medrese-i Kosta-i ve Medrese-i Süleymaniye gibi yapılar da rüşdiye mektebine dönüştürülmek üzere değerlendirmeye alınmıştır. Bu çerçevede, adı geçen medreselerin dostane ilişkiler çerçevesinde yeniden işlevlendirilerek eğitim sistemine kazandırılması planlanmıştır. Bu dönüşüm sürecinde ortaya çıkacak maliyetlerin ise doğrudan halk tarafından karşılanması öngörülmüştür (BOA, MF.MKT., 17/119). Böylece hem mevcut eğitim yapılarının atıl kalmasının önüne geçilmesi hem de halkın eğitimin yaygınlaştırılmasına doğrudan katılımının sağlanması amaçlanmıştır.

1898-1903 yılları arasında Suriye Vilayeti'nde Maarif Müdürlüğü görevini yürüten Hüseyin Avni Efendi döneminde, vilayet genelinde toplam altı adet resmî rüşdiye mektebinin faaliyette olduğu tespit edilmektedir. Bu okullar arasında Şam Sancağı'nda birer adet erkek rüşdiyesi, askerî rüşdiye, kız rüşdiyesi ve kız sanayi rüşdiyesi; ayrıca Havran ve Hama sancaklarında da birer adet erkek rüşdiyesi bulunmaktaydı. Dönemin dikkat çeken yönlerinden biri ise, resmî rüşdiye mekteplerinde eğitim alan kız öğrencilerin sayısının erkek öğrencilerden fazla olmasıdır. Bu durum, Suriye Vilayeti'nde kız çocuklarının eğitime katılım oranının görece yüksek olduğuna ve kadın eğitiminin devlet nezdinde teşvik edilmekte olduğuna işaret etmektedir (Ünal, 2015).

Osmanlı eğitim sisteminde mekteplerin teşkilatlanma biçimi, yerel koşullar, nüfus yoğunluğu ve maddi imkânlar gibi unsurlar doğrultusunda zaman zaman yeniden yapılandırılmıştır. Bu bağlamda, Baalbek ve Prevadi gibi bölgelerde kurulan rüşdiye mekteplerinin; öğrenci sayısının yetersizliği, kaynakların sınırlılığı ve yerel eğitim ihtiyaçlarına daha uygun bir model geliştirme düşüncesiyle yarı rüşdiye statüsüne dönüştürülmesinin gerekli olduğu gündeme gelmiştir (BOA.,MF.MKT., 1/60). Bu tür yapısal dönüşümler, yalnızca eğitim maliyetlerinin azaltılmasını değil; aynı zamanda öğretmen kadrosunun daha verimli kullanılmasını ve temel eğitimin erken yaşlarda erişilebilir kılınmasını da hedeflemiştir. Söz konusu uygulamalar, Osmanlı merkezi idaresinin eğitim politikalarını yerel ihtiyaçlara uyarlama kapasitesini ve bölgesel eşitsizlikleri azaltma yönündeki çabalarını da yansıtmaktadır. Baalbek ve Prevadi örneklerinde olduğu gibi, bu esneklik Osmanlı eğitim sisteminin dinamik yapısını ortaya koymaktadır.

Öte yandan, Suriye Vilayeti'nin büyük şehirleri olan Şam, Halep ve Beyrut, rüşdiye ve idadi düzeyindeki okulların daha yoğun olarak bulunduğu merkezlerdir. Bu şehirlerde

Osmanlı modernleşmesinin etkileri daha görünür hâle gelmiş; özellikle Şam'da Maarif Nezareti'ne bağlı bir vilayet maarif meclisi teşkil edilmiştir. Bu meclis, eğitim müfredatının belirlenmesi, öğretmen tayinleri ve okul denetimlerinin yürütülmesi gibi işlevleri üstlenmiştir. Buna karşın, kırsal bölgelerde eğitime erişim oldukça sınırlı kalmıştır. Okul sayısının azlığı, ulaşım sorunları, ekonomik yetersizlikler ve özellikle toplumsal gelenekler, kız çocuklarının eğitime katılımını zorlaştıran başlıca etkenler arasında yer almıştır. Bu nedenle, vilayet genelinde eğitimin coğrafi dağılımında belirgin eşitsizlikler görülmüştür.

Tablo 3. 1898 (1316) ve 1900 (1318) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayeti'ne Bağlı Rüşdiye Mektepleri

Rüşdiye Mektebi	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
Şam Sancağı Baalbek Rüşdiyesi	2-3	56
Hama Sancağı Humus Rüşdiyesi	3-4	88
Havran Sancağı Kuneytıra Rüşdiyesi	2	47
Şam Kız Sanayi Mektebi	4	141
Şam Askeri Rüşdiyesi	14	487

1898 ve 1900 yılları arasında Suriye Vilayeti'ne bağlı rüşdiye mekteplerine ait tablodaki veriler, Osmanlı Devleti'nin taşrada eğitim teşkilatını yaygınlaştırma çabasını ve bu süreçte karşılaşılan yapısal sınırlılıkları ortaya koymaktadır. Bu dönemde Şam, Hama ve Havran sancaklarında faaliyet gösteren rüşdiye mekteplerinde öğretmen sayısı 2 ile 4 arasında değişirken, öğrenci sayıları 47 ile 88 arasında farklılık göstermektedir. Bu durum, eğitim kurumlarında öğretmen eksikliğinin yaygın olduğunu ve sınıf başına düşen öğrenci sayısının yüksekliğini ortaya koymaktadır. Söz konusu dönemde en fazla öğrenciye ve öğretmene sahip olan okul, 487 öğrencisi ve 14 öğretmeniyle Şam Askerî Rüşdiyesi olmuştur. Bu tablo, Osmanlı merkezi idaresinin askerî eğitime verdiği önemi ve subay yetiştirme politikalarındaki kararlılığını yansıtmaktadır. Öte yandan, 141 öğrenciye karşılık yalnızca 4 öğretmenin görev yaptığı Şam Kız Sanayi Mektebi, kız öğrencilerin özellikle meslekî beceriler kazandırılarak üretken bireyler hâline getirilmesinin amaçlandığını göstermektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, rüşdiye mekteplerine ilişkin bu veriler; merkez-taşra arasında eğitim imkânları açısından ciddi farklılıklar bulunduğunu, eğitimin coğrafi olarak belirli bölgelerde yoğunlaştığını ve Osmanlı'nın toplumsal modernleşme politikalarının taşra eğitim yapısına

sınırlı ancak stratejik biçimde yansıdığını ortaya koymaktadır (1898 (H.1316) ve 1900 (H.1318) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri).

3.3. Suriye Vilayet Salnamalarına Göre Sancaklarda Bulunan Rüştîye Mektepleri

3.3.1. Şam Sancağı

3.3.1.1. Suriye Vilayet Salnamaları'ne Göre Sancakta Bulunan Mektepler

Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında Osmanlı topraklarına katılan Dımaşk (Şam), 1516 yılında Memlûk hâkimiyetinden alınarak Osmanlı yönetimine girmiştir. Padişah, şehre ulaşmadan önce Mastaba mevkiinde karargâh kurmuş ve burada dönemin kadılarını, müftülerini ve şehir eşrafını kabul ederek bağlılıklarını almıştır. Bu süreçte, Şam'ın İslam dünyasındaki manevî önemine istinaden, özellikle Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin mezarının bulunduğu bölgede bir külliye inşasına öncülük etmiştir. Cami, türbe, imarethâne ve zâviyeden oluşan bu yapılar topluluğunun hızlıca tamamlanması için bizzat inşaatla ilgilenmiş, ayrıca bu yapıları sürdürebilmek adına vakıflar tahsis etmiştir (Buzpınar, 2010).

Osmanlı hâkimiyeti süresince Şam, idarî, askerî, ilmî, kültürel ve ticarî alanlarda bölgenin merkezi konumunu korumuştur. Bu rolü nedeniyle şehir nüfusunun önemli bir kısmı bürokratik ve idarî görevlerde bulunan kişilerden oluşmaktaydı. Osmanlı merkeziyle doğrudan ilişkili olan Şam'da adlî ve dinî teşkilatlanma Hanefî mezhebi esas alınarak yeniden yapılandırılmıştır. Şehir, Osmanlı'nın klasik döneminde Lala Mustafa Paşa, Murad Paşa ve Derviş Paşa gibi güçlü beylerbeyilerinin himayesinde cami, medrese, han ve kervansaray gibi kamu yapılarıyla donatılmıştır. Bu eserleri destekleyen vakıflar ise, Şam'ın kısa sürede Osmanlı şehir kimliği kazanmasında etkili olmuştur.

Modernleşme sürecinin erken uygulamalarından biri olarak, Rüştîye mektebine dönüştürülen ilk kurumlardan biri Emeviye Camii çevresinde yer alan Çakmakiye Medresesi olmuştur. Gerekli düzenlemeler tamamlandıktan sonra eğitim yapısına kavuşturulan bu medrese, 11 Ağustos 1862 Pazar günü düzenlenen resmi bir törenle faaliyete geçmiştir (Doğanay, 2011). Bu gelişme, Osmanlı idaresinin Suriye'de eğitim aracılığıyla hem toplumsal yapıyı düzenleme hem de merkezî otoritenin nüfuzunu artırma yönündeki stratejik yaklaşımının somut bir yansıması olarak değerlendirilmektedir.

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Şam, Osmanlı'nın modernleşme hamlelerinin bir parçası olarak önemli yatırımlar almıştır. 1861 yılında Beyrut'a, 1863'te ise Halep üzerinden

İstanbul'a bağlanan telgraf hattı, merkezle olan iletişimi hızlandırmıştır. 1880'lerden itibaren açılan çeşitli eğitim kurumlarının yanı sıra, 1881 yılında kurulan ve 1984'e kadar Suriye Millî Kütüphanesi olarak hizmet veren Zâhiriyye Kütüphanesi, 1900 yılında açılan Hamidiye Gurebâ Hastahanesi, 1903'te faaliyete giren Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye ve 1910'lu yıllarda kurulan Mekteb-i Hukuk, Şam'ı bölgenin önde gelen eğitim ve sağlık merkezlerinden biri hâline getirmiştir (Buzpınar, 2010).

Tablo 4. 1868 (H.1285) ve 1869 (1286) Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre ŞamSancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Mektep	Muallim(ler)
Çakmakiye Rüşdiye Mektebi	Abdurrahman Feyzi Efendi ve Abdullah Efendi
Meydan Rüşdiye Mektebi	Selim Efendi
Mülk El-Zahir Livan Mektebi	Harputlu Abdurrahman Efendi ve Şeyh Enis Efendi
Mülk El-Zahir Kaba Mektebi	Mehmet Efendi ve Salih Efendi
Salahiye Mektebi	Yusuf Efendi

1868 ve 1869 Suriye Vilayet Salnameleri'ne göre, Şam Sancağı'nda beş ayrı rüşdiye mektebi faaliyet göstermekteydi. Bu mekteplerin her birinde görev yapan muallimlerin isimleri tabloda belirtilmiştir. Çakmakiye Rüşdiye Mektebi ve Mülk El-Zahir Livan ile Kaba Mektepleri'nde ikişer muallim görev yaparken, Meydan ve Salahiye Mektepleri'nde ise birer muallim bulunmaktadır. Muallim sayılarındaki bu farklılık, okulların öğretmen kadrosu ve dolayısıyla eğitim kapasitesi hakkında temel bir gösterge sunmaktadır. Ancak, yalnızca muallim sayısı üzerinden mekteplerin öğrenci kapasitesi ya da eğitim kalitesi hakkında kesin sonuçlara varmak mümkün değildir. Bu veriler, Şam'daki rüşdiye mekteplerinin yapısal çeşitliliği ve eğitim kadrosuna ilişkin temel bir perspektif sağlamaktadır (1868 (H.1285) ve 1869 (H.1286) Suriye Vilayet Salnameleri).

Tablo 5. 1871 (H.1288) Suriye Vilayet Salnamesi'ne Göre Şam Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Mektep	Muallim(ler)
Çakmakiye Rüşdiye Mektebi	İbrahim Efendi ve Abdurrahman Efendi
Mülk El- Zahir Kaba Rüşdiye Mektebi	Mehmet Enis Efendi ve Şeyh Ahmet Efendi
Meydan Rüşdiye Mektebi	Mehmet Selim Efendi

Mülk El-Zahir Rüşdiye Mektebi	Abdurrahman Efendi ve Mehmet Emin Efendi
Salahiye Mektebi	Yusuf Efendi

1870 yılına ait kayıtların mevcut olmaması nedeniyle, bu yıl söz konusu mekteplerin durumu, muallim değişiklikleri ya da kurumların faaliyet durumları hakkında bilgi edinilememektedir. 1871 yılına ait rüşdiye mektebi verileri, Şam'daki eğitim sisteminin kurumsal sürekliliğini ve yapısal istikrarını ortaya koymaktadır. 1868 ve 1869 yıllarına kıyasla okul sayısında bir değişiklik olmaması, reformların sürdürülebilir biçimde uygulandığını gösterirken, öğretmen kadrosundaki kısmi değişiklikler ise Osmanlı taşrasında nitelikli insan kaynağının dolayısıyla olduğunu göstermektedir. Bu veriler, her bir mektepte en az bir, bazılarında ise iki muallimin görev aldığını göstermektedir (1871 Suriye Vilayet Salnamesi). Sonuç olarak, tablo verileri yalnızca Şam Sancağı'nda o yıllarda faaliyet gösteren rüşdiye mekteplerini ve muallim sayılarını göstermektedir. Öncekilerle doğrudan bir karşılaştırma yapılabilmesi için 1870 verisinin eksikliği dikkate değerdir. Bu yapısal veriler, dönemin rüşdiye kadrolarının isim ve sayı bakımından genel bir çerçevesini sunmak açısından değer taşımaktadır.

Tablo 6. 1872 (H.1289) Suriye Vilayet Salnamesi'ne Göre Şam Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Mektep	Muallim(ler)
Çakmakiye Rüşdiye Mektebi	İbrahim Efendi ve Mehmet Efendi
Mülk El-Zahir Livan Mektebi	Abdurrahman Efendi ve Enis Efendi
Mülk El-Zahir Kaba Mektebi	Mehmet Efendi ve Tahir Efendi
Salahiye Mektebi	Yusuf Efendi
Meydan Mektebi	Selim Efendi

1872 yılına ait veriler, Şam'daki rüşdiye mekteplerinin belirli bir istikrara kavuştuğunu, öğretmen kadrosunda ise hem süreklilik hem de yenilenme olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, Osmanlı'nın eğitimde hem kurumsal devamlılık hem de nitelik artırımı hedeflediğini gösterir. Bununla birlikte mahalle dağılımı, müfredatı dair içerik veya öğrenci sayısı gibi bilgiler salnamede yer almadığından, mekteplerin yapısal durumu hakkında daha ayrıntılı değerlendirme yapmak mümkün değildir. Rüşdiyeler bu bağlamda, Tanzimat

sonrasında Osmanlı'nın taşrada kurduğu en önemli modernleşme araçlarından biriolarak değerlendirilmelidir (1872 (H. 1289) Suriye Vilayet Salnamesi).

Tablo 7. 1874 (H.1291) Suriye Vilayet Salnamesi'ne Göre Şam Sancağı'nda Bulunan RüşdiyeMektepleri

Mektep	Muallim(ler)	Öğrenci Sayısı
Çakmakiye Rüşdiye Mektebi	Abdurrahman Efendi, Mehmet Efendi ve Şakir Efendi (Yazı Hocası)	95
Mülk El-Zahir Mektebi	Abdurrahman Efendi, Mürşid Efendi ve AhmetMehdi Efendi (Rika Hocası)	55
Mülk EL-Zahir Kab Mektebi	Mehmet Efendi, Tahir Efendi ve Hüsnü Efendi (Yazı Hocası)	35
Derviş Mektebi	Ahmet Efendi ve Şakir Efendi (Yazı Hocası)	15
Salahiye Mektebi	Yusuf Efendi ve Hüsnü Efendi (Yazı Hocası)	25

1874 yılına ait Suriye Vilayet Salnamesi'nde Şam Sancağı'nda faaliyet gösteren beş rüşdiye mektebi listelenmiştir. Bu mekteplerin her birine dair öğretmen isimleri ve öğrenci sayıları belirtilmiş olup, önceki yıllardan farklı olarak bu kez yazı ve rika derslerine yönelik uzman öğretmenlerin de görevlendirildiği görülmektedir. Veriler, rüşdiye eğitiminin kurumsal yapısını daha ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır. Beş farklı mektepte toplam 13 öğretmen görev yaparken, toplam öğrenci sayısı 225'tir. Çakmakiye Rüşdiye Mektebi, 95 öğrenciyle en fazla öğrenciye sahip okul olarak dikkat çekerken, burada Abdurrahman Efendi, Mehmet Efendi ve yazı hocası olarak Şakir Efendi görev yapmaktadır. Mülk El-Zahir Mektebi'nde Abdurrahman Efendi, Mürşid Efendi ve rik'a hocası Ahmet Mehdi Efendi görev almakta olup, okulda toplam 55 öğrenci eğitim görmektedir. Kaba Mektebi'nde ise üç öğretmen (Mehmet Efendi, Tahir Efendi, Hüsnü Efendi) görevli olup 35 öğrenci kayıtlıdır. Derviş Mektebi, yalnızca 15 öğrenciyle listedeki en düşük öğrenci sayısına sahip okul olurken; Salahiye Mektebi'nde 25 öğrenci ve iki öğretmen (Yusuf Efendi, Hüsnü Efendi) yer almaktadır (1874 (H.1291) Suriye Vilayet Salnamesi). Öte yandan, 1873 (H.1290) yılına ait vilayet salnamesinde Şam Sancağı'nda rüşdiye mekteplerine yönelik herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Tablo 8. 1875 (H.1292) Suriye Vilayet Salnamesi'ne Göre Şam Sancağı'nda Bulunan RüşdiyeMektepleri

Mektep	Muallim(ler)	Öğrenci Sayısı
Çakmakiye Mektebi	Ragıp Efendi, Mehmet Efendi ve Şakir Efendi (Yazı Hocası)	100
Mülk El-Zahir Mektebi	Abdurrahman Efendi, Raşid Efendi ve Hasan Hulki Efendi (Sülüs Hocası)	75
Dervişiyeye Mektebi	Ahmet Efendi ve Şakir Efendi (Sülüs Hocası)	49
Salahiye Mektebi	Yusuf Efendi	11
Mülk El-Zahir Kab Mektebi	Tahir Efendi (Lisan-ı Türki ve Farsça Havacesi) ve Hasan Hulki Efendi (Sülüs Hocası)	35

1875 tarihli Suriye Vilayet Salnamesi'nde yer alan veriler, Şam'daki rüşdiye mekteplerinin hem kurumsal devamlılık hem de niteliksel gelişim açısından belirgin birolgunluk evresine ulaştığını göstermektedir. Toplam beş rüşdiye mektebinde 10 öğretmen görev yaparken, öğrenci sayısı 270'e ulaşmıştır. Özellikle Çakmakiye Mektebi, 100 öğrenci ve üç öğretmeniyle (biri yazı hocası) dönemin en büyük ve donanımlı rüşdiyesi konumundadır; bu durum, semtin eğitimdeki öncü rolünü devam ettirdiğini kanıtlar niteliktedir. Mülk el-Zahir bölgesinde biri genel, diğeri "Kab" olarak adlandırılan iki mektepte toplam 110 öğrenci bulunmakta ve bu bölge, yine önceki yıllarda olduğu gibi eğitim açısından merkezî bir konum sergilemektedir. Mülk el-Zahir Kab Mektebi'nde "Lisan-ı Türkî ve Farsça hocası"olarak görev yapan Tahir Efendi ile "sülüs hocası" Hasan Hulki Efendi'nin varlığı, bu okulda klasik dil eğitimi ile hat sanatına özel önem verildiğini göstermektedir. Öğretmen profili açısından dikkat çeken bir diğer unsur, yazı eğitiminde "sülüs" gibi daha üst düzey yazı türlerinin öğretilmeye başlanmış olmasıdır. Bu, rüşdiyelerde estetik ve bürokratik yazı becerilerinin ileri düzeye taşındığını ve öğrencilere memuriyet ya da medrese dışı meslekî alanlarda donanım kazandırıldığını gösterir. Dervişiyeye Mektebi 49 öğrenciyle orta ölçekli bir okul olarak dikkat çekerken, Salahiye Mektebi sadece 11 öğrenciyle faaliyetini sürdürmektedir (1895 (H.1295) Suriye Vilayet Salnamesi).

Genel olarak bu tablo, önceki yıllarla karşılaştırıldığında Şam'daki rüşdiye mekteplerinin öğrenci sayısı, öğretmen kadrosu ve uzmanlık alanları bakımından geliştiğini; eğitimde hem niceliksel büyüme hem de niteliksel çeşitlenme yaşandığını açıkça ortaya

koymaktadır. Bu durum, Osmanlı'nın Tanzimat sonrası eğitim politikalarının taşrada ne derece derinlik kazandığını ve rüşdiyelerin, çağın ihtiyaçlarına göre şekillenen çok yönlü eğitim kurumları hâline geldiğini göstermektedir.

Tablo 9. 1876 (H.1293) Suriye Vilayet Salnamesi'ne Göre Şam Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Mektepler	Muallim(ler)
Çakmakiye Mektebi	Mehmet Muhammet Efendi, Mehmet Maraşlı Efendi ve Şakir Efendi (Sülüs Hocası)
Mülk El-Zahir Mektebi	Abdurrahman Efendi, Raşid Efendi ve Hasan Hakkı Efendi (Sülüs Hocası)
Kebir Türki Vefadası Mektebi	Tahir Efendi, Şabhi Saadet Efendi (Arapça Hocası) ve Hasan Hakkı Efendi (Sülüs Hocası)
Derviş Mektebi	Ahmet Efendi

1876 yılına ait Suriye Vilayet Salnamesi'nde Şam Sancağı'nda dört rüşdiye mektebinin faaliyet gösterdiği kayıt altına alınmıştır. Bu mekteplerde görev yapan öğretmen isimlerine yer verilmiştir. Çakmakiye Mektebi, Mehmet Muhammet Efendi, Mehmet Maraşlı Efendi ve sülüs yazı hocası olarak görev yapan Şakir Efendi olmak üzere üç öğretmenle hizmet vermektedir. Mülk El-Zahir Mektebinde de üç öğretmen yer almakta olup, bunlar Abdurrahman Efendi, Raşid Efendi ve sülüs hocası Hasan Hakkı Efendi'dir. Kebir Türki Vefadası Mektebi ise Tahir Efendi, Arapça hocası olarak Şabhi Saadet Efendi ve yine sülüs hocası Hasan Hakkı Efendi'den oluşan öğretmen kadrosuyla dikkat çekmektedir. Derviş Mektebi ise yalnızca Ahmet Efendi'nin öğretmen olarak görev yaptığı bir kadro yapısına sahiptir. Bu tabloda dikkat çeken en önemli gelişme, daha önceki salnamelerde adı geçmeyen Kebir Türkî Vefadası Mektebi'nin listeye dâhil olmasıdır (1876 (H. 1293) Suriye Vilayet Salnamesi).

Tablo 10.1877 (H.1294) ve 1878 (H.1295) Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Şam Sancağı'nda bulunan Rüşdiye Mektepleri

Mektep	Muallim(ler)
Çakmakiye Mektebi	Mehmet Zeki Efendi, Maraşlı Mehmet Efendi ve Şakir Efendi(Sülüs Hocası)

Mülk El-Zahir Livan Mektebi	Abdurrahman Efendi ve Raşit Efendi
Mülk El-Zahir Kab Mektebi	Ebu El-Saadet Efendi, Tahir Efendi ve Hasan Hakkı Efendi (Sülüs Hocası)
Şam Hususiye Mektebi	Ahmet Efendi
Şam Dervişiyeye Mektebi	Ahmet Efendi

1877 ve 1878 yıllarına ait Suriye Vilayet Salnameleri incelendiğinde, Şam Sancağı'nda faaliyet gösteren beş rüşdiye mektebi kayıt altına alınmıştır. Bu mekteplerin her birinde görev yapan öğretmenlerin isimleri detaylı olarak belirtilmiştir. Çakmakiye Mektebi, üç öğretmeniyle öne çıkmaktadır: Mehmet Zeki Efendi, Maraşlı Mehmet Efendi ve sülüs hocası olarak görev yapan Şakir Efendi. Mülk El-Zahir Livan Mektebi iki öğretmenle temsil edilmiştir: Abdurrahman Efendi ve Raşit Efendi. Aynı şekilde Mülk El-Zahir Kab Mektebi de üç öğretmenle hizmet vermektedir: Ebu El-Saadet Efendi, Tahir Efendi ve sülüs hocası Hasan Hakkı Efendi.

Şam Hususiye Mektebi ve Şam Dervişiyeye Mektebi, her biri yalnızca Ahmet Efendi'nin görev yaptığı öğretmen kadrosuna sahiptir. Bu iki mektepte yalnızca birer öğretmen isminin yer alması, diğer mekteplerden farklı bir personel yapısına işaret etmektedir. Söz konusu yıllara ait salnamelerde, öğrenci sayıları veya ders içeriklerine ilişkin ayrıntılı bilgiye yer verilmemiştir (1877 (H. 1294) ve 1878 (H.1295) Suriye Vilayet Salnameleri).

Tablo 11. 1879 (H.1296) Suriye Vilayet Salnamesine Göre Şam Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Mektep	Muallim(ler)	Hademe
Çakmakiye Mektebi	Mehmet Zeki Efendi ve Şakir Efendi (Sülüs Hocası)	-
Mülk El-Zahir Livan Mektebi	Abdurrahman Efendi	-
Mülk El-Zahir Kab Mektebi	Ebu El-Saadet Efendi, Tahir Efendi, Maraşlı Mehmet Efendi ve Hasan Hakkı Efendi (Sülüs Hocası)	Hacı Salih Ağa
Dervişiyeye Mektebi	Ahmet Efendi, Eyüp Zade Ahmet Efendi (Rika Hocası)	-

1879 yılına ait Suriye Vilayet Salnamesi verilerine göre, Şam Sancağı'nda dört adet rüşdiye mektebinin faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir. Bu mekteplerin öğretmen kadroları ile birlikte hademe görevlendirmelerine dair bilgiler de kayda geçirilmiştir. Çakmakiye Mektebi'nde iki öğretmenin görev yaptığı belirtilmiştir: Mehmet Zeki Efendi ile sülüs hocası unvanıyla Şakir Efendi. Bu mektepte hademe bilgisine yer verilmemiştir. Mülk El-Zahir Livan Mektebi, yalnızca Abdurrahman Efendi'nin ismiyle kayıt altına alınmıştır ve hademe görevlendirmesi yapılmamıştır. Mülk El-Zahir Kaba Mektebi, dört öğretmeniyle öne çıkmaktadır: Ebu El-Saadet Efendi, Tahir Efendi, Maraşlı Mehmet Efendi ve sülüs hocası Hasan Hakkı Efendi. Ayrıca, bu mektepte hademe olarak Hacı Salih Ağa'nın görevlendirildiği belirtilmiştir. Dervişiyeye Mektebi'nde ise iki öğretmen ismi yer almaktadır: Ahmet Efendi ve rika hocası unvanıyla Eyüp Zade Ahmet Efendi. Bu mektepte de hademeye dair bir bilgi bulunmamaktadır. Söz konusu yılın salnamesinde öğrenci sayıları ya da ders içeriklerine dair herhangi bir bilgi yer almamakta; yalnızca öğretmen ve hademe kadroları kayıt altına alınmaktadır (1879 (H.1296) Suriye Vilayet Salnamesi).

Tablo 12. 1880 (H.1297), 1881 (H.1298), 1882 (H.1299) ve 1883 (1300) Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Şam Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Mektep	Muallim(ler)	Hademe
Çakmakiye Mektebi	Mehmet Zeki Efendi, Şakir Efendi, Maraşlı Mehmet Efendi, Sadık Efendi (Fransızca Hocası) ve Ahmet Mehdi Efendi (Rika Hocası)	Salih Ağa
Mülk El-Zahir Rüşdiye Mektebi	Mehmet Raşit Efendi, Hasan Efendi ve Ahmet Mehdi Efendi (Rika Hocası)	Abdo (?)
Şam Mülkiye Rüşdiyesi	Hamza Zade Mahmut Efendi (Müdür)	-

1880 ile 1883 yıllarını kapsayan salname kayıtlarında, Şam Sancağı'nda faaliyet gösteren rüşdiye mekteplerine ilişkin öğretmen ve hademe bilgileri yer almaktadır. Bu döneme ait veriler, üç farklı okulun personel kadrosunu içermektedir. Çakmakiye Mektebi, adı geçen dört yıl boyunca öğretmen kadrosunu korumaya devam etmiş ve diğer mekteplere kıyasla daha fazla öğretmene sahip bir kurum olarak öne çıkmıştır. Mektepte Mehmet Zeki Efendi, Şakir Efendi, Maraşlı Mehmet Efendi gibi genel öğretmenlerin yanı sıra Fransızca hocası olarak Sadık Efendi ve rika hocası olarak Ahmet Mehdi Efendi görev yapmıştır. Bu

okulda hizmetli olarak Salih Ağa'nın adı geçmektedir. Mülk El-Zahir Rüşdiye Mektebi ise bu dönemde Mehmet Raşit Efendi, Hasan Efendi ve rik'a hocası Ahmet Mehdi Efendi tarafından temsil edilmiştir. Bu okulda hizmetli olarak Abdo ismine yer verilmiştir. Şam Mülkiye Rüşdiyesi, yalnızca bir öğretmen, Hamza Zade Mahmut Efendi'nin müdür unvanıyla görev yaptığı bir kurum olarak kayıtlara geçmiştir. Ancak bu okulda hademe bilgisi belirtilmemiştir.

1880–1883 yılları arasında rüşdiye mekteplerine dair nicel verilere (öğrenci sayısı, müfredat, mahalle bilgisi vb.) salnamelerde yer verilmemiştir. Ayrıca önceki yıllarla karşılaştırıldığında bu dönemde öğretmen çeşitliliği ve brânşlaşmanın özellikle Çakmakiye Mektebi'nde daha belirgin olduğu gözlemlenmektedir. Bu kayıtlar, yalnızca ilgili yıllara ait salnamelerde yer alan bilgilerle sınırlıdır (1880 (H.1297) ve 1883 (H.1300) Suriye Vilayet Salmeleri).

Tablo 13. 1884 (H.1301) Suriye Vilayet Salmesi'ne Göre Şam Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Mektep	Muallim(ler)	Hademe
Çakmakiye Rüşdiye Mektebi	Zeki Efendi, Mehmet Efendi (Sülüs Hocası), Ahmet Mehdi Efendi (Rika Hocası) ve Sadık Efendi (Fransızca Hocası)	Salih Ağa
Mülk El-Zahir Rüşdiye Mektebi	Mehmet Raşid Efendi, Ahmet Mehdi Efendi (Rika Hocası) ve Hüseyin Hakkı Efendi (Sülüs Hocası)	-
Duma Rüşdiye Mektebi	-	-
Baalbek Rüşdiye Mektebi	-	-
Mülkiye Rüşdiye Mektebi	-	-

1884 tarihli Suriye Vilayet Salmesi'ne göre hazırlanan tablo, Şam Sancağı'nda faaliyet gösteren rüşdiye mekteplerinin kurumsal yapısına ve öğretim kadrosuna dair önemli bilgiler içermektedir. Mekteplerden en detaylı verilerin yer aldığı Çakmakiye Rüşdiye Mektebi'nde beş farklı öğretmenin görev yaptığı görülmektedir. Bu öğretmenlerden ikisi yazı derslerinde ihtisaslaşmış olup biri sülüs, diğeri rika hattı derslerine yöneliktir; ayrıca bir Fransızca hocasının görev alması, bu okulun öğretim kadrosunun çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Aynı mektepte hademe olarak Salih Ağa ismi geçmektedir. Mülk El-Zahir

Rüşdiye Mektebi'nde ise üç öğretmen görev yapmaktadır. Bu öğretmenlerden biri sülüs hattı hocası olarak belirtilmiştir. Bu okul için herhangi bir hademe kaydına yer verilmemiştir. Mülkiye Rüşdiyesi için yalnızca kurum adı zikredilmiş, öğretmen veya diğer personel bilgisine yer verilmemiştir. Ayrıca Duma ve Baalbek kazalarında da birer rüşdiye mektebinin bulunduğu belirtilmiş; ancak bu mekteplerde görev yapan personele dair bilgi sunulmamıştır (1884 (H.1301) Suriye Vilayet Salnamesi).

Tablo 14. 1889 (H.1306) ve 1892 (H.1309-1310) Yıllarına Ait Suriye Vilayeti Salnameleri'nde Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Yıl	Mektep	Muallim(ler)	Hademe	Öğrenci
1889 (H.1306)	Çakmakiye Rüşdiye Mektebi	İsmail Hakkı Efendi, Mehmet Efendi, Kamil Bey (Fransızca Hocası) ve Sadık Efendi (Rika Hocası)	Salih Ağa ve Bekir Efendi (Mübaşir)	119
1892 (H.1309-1310)	Çakmakiye Rüşdiye Mektebi	İsmail Hakkı Efendi, Mehmet Efendi, Han Efendi (Fransızca Hocası) ve Sadık Efendi (Rika Hocası)	Rahmetullah ve Bekir Efendi (Mübaşir)	97

1889 yılı itibarıyla mektepte görev yapan öğretmenler arasında İsmail Hakkı Efendi, Mehmet Efendi, Fransızca muallimi Kamil Bey ve Rika hocası Sadık Efendi yer almaktadır. İdari ve hizmet kadrosunda ise Salih Ağa hademe, Bekir Efendi ise mübaşir olarak görev yapmaktadır. Bu dönemde okulun öğrenci sayısı 119 olarak kayıt altına alınmıştır. 1892 yılına gelindiğinde, öğretim kadrosunda İsmail Hakkı Efendi ve Mehmet Efendi görevlerini sürdürmekte; Fransızca dersi Han Efendi tarafından, rika dersi ise yine Sadık Efendi tarafından verilmektedir. Yardımcı personelde ise hademe olarak Rahmetullah, mübaşir olarak ise Bekir Efendi yer almaktadır. Bu yıl için kayıtlı öğrenci sayısı 97 olarak belirtilmiştir. Bu rakam, birkaç yıl öncesine kıyasla öğrenci sayısında bir azalmaya işaret etmektedir (1889 (H.1306) ve 1892 (H.1309-1310) Suriye Vilayet Salnameleri).

3.3.1.2. Şam Sancağındaki Bazı Mekteplerde Okutulan Dersler

Osmanlı eğitim tarihinde modernleşmenin önemli bir halkasını oluşturan rüşdiye mektepleri, klasik medrese eğitimi ile Batı tarzı eğitimin bir sentezini yansıtacak şekilde kurgulanmıştır. Bu okullarda verilen dersler, hem dinî hem de akli ilimleri kapsayan çok

yönlü bir yapı göstermektedir. Müfredatta Kur'an-ı Kerim, tecvit, akaid ve ahlâk gibi dinî derslerin yanı sıra Osmanlıca, Arapça ve Farsça gibi dil dersleri de yer almıştır. Ayrıca rik'a ve sülûs gibi yazı türlerinin öğretildiği hat dersleri ile öğrencilere hem yazılı ifade hem de estetik anlayış kazandırılması amaçlanmıştır. Bununla birlikte tarih, coğrafya, hesap, cebir ve geometri gibi pozitif bilimlere dair dersler de müfredata dâhil edilmiş; böylece öğrencilerin çağın gereklerine uygun bilgi ve becerilerle donatılması hedeflenmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Fransızca gibi yabancı dillerin de rüşdiye programlarına girdiği görülmektedir. Bu gelişme, Osmanlı'nın diplomatik, askerî ve idarî alanlarda ihtiyaç duyduğu çok dilli kadroları yetiştirme çabasının bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Rüşdiyeler aynı zamanda bireyleri devlet ideolojisine bağlı, disiplinli ve sadakat sahibi yurttaşlar olarak yetiştirmeyi hedefleyen bir sosyalizasyon aracı olarak da işlev görmüştür. Bu bağlamda rüşdiye mektepleri, yalnızca bilgi aktarımının yapıldığı kurumlar değil, aynı zamanda Osmanlı toplumunun modernleşme sürecinde kimlik inşa eden önemli yapılar olarak kabul edilmelidir (Öztürk, 2008).

Bu bağlamda, Şam'daki Rüşdiye mekteplerinin ders programları incelendiğinde, dönemin eğitim anlayışının çok yönlü yapısını yansıtan dikkat çekici bir içerik karşımıza çıkmaktadır. Çakmaklı Rüşdiye Mektebi'nin dört sınıflı eğitim yapısı içinde uygulanan ders programı, klasik İslamî ilimlerle modern Batılı disiplinlerin dengeli biçimde harmanlandığı özgün bir müfredat yapısına işaret etmektedir. Toplam 104 öğrencinin öğrenim gördüğü bu kurum, Tanzimat sonrası Osmanlı eğitim reformlarının taşradaki yansımalarını somut biçimde ortaya koyduğu görülmektedir. Mektebin ders programı, Arapça, Farsça, ilm-i hâl, izhar, kıraat ve risâle-i ahlâk gibi klasik dinî-dilsel içerikleri içermekle birlikte; Fransızca, coğrafya, cebir, hendese ve Tarih-i Osmani gibi modern bilgi alanlarına da geniş yer ayırmıştır. Bu ikili yapı, rüşdiyelerin yalnızca geleneksel İslamî bilgi birikimini aktarmakla kalmayıp, aynı zamanda çağın gereklerine uygun olarak modern kamu hizmeti ve Batı dillerine dayalı becerileri kazandırmayı hedeflediğini göstermektedir. Özellikle yazı sanatlarına verilen önem, müfredatın dikkat çeken yönlerinden biridir. Dört sınıfın tamamında hat derslerine yer verilmiş; ilk üç sınıfta rika, son sınıflarda ise sülûs derslerinin okutulması, öğrencilere estetik ve teknik bakımdan sistematik bir yazı eğitimi verildiğini ortaya koymaktadır. Bunun yanında, imla, Kavaid-i Osmaniye, izhar, inşa ve tercüme gibi dilbilgisi ve kompozisyon derslerinin müfredata dâhil edilmesi, öğrencilerin hem Arapça hem de Osmanlı Türkçesi ile kurallı, anlaşılır ve edebî düzlemde metin oluşturabilme yetkinliği kazanmalarının hedeflendiğini göstermektedir (1880 (H.1297) Suriye Vilayet Salnamesi).

Coğrafya derslerinin dört sınıfa yayılarak öğretilmesi ve 3. sınıfta Avrupa kıtasına özel bir içerikle işlenmesi, Osmanlı taşrasında dahi Batı'nın siyasi, kültürel ve coğrafi yapısının yakından tanınması gerektiğine dair bir bilinç oluşturulmaya çalışıldığını yansıtmaktadır. Benzer şekilde, Fransızca'nın 1. ve 2. sınıf düzeylerinde müfredata dâhil edilmesi, Osmanlı taşrasında Avrupa dilleriyle erken yaşta temas kurulmasına verilen önemin bir göstergesidir. Son olarak, Risâle-i Ahlâk ve İlm-i Hâl gibi derslerin varlığı, dönemin eğitim anlayışının yalnızca bilişsel yeterlilik kazandırmakla sınırlı kalmadığını; aynı zamanda öğrencilerin ahlakî ve toplumsal formasyonlarının da gözetilen bütüncül bir eğitim yaklaşımını benimsediğini ortaya koymaktadır (1880 (H.1297) Suriye Vilayet Salnamesi).

Çakmakiye Mektebi Rüşdiye dışında Mülk El-Zahir Rüşdiye Mektebi'nin ders programı, dönemin Osmanlı eğitim anlayışını yansıtan çok yönlü bir yapıya sahiptir. Üç sınıflı bu yapıda, her sınıf düzeyine uygun şekilde hem geleneksel hem de modern içerikler dengeli biçimde dağıtılmıştır. 1. sınıf öğrencilerine Farsça, rika hattı, genel hat dersi, hesap, Mühtasar, Zeyde Tarihi, imla ve inşa, Avamil ve Maksud gibi dilbilgisi ve dini içerikli dersler okutulmuştur. Bu ders yapısı, öğrencilerin hem yazı becerilerini hem de dilsel altyapılarını geliştirmeye yönelik planlandığını göstermektedir. 2. sınıfta ise Farsça eğitimi sürdürülmüş, yazı derslerinde sülüs ve hat derslerine ağırlık verilmiştir. Ayrıca, Tehdit ve Terkim başlıklı matematiksel içerikli bir dersle öğrencilerin sayısal yetkinliklerinin artırılması amaçlanmıştır. 3. sınıfa gelindiğinde ise İlm-i Hâl, Ahlâk, Sülüs hattı ve Hat dersleri tekrar karşımıza çıkmakta; buna ek olarak Zeyl-i Ahlâk ile ahlaki eğitim derinleştirilmektedir. Bu sınıfta modern ya da Batı dillerine ilişkin bir dersin bulunmaması dikkat çekmekte; buna karşın, ahlaki ve dini eğitimin yoğunlaştığı görülmektedir. Söz konusu mektepte toplam 45 öğrencinin eğitim gördüğü kaydedilmiş olup, bu sayı mektebin orta büyüklükte bir öğrenci kapasitesine sahip olduğunu göstermektedir (1880 (H.1297) Suriye Vilayet Salnamesi).

3.3.2. Trablusşam Sancağı

Trablusşam, Yavuz Sultan Selim'in 1516'daki Seferi sonrasında Osmanlı topraklarına dâhil edilmiş; 1519 yılında yapılan ilk tahrir göre şehirde 26 mahalle bulunmaktaydı. Bu dönemde erkek nüfusun 1165'i Müslüman, 294'ü Hristiyan, 94'ü Yahudi olmak üzere toplamda 1553 bireyi kapsadığı kaydedilmiştir. Yaklaşık bir yüzyıl sonra, 1645 yılına ait tahrir defterine göre bu nüfus dağılımı değişime uğrayarak, 1039 Müslüman, 531 Hristiyan ve 38 Yahudiden oluşan toplam 1608 kişilik bir erkek nüfusa ulaşılmıştır. XVIII. yüzyıl başlarında Trablusşam'ın İngiltere ile ipek ticareti yaptığı ve bir miktar pamuk ihracatının

gerçekleştiği bilinmektedir. Bu ekonomik canlılık, şehirde gayrimüslim nüfusun artmasına yol açmış; çoğunluğu Fransız ve İngiliz olan yabancı tüccarlar, kendi ticaret merkezlerini şehirde kurmuşlardır. XIX. yüzyıl boyunca şehir yapısında dikkate değer gelişmeler yaşanmış; nüfus nispi olarak artmış ve 1893-1894 salnamelerine göre şehirde 17.027 kişi yaşarken, on yedi cami, otuz sekiz medrese ve kütüphane, on beş tekke, yirmi iki mektep ile on iki kilise ve manastır barındıran zengin bir kültürel altyapı oluşmuştur. Trablusşam, 1918 Ekiminde Fransızlar tarafından işgal edilmiş, 1920 Ağustosunda Lübnan’a bağlanmış ve 1941’de tekrar İngiliz ve Fransız birlikleri tarafından işgal edilmiştir. Günümüzde Buheirut’tan sonra Lübnan’ın ikinci büyük ticaret ve liman kenti konumundaki Trablusşam, o dönemde Suriye vilayetine bağlı önemli bir merkez olarak varlığını sürdürmüştür (DİA, 2012). Bu bağlamda, 27 Kasım 1888 (H. 23 Safer 1306) tarihli belgeye göre Mekteb-i Rüşdi-i Mülki’nin açılışının planlanması, bu kapsamlı eğitim hamlesinin taşradaki somut bir yansımasını temsil etmektedir. Suriye Vilayet Salmeleri incelendiğinde, Trablusşam Sancağı’na bağlı bir İskele Mektebi Rüşdiyesi bulunmaktadır. Aşağıda bu okulun yıllara göre bilgileri verilmiştir:

Tablo 15. 1876 (H.1293) ve 1881 (H.1298) Yılları Arasına Ait İskele Mektebi Rüşdiyesi’nin Öğretmen Kadrosu ve Öğrenci Sayısı

Yıl	Mektep	Muallim(ler)	Öğrenci Sayısı
1876 (H.1293)	İskele Mektebi Rüşdiyesi	Hami Efendi	-
1877 (H.1294)	İskele Mektebi Rüşdiyesi	Hilmi Efendi ve Mehmet Murat Efendi (Sülüs Yazı Hocası)	-
1878 (H.1295)	İskele Mektebi Rüşdiyesi	Hilmi Efendi ve Mehmet Murat Efendi (Sülüs Yazı Hocası)	-
1879 (H.1296)	İskele Mektebi Rüşdiyesi	Hami Efendi	-
1881 (1298)	İskele Mektebi Rüşdiyesi	Mehmet Hami Efendi, Mustafa Efendi ve Mahmut Efendi (Sülüs Yazı Hocası)	33

Suriye Vilayeti Salmeleri’ne dayanan arşiv verileri, Trablusşam’a bağlı olarak faaliyet gösteren İskele Mektebi Rüşdiye’nin 1876–1881 yılları arasındaki eğitim kadrosu ve

yapısına dair önemli bilgiler sunmaktadır. 1876 (H.1293) tarihli salnamede okulun tek öğretmeninin Hami Efendi olduğu görülmektedir. Bir yıl sonra yayımlanan 1877 (H.1294) salnamesinde ise öğretmen kadrosunun genişletildiği, Hilmi Efendi'nin yanı sıra sülüs yazı dersi öğretmeni olarak Mehmet Murat Efendi'nin görev yaptığı belirtilmektedir. 1878 (H.1295) yılına ait salnamede, öğretmen kadrosunun tekrar değiştiği ve Hami Efendi ile birlikte Mehmet Murat Efendi'nin sülüs hocası olarak görevine devam ettiği anlaşılmaktadır. 1879 (H.1296) yılına gelindiğinde, okulda yalnızca Hami Efendi'nin görev yaptığı bilgisi yer almakta olup, bu durum öğretmen kadrosunda bir daralma yaşandığını göstermektedir. 1881 (H.1298) yılına ait salnamede İskele Mektebi Rüşdiye'nin öğretmen kadrosunun üç kişiden oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu kadroda Mehmet Hami Efendi ve Mustafa Efendi'nin yanı sıra sülüs hocası olarak Mahmut Efendi görev yapmaktadır. Aynı salnamede okulda eğitim gören öğrenci sayısı da ilk kez belirtilmiş ve 33 öğrenci mevcudu kaydedilmiştir. Bu veriler, söz konusu dönemde İskele Mektebi'nin kurumsal yapısının zaman içinde değiştiğini, öğretmen kadrosunun ise yıllara göre farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca öğretmenlerin branşlaragöre ayrılması, özellikle sülüs gibi hat sanatlarına yönelik derslerin varlığı, Osmanlı eğitim sisteminde geleneksel sanatların modern eğitim kurumlarıyla entegrasyonunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. 1880 yılına ait verilere ulaşılamamıştır (1876 (H.1293) ve 1881 (H.1298) yılları arasına ait Suriye Vilayet Salnameleri).

Tablo 16. 1868 (H.1285), 1869 (1286), 1871 (H.1288) ve 1872 (H.1289) Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Trablusşam'da bulunan Rüşdiye Mektepleri

Mektep	Muallim(ler)
Trablusşam Mektebi	Abdullah Niyazi Efendi ve Abdülcélil Efendi

1868 (H.1285), 1869 (H.1286), 1871 (H.1288) ve 1872 (H.1289) yıllarına ait Suriye Vilayet Salnamelerinde yer alan bilgilere göre, söz konusu dönem boyunca Trablusşam'da tek bir rüşdiye mektebinin faaliyet gösterdiği görülmektedir. Trablusşam Rüşdiye Mektebi'nde muallim olarak Abdullah Niyazi Efendi ile Abdülcélil Efendi'nin görev yaptığı kaydedilmiştir. Bu bilgiler ışığında, 1868-1872 arası süreçte eğitim kadrosunun aynı isimlerden oluştuğu, öğretmen değişikliği yapılmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu mektebin öğrenci sayısı, müfredat içeriği ya da fiziki yapısı hakkında ilgili yıllara ait salnamelerde başka bir bilgi yer almamaktadır (1868 (H.1285), 1869 (H.1286), 1871 (H.1288) ve 1872 (H.1289) Suriye Vilayet Salnameleri).

Tablo 17. 1874 (H.1291) Suriye Vilayet Salnamesi'ne Göre Trablusşam'da Bulunan Rüşdiye Mektebi

Mektep	Muallim(ler)	Öğrenci Sayısı
Trablusşam Rüşdiye Mektebi	Niyazi Efendi (Hat Hocası) ve Mahmut Efendi (Yazı Hocası)	76

1873 yılına ait salname bilgilerine ulaşılammıştır. 1874 (H.1291) tarihli Suriye Vilayet Salnamesi'nde yer alan bilgilere göre, Trablusşam Rüşdiye Mektebi'nde Niyazi Efendi hat hocası, Mahmut Efendi ise yazı hocası olarak görev yapmaktadır. Söz konusu dönemde mektepte kayıtlı öğrenci sayısı 76'dır. Öğretmenlerin görev unvanlarının özellikle belirtilmiş olması, müfredat içerisinde yazı ve hat derslerine yer verildiğini göstermektedir. Öğrenci mevcuduna dair sayı verilmiş olması, mektebin faaliyetini sürdürdüğüne ve öğretim kapasitesine dair bilgi sunmaktadır. Bu veriler, öğretmen isimleri, uzmanlık alanları ve öğrenci sayısı ile birlikte mektebin 1874 yılına ait yapısal durumunu ortaya koymaktadır (1874 (H.1291) Suriye Vilayet Salnamesi).

Tablo 18. 1875 (H.1292), 1876 (H.1293), 1877 (H.1294), 1878 (H.1295), 1879 (1296) ve 1880 (H.1297) Yıllarına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Trablusşam'da Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Yıl	Mektep	Muallim(ler)	Öğrenci Sayısı
1875 (H.1292)	Trablus Rüşdiye Mektebi	Niyazi Efendi (Yazı Hocası) ve Mahmut Efendi	-
1876 (H.1293)	Trablusşam Mektebi	Niyazi Efendi ve Mahmut Efendi	-
1877 (H.1294)	Trablus Mektebi	Niyazi Efendi ve Mahmut Efendi	-
1878 (H.1295)	Trablus Mektebi	Niyazi Efendi ve Mahmut Efendi	-
1879 (H.1296)	Trablus Mektebi	Niyazi Efendi	-
1880 (H.1297)	Trablus Mektebi	Niyazi Efendi ve Mahmut Efendi	46

1875 (H.1292) ile 1880 (H.1297) yılları arasında yayımlanan Suriye Vilayet Salnameleri, Trablusşam Rüşdiye Mektebi'ne dair düzenli bilgiler sunmaktadır. Bu yıllar boyunca mektepte görev yapan öğretmen kadrosu genel olarak sabit kalmış ve özellikle iki isim öne çıkmıştır: Niyazi Efendi ve Mahmut Efendi. 1875 yılına ait kayıтта Niyazi Efendi'nin yazı hocası olarak görev yaptığı ayrıca belirtilmiştir. Diğer yıllarda ise öğretmenlerin sadece

isimleri verilmiş; bıraşılarına veya görev tanımlarına dair detaylı bilgi sunulmamıştır. Bu durum, öğretmenlerin mektepteki görev dağılımı hakkında netlik sağlamamakla birlikte, belirli bir kadro istikrarına işaret etmektedir.

1879 yılı kaydında Mahmut Efendi'nin isminin yer almaması dikkat çekicidir. Bu yılda yalnızca Niyazi Efendi'nin adı zikredilmiştir. Öte yandan, incelenen altı yıl içinde öğrenci sayısına yalnızca 1880 yılı salnamesinde yer verilmiş ve mektepte bu tarihte toplam 46 öğrencinin kayıtlı olduğu belirtilmiştir. Diğer beş yılda öğrenci sayısı bilgisi eksik olup, yalnızca öğretmenlere ilişkin veriler sunulmuştur. Sonuç olarak, 1875–1880 yılları arasındaki salname verileri yalnızca öğretmen isimleri ve sınırlı ölçüde öğrenci sayılarını sunmakta; ders programı, sınıf düzeyleri, eğitim süresi gibi detaylara dair herhangi bir bilgi içermemektedir. Veriler, dönemsel olarak Trablusşam Rüşdiye Mektebi'nin kadro yapısındaki devamlılığı ve öğrenci varlığına dair resmi kayıtlarda yer alan temel bilgileri belgelemektedir (1875 (H.1292), 1876 (H.1293), 1877 (H.1294), 1878 (H.1295), 1879 (1296) ve 1880 (H.1297) Suriye Vilayet Salnameleri).

3.3.3. Kudüs Sancağı

Kudüs, Osmanlı hâkimiyetine Yavuz Sultan Selim'in 1516 yılında gerçekleştirdiği sefer sırasında dâhil olmuştur. Mercidâbık Meydan Muharebesi'nin ardından Halep, Hama ve Şam üzerinden ilerleyen Osmanlı ordusu, 4 Zilhicce 922 (29 Aralık 1516) tarihinde padişahın öncülüğünde Kudüs'e ulaşmıştır. Ancak tarihi kaynaklar, Kudüs'ün fiilî olarak Osmanlı yönetimine Ekim 1516 gibi daha erken bir tarihte geçmiş olabileceğini göstermektedir. Osmanlı egemenliği altında Kudüs'ün idari konumu zamanla çeşitli değişikliklere uğramış, ancak şehir yönetsel olarak hep sancak statüsünü korumuştur. 1516'dan 1831'e kadar Kudüs, Şam Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak idare edilmiştir. 1831–1840 yılları arasında ise şehir, Osmanlı merkezi yönetiminden ayrılarak Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kontrolüne geçmiştir. Bu kısa dönemin ardından tekrar Osmanlı idaresine giren Kudüs, 1841–1865 yılları arasında Sayda Eyaleti'ne bağlanmıştır. 1865'te Şam ve Sayda eyaletlerinin birleştirilmesiyle kurulan Suriye Vilayeti bünyesinde yer almış; nihayetinde 1872 yılında müstakil mutasarrıflık statüsü kazanarak doğrudan merkezi idareye, yani İstanbul'a bağlanmıştır. Bu idari düzenleme, şehrin Osmanlı açısından taşıdığı dini, siyasi ve stratejik önemi yansıtmaktadır. Mali teşkilat açısından da değişiklikler yaşanmış; başlangıçta Halep'e bağlı olan Kudüs, 1860'ların ikinci yarısından itibaren Şam Defterdarlığı'na bağlanmıştır (El-Aseli, 2002).

Kudüs'ün Osmanlı idaresindeki kültürel ve ilmî rolü de dikkate değerdir. İslam dünyasının kutsal şehirlerinden biri olarak Kudüs, Osmanlılar döneminde de ilmî ve dini cazibesini korumuştur. Mescid-i Aksâ, yüzyıllar boyunca çeşitli İslam coğrafyalarından gelen âlimlerin ziyaret ettiği ve bazılarının yerleşmeyi tercih ettiği önemli bir merkez olmuştur. Osmanlı yönetimi, şehrin sahip olduğu İslamî mirası koruma konusunda duyarlılık göstermiştir. Bu bağlamda Kudüs, sadece idari bir birim olarak değil, aynı zamanda bir eğitim ve kültür merkezi olarak da dört asra yakın Osmanlı hâkimiyetinde önemli bir yer işgal etmiştir (El-Aseli, 2002).

Tablo 19. 1869 (H.1286) ve 1871 (H.1288) Yıllarına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Kudüs Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Yıl	Mektep	Muallim(ler)
1869 (H.1286)	Kudüs-ü Şerif Mektebi	Ebubekir Efendi ve Esad Efendi
1871 (H.1288)	Kudüs-ü Şerif Rüşdiye Mektebi	Sadık Efendi, Abdurrahman Efendi ve Yusuf Efendi (Fransızca Hocası)

1869 (H.1286) ve 1871 (H.1288) yıllarına ait Suriye Vilayet Salnamelerinde yer alan bilgilere göre, Kudüs Sancağı'nda faaliyet gösteren rüşdiye mekteplerinde iki yıllık süre zarfında öğretmen kadrosunda sayısal ve kişisel düzeyde değişiklikler gözlemlenmektedir. 1869 yılı kaydında iki öğretmen, Ebubekir Efendi ve Esad Efendi görevli olarak görünmekteyken, 1871 yılına ait salnamede öğretmen sayısının üçe çıktığı ve kadroya Sadık Efendi, Abdurrahman Efendi ile birlikte Fransızca hocası olarak Yusuf Efendi'nin dâhil edildiği görülmektedir. Bu veriler, ilgili dönemde söz konusu eğitim kurumunda görev yapan öğretmenlerin kimlikleri ve branş bazlı görev dağılımları hakkında sınırlı ancak doğrudan bilgi sunmaktadır (1869 (H.1286) ve 1871 (H.1288) Suriye Vilayet Salnameleri). 1870 yılına ait bilgilere ulaşılamamıştır.

3.3.4. Havran Sancağı

1516 yılında Osmanlı idaresine dâhil edilen Havran, 1918 yılına kadar Şam merkezli idari yapıya bağlı bir birim olarak varlığını sürdürmüştür. Bölge, bu süreçte Şam'ın temel tahıl kaynaklarından biri olmasının yanı sıra, bedevî ve Dürzî toplulukların nüfuz alanı haline gelmiştir. 1864 Vilayet Nizamnamesi doğrultusunda gerçekleştirilen idari düzenleme ile Cebelilübnan hariç olmak üzere kuzeyde Lazkiye'den güneyde Sînâ Çölü'ne kadar uzanan alan Suriye Vilayeti çatısı altında birleştirilmiş; Havran ise Cebelidürûz, Kuneytira ve Aclûn

kazalarından oluşan, merkezi Süveydâ olan bir sancak olarak teşkil edilmiştir. Bu yapısal düzenleme Osmanlı yönetiminin sonuna dek devam etmiştir. Tanzimat sonrası dönemde bölgedeki bedevî ve Dürzî nüfusun askerlik, vergi ve nüfus sayımı gibi uygulamalara direnç göstermesi, devletin otoritesini tesis etmesini güçleştirmiştir. Bu nedenle temel kamu hizmetlerinin götürülmesi de engellenmiştir. Söz konusu direnci kırmak ve tarıma uygun toprakları değerlendirmek amacıyla Balkanlar, Kafkasya ve Cezayir gibi çeşitli coğrafyalardan gelen Müslüman muhacirlerin bir kısmı bölgeye yerleştirilmiştir (Buzpınar, 1997).

Havran sancağının idari merkezi olan Şeyh Mesken köyünde bir rüşdiye mektebi açılmasına ve sancağa bağlı köylerde ibtidai okulların kurulmasına yönelik girişimler, devletin yerel ölçekteki eğitim faaliyetlerini göstermesi bakımından dikkate değerdir (BOA. İ.HUS., 92/6, H.04.09.1319 / M.15.12.1901). Havran sancağına ait rüşdiye mekteplerini 1871(H.1288) Vilayet Salnamesi ile görmektediriz. Sancağa Kıbtî, Aclun ve Cebelü Dürüz kaza olarak bağlıdır. Cebelü Dürüz 1881 (H.1298) vilayet salnamesinde Şam sancağına bağlıyken 1883 (H.1300) salnamede Havran sancağına bağlı olduğu belirlenmiştir. 1880 (H.1297) vilayet salnamesinde Kanitra kazasının Havran sancağına bağlanmıştır. 1883 (H. 1300) Vilayet Salnamesi'ne göre Havran Sancağı ahalisinin yerleşik düzene geçmemiş aşiretlerin ve göçebe kabilelerden oluştuğu, bu nedenle henüz tam anlamıyla yerleşik hayata geçemedikleri ifade edilmektedir. Bu durumdan ötürü, sancağın eğitim teşkilatının henüz gelişmediği ve Maarif Nezareti'nin doğrudan denetimi altına alınmadığı anlaşılmaktadır. Sancak içerisinde yalnızca bazı büyük köylerde birkaç sıbyan mektebi bulunduğu ve Kanitra kazasında ise bir rüşdiye mektebinin mevcut olduğu belirlenmiştir (1885 (H.1300) Suriye Vilayet Salnamesi).

Tablo 20. 1871 (H.1288) ve 1876 (H.1293) Yıllarına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Havran Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Yıl	Mektep	Muallim(ler)
1871 (H.1288)	Havran Rüşdiye Mektebi	Mustafa Efendi
1876 (H.1293)	Havran Rüşdiye Mektebi	Abdurrahman Efendi

1871 yılında Mustafa Efendi, 1876 yılında ise Abdurrahman Efendi adlı öğretmenlerin görev yaptığı bu rüşdiye, beş yıllık süreçte hem varlığını korumuş hem de öğretmen kadrosunda değişiklik yaşamıştır. Öğretmen değişimi, büyük şehirlerdeki sistemli tayin

mekanizmasının taşrada da işletildiğini ve rüşdiyelerin devletin merkezi eğitim ağına entegreolduğunu göstermektedir. Her iki yılda da sadece bir öğretmenin kaydedilmiş olması, Havran'daki rüşdiyenin büyük ölçekli olmadığını; ancak bu durumun, eğitimin tamamen ortadan kalkmadığı, aksine sınırlı kaynaklarlasürdürüldüğü anlamına geldiği söylenebilir. Bu bağlamda Havran Rüşdiye Mektebi, Osmanlı Devleti'nin taşrada temel düzeyde eğitim hizmetini yaygınlaştırma gayretinin bir parçası olarak değerlendirilebilir (1871 (H. 1288) ve 1876 (H.1293) Suriye Vilayet Salnameleri). 1872, 1873, 1874 ve 1875 yıllarına ait Suriye Vilayet Salnameleri'nde Havran Rüşdiye Mektebi'ne dair bilgilere ulaşılamamıştır.

Tablo 21. 1899 (H.1317) Suriye Vilayet Salnamesi'ne Göre Havran Sancağı'na Bağlı Kanitra Kazasında Bulunan Rüşdiye Mektebi

Yıl	Mektep	Muallim(ler)
1899 (H.1317)	Kanitra Rüşdiye Mektebi	İdris Hüsnü Efendi ve Mahmut Efendi

1899 (H.1317) tarihli Suriye Vilayet Salnamesi, Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatında eğitim kurumlarının yaygınlaştırılmasına yönelik yürüttüğü politikaların somut bir yansıması olarak, Kanitra kazasında faaliyet gösteren bir rüşdiye mektebine de yer vermektedir. Bu kayıtlara göre mektepte öğretmenlik görevlerini İdris Hüsnü Efendi ve Mahmut Efendi üstlenmişlerdir (1899 (H.1317) Suriye Vilayet Salnamesi).

3.3.5. Lazkiye Sancağı

1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in Memlûk hâkimiyetine son vererek Halep ve Suriye'yi Osmanlı topraklarına katmasının ardından Lazkiye de Osmanlı idaresine dâhil edilmiştir. İlk dönemde Trablusşam eyaletine bağlı bir sancak merkezi olarak teşkilatlandırılan şehir, uzun süre iltizam sistemi çerçevesinde yönetilmiştir. Kâtib Çelebi, *Cihannümâ* adlı eserinde Lazkiye'yi Trablus vilayetine bağlı bir mukataa olarak göstermektedir. 1730 yılında ise bölgede nüfuz sahibi olan Azmzâde ailesine karşı gerçekleşen bir ayaklanma sonucunda, Lazkiye dâhil olmak üzere Trablusşam ve Şam gibi bazı merkezlerde Azmzâdeler'in görevlerine son verilmiştir. 1831–1840 yılları arasında Mısır idaresinde kalan şehir, bu dönemde uygulanan silahsızlandırma, zorunlu askerlik ve ağır vergi politikaları nedeniyle yerel halkın tepkisini çekmiş ve çeşitli ayaklanmalara sahne olmuştur. Sonrasında Şam eyaletine bağlanan Lazkiye, 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile oluşturulan yeni idari düzende Suriye vilayetine bağlı Trablus sancağının bir kazası olarak

konumlandırılmıştır. 1880 yılında ise üç kazadan oluşan bir sancağın merkezi hâline gelmiştir. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında Beyrut'un önemli bir liman kenti olarak hızla gelişmesi Lazkiye'nin bölgesel önemini görece azaltmıştır. 1887 yılında Beyrut'un vilayet statüsüne kavuşmasının ardından Lazkiye bu yeni vilayete bağlı bir sancak olarak düzenlenmiş ve bu idari durum Osmanlı yönetiminin sonuna kadar korunmuştur (Buzpınar, 2003).

Osmanlı yönetiminin son dönemlerine ait rûmî 1331 (1915–1916) tarihli kayıtlara göre, Lazkiye mutasarrıflığı dört kaza ve dört nahiyeden oluşmakta olup toplam nüfusu 147.694 olarak belirtilmiştir. Bu nüfusun 51.259'u Lazkiye kazasında yaşamaktadır. Kazadaki nüfusun mezhepsel dağılımına bakıldığında, 25.938 kişinin Sünnî, 20.796 kişinin Nusayrî ve 4.525 kişinin ise Hristiyan olduğu görülmektedir. Hristiyan nüfus içinde en kalabalık grubu Ortodokslar oluştururken, onları Mârûnîler, Ermeniler ve Protestanlar takip etmektedir. Lazkiye merkezine bağlı nahiyelerde ayrıca 7.584 kişilik bir Türkmen nüfusu da kaydedilmiştir. Şehirde elli cami ve mescidin yanı sıra sekiz kilise bulunduğu belirtilmektedir. Lazkiye, bu dönemde bölgenin en yoğun Nusayrî nüfusuna sahip yerleşim yerlerinden biri olma özelliğini taşımaktadır. II. Abdülhamid döneminde Nusayrî topluluklara yönelik Sünnileştirme politikaları kapsamında cami ve okul inşasına önem verilmiş olsa da, bu topluluğun inanç sistemini büyük ölçüde muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. II. Meşrutiyet döneminde ise Lazkiye, Osmanlı Meclis-i Mebûsanı'nda iki milletvekili ile temsil edilmiştir (Refik& Behçet, 1917).

Tablo 22.1286 (H.1869) ve 1884 (H.1301) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salmeleri'ne Göre Lazkiye'de Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Yıl	Mektep	Muallim(ler)	Öğrenci Sayısı
1286 (H.1869)	Lazkiye Mektebi Rüşdiyesi	Mehmet Hami Efendi	-
1871 (H.1288)	Lazkiye Mektebi Rüşdiyesi	İbrahim Efendi	-
1872(H.1289)	Lazkiye Mektebi Rüşdiyesi	Salih Efendi	-
1874 (H.1291)	Lazkiye Mektebi Rüşdiyesi	Ahmet Efendi	35
1875 (H.1292)	Lazkiye Mektebi Rüşdiyesi	Ahmet Efendi	-
1876 (H.1293)	Lazkiye Mektebi Rüşdiyesi	Ali Efendi	-

1877 (H.1294)	Lazkiye Mektebi Rüşdiyesi	Ahmet Efendi	-
1878 (H.1295)	Lazkiye Mektebi Rüşdiyesi	Ahmet Efendi	-
1879 (H.1296)	Lazkiye Mektebi Rüşdiyesi	Ahmet Efendi	-
1880 (H.1297)	Lazkiye Mektebi Rüşdiyesi	Ali Efendi	25
1881 (H.1298)	Lazkiye Mektebi Rüşdiyesi	Ahmet Sami Efendi	30
1882 (H.1299)	Lazkiye Mektebi Rüşdiyesi	Ahmet Sami Efendi	30
1883 (H.1300)	Lazkiye Mektebi Rüşdiyesi	Sami Efendi	30
1884 (H.1301)	Lazkiye Rüşdiye Mektebi	Sami Efendi	50

1286 (H.1869) ile 1302 (H.1884) yılları arasına ait Suriye Vilayet Salnameleri'nde yer alan bilgilere göre, Lazkiye Mektebi Rüşdiyesi'nin öğretmen kadrosu ve öğrenci mevcudu hakkında yıllara göre değişen kayıtlar bulunmaktadır. İlk olarak 1286 (1869) yılında okulda görev yapan öğretmen olarak Mehmet Hami Efendi'nin adı geçmektedir. 1288 (1871) yılında İbrahim Efendi, 1289 (1872) yılında ise Salih Efendi öğretmen olarak belirtilmiştir. 1291 (1874) yılı itibarıyla öğretmen olarak Ahmet Efendi görev yapmaktadır ve bu yıl için öğrenci mevcudu 35 kişi olarak kayıt altına alınmıştır. Ahmet Efendi'nin ismi 1292 (1875), 1294 (1877), 1295 (1878) ve 1296 (1879) yıllarında da öğretmen olarak tekrar edilmiştir. 1293 (1876) ve 1297 (1880) yıllarında öğretmen olarak Ali Efendi'nin görev yaptığı görülmektedir. 1297 (1880) yılı ayrıca öğrenci mevcudunun 25 kişi olarak kaydedildiği bir diğer yıldır. 1298 (1881) ve 1299 (1882) yıllarında öğretmen olarak Ahmet Sami Efendi görev yapmış, her iki yılda da öğrenci sayısı 30 olarak belirtilmiştir. 1300 (1883) yılında öğretmen Sami Efendi olarak kaydedilmiş ve öğrenci sayısı yine 30 olarak verilmiştir. 1301 (1884) yılında öğretmen yine Sami Efendi olarak görünmekte, öğrenci mevcudu ise bu yılda 50 kişi olarak belirtilmektedir.

Bu kayıtlar doğrultusunda, 1869–1884 yılları arasında öğretmen kadrosunda dönemsel değişiklikler yaşandığı, bazı öğretmenlerin birden fazla yıl görev yaptığı ve öğretmen isimlerinin yıllar içinde tekrarlandığı gözlemlenmektedir. Öğrenci mevcudu ise yalnızca belirli yıllarda verilmiş olup, bu sayılar 25 ile 50 arasında değişmektedir. Salnamelerde yer alan bilgiler, yalnızca ilgili yıllar için öğretmen isimlerini ve zaman zaman öğrenci sayılarını içermekte; öğretim içeriği, ders programı veya okulun fiziki koşullarına dair bir bilgi sunulmamaktadır (1869 (H.1286) ve 1884 (H.1301) Yıllarına Ait Suriye Vilayet Salnameleri).

Tablo 23. 1869 (H.1286) ve 1879 (H.1296) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Lazkiye Sancağı'na Bağlı Cebelü Kazasında Bulunan Cebelü Rüşdiye Mektebi

Yıl	Kaza	Mektep	Muallim(ler)	Öğrenci Sayısı
1869 (H.1286)	Cebelü Kazası	Cebelü Mektebi Rüşdiyesi	Hacı Hasan Efendi ve Ali Efendi	-
1871 (H.1288)	Cebelü Kazası	Cebelü Mektebi Rüşdiyesi	Mehmet Efendi	-
1872 (H.1289)	Cebelü Kazası	Cebelü Mektebi Rüşdiyesi	Mehmet Efendi	-
1874 (H.1291)	Cebelü Kazası	Cebelü Mektebi Rüşdiyesi	Mahmut Efendi	17
1875 (H.1292)	Cebelü Kazası	Cebelü Mektebi Rüşdiyesi	Mahmut Efendi	
1876 (H.1293)	Cebelü Kazası	Cebelü Mektebi Rüşdiyesi	Mahmut Efendi	-
1877 (H.1294)	Cebelü Kazası	Cebelü Mektebi Rüşdiyesi	Mahmut Efendi	-
1878 (H.1295)	Cebelü Kazası	Cebelü Mektebi Rüşdiyesi	Mahmut Efendi	-
1879 (H.1296)	Cebelü Kazası	Cebelü Mektebi Rüşdiyesi	Mahmut Efendi	-

1869 (H.1286) ile 1879 (H.1296) yılları arasında yayımlanan Suriye Vilayet Salnameleri'ne göre Lazkiye Sancağı'na bağlı Cebelü kazasında faaliyet gösteren Cebelü Rüşdiye Mektebi'ne dair muallim ve öğrenci bilgileri yıllara göre farklılık göstermektedir. 1869 yılında okulda iki öğretmen, Hacı Hasan Efendi ve Ali Efendi görev yapmaktadır. 1871 ve 1872 yıllarında öğretmen olarak Mehmet Efendi'nin ismi kayıt altına alınmıştır. 1874 yılından itibaren ise Mahmut Efendi'nin adı muallim olarak geçmektedir ve bu görevi 1875, 1876, 1877, 1878 ve 1879 yıllarında da sürdürdüğü görülmektedir. Öğrenci mevcudu yalnızca 1874 yılı için belirtilmiş olup, bu yıl okulda 17 öğrencinin eğitim gördüğü kaydedilmiştir. Diğer yıllara ait öğrenci sayısı bilgisi salnamelerde yer almamaktadır. Söz konusu yıllar

arasında okulun öğretmen kadrosu zamanla değişmiş, ardından belirli bir süre aynı öğretmenin görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Öğrenci sayısı verisinin sınırlı olması nedeniyle mevcudun yıllar içindeki seyri hakkında ek bilgiye ulaşılamamaktadır. Salnamelerde yalnızca öğretmen isimleri ve bazı yıllara ait öğrenci sayıları yer almakta; ders içeriği, müfredat ya da okulun fiziki yapısına dair bir bilgi sunulmamaktadır (1869 (H.1286) ve 1879 (H.1296) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri).

3.3.6. Beyrut Sancağı

Beyrut, 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında bölgeyle birlikte Osmanlı topraklarına katılmıştır. Osmanlı idaresi döneminde şehir, İstanbul'dan tayin edilen ve Maan hânedanına mensup emîrlere aracılığıyla yönetilmiştir. XVII. yüzyılın başlarında Dürzî emîrlerinden Fahreddin'in idaresi altında şehirde önemli imar faaliyetleri gerçekleştirilmiş, Venedik'le geliştirilen ticari ilişkiler sayesinde şehirde ekonomik canlanma yaşanmıştır. Bu dönemde Beyrut, Dürzî emîrliğinin idarî merkezi konumuna da yükselmiştir. Aynı yüzyılın ikinci yarısında bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi, şehrin Sayda eyaletine bağlı bir sancak merkezi olduğunu, sekiz nahiyesi ve yaklaşık 600 köyü bulunduğunu aktarmaktadır. Evliya Çelebi'nin anlatımına göre, Beyrut'un iki burnunda birer kale yer almakta ve Beyrut Kalesi içinde 2600 civarında ev bulunmaktadır. Ayrıca Ulucami'nin manastırdan camiye dönüştürülerek birçok ders halkasına ev sahipliği yaptığı, Âsaf Paşa, Mîr Münzir ve Amrî camilerinin şehirdeki önemli dinî yapılar arasında yer aldığı belirtilmektedir (Dursun, 1992).

1831–1840 yılları arasında Beyrut, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın idaresine girmiş, bu dönemde şehri yöneten oğlu İbrâhim Paşa olmuştur. 1840 yılında Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Avusturya ile oluşturduğu ittifak donanması tarafından gerçekleştirilen bombardıman neticesinde şehir büyük ölçüde tahrip olmuştur. 19 Haziran 1861 tarihinde Beyrut'un idarî statüsü değiştirilmiş ve Suriye vilâyetinden ayrılarak doğrudan İstanbul'a bağlanmıştır. Yeni idarî düzenlemeye göre, Beyrut'u yönetecek kişinin beş büyük devletin onayını almış bir hristiyan olması kararlaştırılmış; ayrıca Mârûnî, Dürzî, Rum ve Müslüman temsilcilerin dâhil olduğu bir idarî konsey oluşturulmuştur. Bu çerçevede Beyrut, Lazkiye, Trablus, Akkâ ve Nablus sancaklarını kapsayan bağımsız bir vilâyetin merkezi hâline gelmiş; bu statü 1888 yılına kadar sürmüştür. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Osmanlı idaresi bölgeden çekilmiş ve 7 Ekim 1918 tarihinde Fransız kuvvetleri tarafından

Beyrut işgal edilmiştir. Bu tarihe kadar şehir, Dâhiliye Nezâreti'ne bağlı olarak Osmanlı idarî yapısı içinde önemli bir vilâyet merkezi olarak varlığını sürdürmüştür (Beyazıdoğlu, 2010).

XIX. yüzyıl boyunca Beyrut, Osmanlı coğrafyasında Batı etkisinin en belirgin hissedildiği merkezlerden biri olmuş; bu durum yalnızca kültürel ve ekonomik düzeyde değil, aynı zamanda siyasî ve entelektüel örgütlenmeler bağlamında da kendini göstermiştir. Bu yüzyılda Beyrut'ta kurulan çeşitli ilmî ve dinî nitelikli cemiyetler, Batılı devletlerin bölgede yürüttüğü yayılmacı politikaların önemli araçları hâline gelmiştir. Amerikan misyonerleri tarafından 1847 yılında tesis edilen Sanat ve İlim Cemiyeti, Cizvit papazlarının öncülüğünde 1850'de kurulan Doğu Cemiyeti ve 1857 tarihli Suriye İlim Cemiyeti gibi oluşumlar, Batı merkezli eğitim ve düşünce kalıplarının yerel düzlemde yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Bu cemiyetleri müteakip olarak, İncil Cemiyeti, Genç Hristiyanlar Cemiyeti, Farmasonların Filistin ve Lübnan Mahfilleri gibi yapılar da Beyrut'ta faaliyete geçmiştir. Üyeleri genellikle Hristiyan ve Dürzî topluluklara mensup olan bu yapılanmalar, Arap milliyetçiliği düşüncesinin şekillenmesinde belirli ölçüde rol oynamıştır. Suriye Protestan Koleji bünyesindeki bazı öğrencilerin 1875 yılında kurduğu Beyrut Gizli Cemiyeti, dönemin Osmanlı idaresine karşı fikrî ve örgütsel faaliyetlerde bulunarak bağımsız, laik bir Arap devleti fikrini savunmuştur. 1913 yılı başlarında bir grup aydın tarafından oluşturulan İslahat Komitesi ise yayımladığı program aracılığıyla adem-i merkeziyet esasına dayalı bir ıslahat talebinde bulunmuş ve Osmanlı toprakları içerisindeki en etkili milliyetçi teşkilatlardan biri olarak öne çıkmıştır (Mutlu, 2012).

Beyrut sancağı, Osmanlı döneminde idarî yapısı çerçevesinde, bölgenin farklı toplumsal ve coğrafi özelliklerini yansıtan Sayda, Sur ve Merciyun olmak üzere üç ayrı kazadan oluşmaktaydı. Bu kazalar, sancak yönetiminin yerel düzeyde etkinliğini sağlamak amacıyla belirlenmiş ve her biri kendi içinde farklı ekonomik ve kültürel dinamiklere sahip alt birimler olarak işlev görmüştür (Suriye Vilayet Salnameleri).

Tablo 24. 1871 (H.1288) ve 1883 (H.1300) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnamelerine Göre Beyrut Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Yıl	Mektep	Muallim(ler)	Öğrenci Sayısı
1871 (H.1288)	Beyrut Rüşdiye Mektebi	Mehmet Efendi ve İsmail Efendi	-
1872 (H.1289)	Beyrut Rüşdiye Mektebi	Mehmet Efendi ve İsmail Efendi,	-

1874 (H.1291)	Beyrut Rüşdiye Mektebi	Mehmet Efendi ve İsmail Efendi	55
1876 (H.1293)	Beyrut Rüşdiye Mektebi	Abdulkadir Efendi ve İbrahim Efendi	-
1877 (H.1294)	Beyrut Rüşdiye Mektebi	Abdulkadir Efendi ve İbrahim Efendi	-
1878 (H.1295)	Beyrut Rüşdiye Mektebi	Abdulkadir Efendi ve İbrahim Efendi	-
1879 (H.1296)	Beyrut Rüşdiye Mektebi	Abdulkadir Efendi	-
1880 (H.1297)	Mülkiye Rüşdiye Mektebi	Abdulkadir Efendi ve Emin Efendi	70
1881 (H.1298)	Mülkiye Rüşdiye Mektebi	Abdulkadir Efendi ve Emin Efendi	70
	Mektebi Rüşdiye	Mehmet Emin Efendi ve Şehabi Efendi	50
1882 (H.1299)	Mülkiye Rüşdiye Mektebi	Abdulkadir Efendi, Emin Efendi ve Menhal (?) (Hat Hocası)	70
	Mektebi Rüşdiye	Mehmet Emin Efendi ve Mehmet Efendi	54
1883 (H.1300)	Mülkiye Rüşdiye Mektebi	Abdulkadir Efendi ve Emin Efendi	70

1871 (H.1288) ile 1883 (H.1300) yılları arasına ait Suriye Vilayet Salnameleri, Beyrut sancağında yer alan rüşdiye mekteplerine ilişkin detaylı bilgiler sunmaktadır. Bu dönemde rüşdiye eğitiminde iki ana okul olarak Beyrut Rüşdiye Mektebi ile Mülkiye Rüşdiye Mektebi kayda geçmiştir. 1871 ve 1874 yıllarında Mehmet Efendi ve İsmail Efendi'nin öğretmenlik görevlerinde bulunduğu, 1874 yılında ise 55 öğrencinin kayıtlı olduğu belirtilmektedir. 1876 yılından itibaren öğretmen kadrosunda Abdulkadir Efendi ile İbrahim Efendi'nin yer aldığı, 1879'da ise sadece Abdulkadir Efendi'nin eğitim faaliyetlerinde bulunmasının kayıtlara geçtiği görülmektedir. 1880 yılı itibarıyla okulun adı Mülkiye Rüşdiye Mektebi olarak kayıtlarda yer almakta, bu dönemde öğretmen sayısında artış gözlemlenmektedir. Özellikle Abdulkadir Efendi ve Emin Efendi'nin yanı sıra 1882'de Hat Hocası Menhal'in (?) de kadroya dâhil olduğu bilgisi salnamelerde yer almaktadır. Öğrenci sayıları 1880-1883 yılları arasında genellikle 50 ile 70 arasında değişiklik göstermekte olup, 1881 ve 1882 yıllarında

farklı öğretmenlerin (Mehmet Emin Efendi, Şehabi Efendi, Mehmet Efendi) görev aldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu durum, Beyrut'ta rüşdiye eğitiminin çeşitli öğretmenler aracılığıyla sürdürüldüğünü ve eğitim kadrosunda zaman zaman yenilenmelerin yaşandığını göstermektedir. Söz konusu kayıtlar, dönem boyunca okulun işleyişine ve öğrenci mevcuduna dair düzenli bir takip yapıldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, öğretmen isimleri ve öğrenci sayılarındaki değişimlerin eğitim kurumunun yapısal ve işlevsel yönlerine dair önemli veriler sunduğu söylenebilir. Bu bilgiler, Beyrut'ta rüşdiye eğitiminin hem sürekliliğine hem de öğretmen kadrosundaki çeşitliliğe işaret eden tarihsel bir belge niteliğindedir (1871 (H.1288) ve 1883 (H.1300) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri).

1884 (H.1301) tarihli Suriye Vilayeti Salnamesi'nde Beyrut ve çevresindeki eğitim kurumlarına dair verilen bilgiler, bölgedeki eğitim faaliyetlerinin çeşitliliğini ve çokkültürlü yapısını ortaya koymaktadır. Beyrut Rüşdiye Mektebi'nde Abdülkadir Efendi, Emin Efendi ve bir hat muallimi görev yapmakta olup, öğrenci sayısı 70'tir. Sayda'da bulunan rüşdiye mektebinde 54 öğrenci öğrenim görmekte olup, şehirde ayrıca dört erkek ve bir kızlara mahsus olmak üzere toplam beş ibtidai (ilköğretim) mektebi bulunmaktadır. Erkek çocuklarının toplam sayısı 297, kız çocuklarının sayısı ise 125 olarak kaydedilmiştir. Sayda'da ayrıca Rum Katolik, Marûni ve Cizvit cemaatlerine ait gayrimüslim okulları da mevcuttur. Sur kazasında ise 30 öğrencisi bulunan bir rüşdiye mektebinin yanı sıra dört adet sıbyan mektebi ve gayrimüslim cemaate ait yedi okul faaliyet göstermektedir. Merciyun kazasında ise 40 öğrencili bir rüşdiye mektebi ile iki sıbyan mektebi bulunmakta; Katoliklere ait üç ve Protestanlara ait birer olmak üzere toplam dört gayrimüslim mektebi yer almaktadır. Bu veriler, Beyrut ve çevresindeki Osmanlı taşrasında hem devlet eliyle yürütülen eğitimin gelişimini hem de farklı dini cemaatlerin kendi çocuklarına yönelik kurdukları eğitim yapılarının varlığını göstermesi bakımından önemlidir (1880 (H.1301) Suriye Vilayet Salnamesi).

Tablo 25. 1869 (H.1286) ve 1882 (H.1299) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Beyrut Sancağı'na Bağlı Sayda ve Sur Kazalarında Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Yıl	Kaza	Mektep	Muallim(ler)	Öğrenci
1869 (H.1286)	Sayda	Sayda Rüşdiye Mektebi	Mehmet Efendi	-

1872 (H.1289)	Sayda	Sayda Rüşdiye Mektebi	İsmail Efendi	-
1874 (H.1291)	Sayda	Sayda Rüşdiye Mektebi	-	70
1876 (H.1293)	Sayda	Sayda Rüşdiye Mektebi	Mehmet Emin Efendi ve Şahab Aladdin Efendi	-
1877 (H.1294)	Sayda	Sayda Rüşdiye Mektebi	Mehmet Emin Efendi ve Aladdin Efendi	-
1878 (H.1295)	Sayda	Sayda Rüşdiye Mektebi	Mehmet Emin Efendi ve Şehabettin Efendi	-
1879 (H.1296)	Sayda	Sayda Rüşdiye Mektebi	Mehmet Emin Efendi	-
1871 (H.1288)	Sur	Sur Rüşdiye Mektebi	Ali Sebyan Efendi	-
1872 (H.1289)	Sur	Sur Rüşdiye Mektebi	Ali Sebyan Efendi	-
1874 (H.1291)	Sur	Sur Rüşdiye Mektebi	-	-
1876 (H.1293)	Sur	Sur Rüşdiye Mektebi	Mustafa Efendi	-
1877 (H.1294)	Sur	Sur Rüşdiye Mektebi	Mustafa Efendi	-
1878 (H.1295)	Sur	Sur Rüşdiye Mektebi	Mustafa Efendi	-
1879 (H.1296)	Sur	Sur Rüşdiye Mektebi	Mustafa Efendi, Mustafa Efendi, İbrahim Efendi, Hacı Agah Efendi (Sülüs Hocası) ve Şehabettin Efendi	-
1880 (H.1297)	Sur	Sur Rüşdiye Mektebi	Mesbah Tebah Efendi (?)	20
1882 (H.1299)	Sur	Sur Rüşdiye Mektebi	Mehmet Emin Efendi	30

1869 (H.1286) ile 1882 (H.1299) yılları arasına ait Suriye Vilayet Salnameleri'nde yer alan bilgilere göre Beyrut Sancağı'na bağlı Sayda ve Sur kazalarında faaliyet gösteren rüşdiye mektepleri öğretmen kadrosu ve öğrenci sayıları açısından farklılık göstermektedir. Sayda Rüşdiye Mektebi'nde 1869 yılında Mehmet Efendi, 1872 yılında ise İsmail Efendi görev yapmıştır. 1874 yılına ait kayıta öğretmen ismi belirtilmemekle birlikte öğrenci sayısı 70 olarak yer almıştır. 1876-1878 yılları arasında Mehmet Emin Efendi'nin yanında Şahab Aladdin Efendi, Aladdin Efendi ve Şehabettin Efendi isimleri farklı yıllarda ikinci öğretmen olarak geçmektedir. 1879 yılında ise yalnızca Mehmet Emin Efendi'nin adı mevcuttur (1869 (H.1286) ve 1882 (H.1299) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri).

Sur Rüşdiye Mektebi'nde 1871 ve 1872 yıllarında Ali Sebyan Efendi görev yapmış, 1874 yılına ait salnamede ise öğretmen ve öğrenci bilgisi belirtilmemiştir. 1876'dan 1878'e kadar Mustafa Efendi'nin öğretmenlik yaptığı, 1879 yılı kaydında ise öğretmen kadrosunun sayıca arttığı ve Mustafa Efendi'nin yanı sıra İbrahim Efendi, Hacı Agah Efendi (Sülüs Hocası) ve Şehabettin Efendi'nin adlarının geçtiği görülmektedir. 1880 yılında öğretmen olarak Mesbah Tebah Efendi'nin adı yer almış ve öğrenci sayısı 20 olarak kaydedilmiştir. 1882 yılı verilerine göre ise öğretmen Mehmet Emin Efendi olup, öğrenci sayısı 30'dur (1869 (H.1286) ve 1882 (H.1299) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri). Bu bilgiler, söz konusu kazalarda rüşdiye mekteplerinin çeşitli yıllarda öğretmen kadrolarında değişiklikler olduğunu ve bazı yıllarda öğrenci sayılarına dair bilgilerin de kaydedildiğini göstermektedir.

1883 (H.1300) Suriye Vilayet Salnamesi'nde Sayda Kazasındaki mekteplerle ilgili şu bilgiler yer almaktadır; “Sayda'da bir rüşdiye mektebi bulunmakta olup, bu okulda 54 öğrenci eğitim görmektedir. Ayrıca şehirde dört erkek ve bir kız okulundan oluşan toplam beş ibtidai mektep vardır. Erkek ibtidai mekteplerine devam eden öğrenci sayısı 297, kız öğrencilerin sayısı ise 125'tir. Sayda'da gayrimüslim cemaatlerden Rum Katolikler, Maruniler ve Cizvitlere ait birer okul mevcuttur. Sur kazasında 30 öğrencinin devam ettiği bir rüşdiye mektebi bulunmaktadır. Buna ek olarak dört sıbyan mektebi ile gayrimüslim cemaatlere ait yedi okul faaliyettedir. Merciyun kazasında ise 40 öğrencili bir rüşdiye mektebi ile iki sıbyan mektebi vardır. Ayrıca Katoliklere ait üç, Protestanlara ait bir okul mevcuttur” (1883 (H.1300) Suriye Vilayet Salnamesi).

3.3.7. Hama Sancağı

Yavuz Sultan Selim'in 1516 yılında gerçekleştirdiği Suriye-Mısır seferi sırasında Osmanlı idaresine katılan Hama, 19 Eylül 1516 tarihinde Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir. Fetihden sonra kurulan ve "Vilâyet-i Arab" adıyla anılan yeni idarî teşkilatlanma içinde bir sancak merkezi olarak teşkilatlandırılmıştır. Kanûnî Sultan Süleyman devrinin ilk yıllarında gerçekleştirilen idarî düzenlemeler neticesinde Halep ve Şam eyalet statüsüne yükseltilmiş, Hama ile Humus ise tek bir sancak olarak Şam eyaletine bağlanmıştır. 1527 tarihli tahrir kayıtlarında Hama sancağının Hama, Humus, Maarre ve Ba'rîn nahiyelerinden oluştuğu görülmektedir. 1568 yılında Hama ve Humus, ayrı sancağa dönüştürülmüş; Humus Şam eyaletine bağlı kalırken, Hama Halep eyaletine dâhil edilmiştir. 1571 yılında Hama sancağı yeni kurulan Trablus eyaletine, 1579'da tekrar Halep'e, XVII. yüzyılda yeniden Trablus'a ve XVIII. yüzyılın başlarında tekrar Şam'a bağlanmıştır. 1830'lu yıllara gelindiğinde yeniden Trablus'a bağlanan Hama, 1864 Vilayet Nizamnamesi sonrasında teşkil edilen Suriye Vilayeti kapsamında tekrar Şam merkezli yönetime dâhil edilmiştir. Osmanlı hâkimiyetinin ardından Fransız mandası döneminde ve devamında Suriye Cumhuriyeti idaresi altında da Hama, idarî önemini sürdüren bir merkez konumunu korumuştur (Mantran, 1997). Bu sancağa bağlı Hamas ve Cebelü-i Kelbiye adında iki kaza bulunmaktadır (1880 (H.1297) Suriye Vilayet Salnamesi).

Tablo 26. 1871 (H.1288) ve 1883 (H.1300) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Hama Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Yıl	Mektep	Muallim(ler)	Öğrenci Sayısı	Hademe
1871 (H.1288)	Hama Rüşdiye Mektebi	Mehmet Salih Efendi	-	-
1872 (H.1289)	Hama Rüşdiye Mektebi	Abdulkadir Yenhan (?) Efendi	-	-
1874 (H.1291)	Hama Rüşdiye Mektebi	-	-	-
1876 (H.1293)	Hama Rüşdiye Mektebi	Mehmet Efendi, Abdah (?)Efendi ve Ahmet Mehdi Efendi (Rika Hocası)	-	-
1877 (H.1294)	Hama Rüşdiye Mektebi	Mehmet Efendi ve	-	-

		Abdah (?) Efendi		
1878 (H.1295)	Hama Rüşdiye Mektebi	Mehmet Efendi ve Agâh Efendi	-	-
1879 (H.1296)	Hama Rüşdiye Mektebi	Mehmet Efendi	-	-
1880 (H.1297)	Hama Rüşdiye Mektebi	Mehmet Nuri Efendi ve Abdah Efendi,	60	-
1881 (H.1298)	Hama Rüşdiye Mektebi	Mehmet Nuri Efendi ve Abdah Efendi	60	-
1882 (H.1299)	Hama Rüşdiye Mektebi	Mehmet Nuri Efendi, Abdah Efendi ve Mustafa Efendi (Yazı Hocası)	-	-
1883 (H.1300)	Hama Rüşdiye Mektebi	Nuri Efendi, Abdah Efendi ve Mustafa Efendi (Yazı Hocası)	20	-
1884 (H.1301)	Hama Rüşdiye Mektebi	Nuri Efendi, Abdah Efendi ve Mustafa Efendi (Yazı Hocası)	30	-
1899 (H.1317)	Hama Rüşdiye Mektebi	Mehmet Vefa Efendi, Ebu El-Hudi, Ahmet Efendi (Matematik ve Fransızca Hocası) ve Ahmet Mehmet Efendi (Yazı Hocası)	-	Ahmet Nihat Efendi

1871 (H.1288) ve 1899 (H.1317) yılları arasında Suriye Vilayeti Salnameleri'nde Hama Sancağı'nda faaliyet gösterdiği kaydedilen rüşdiye mektebi, ilgili döneme ait çeşitli bilgiler sunmaktadır. 1871 yılında bu okulda Mehmet Salih Efendi'nin, 1872 yılında ise Abdulkadir Yenhan (?) Efendi'nin görev yaptığı görülmektedir. 1874 yılına ait öğretmen ve öğrenci bilgileri salnamede yer almamaktadır. 1876 yılı itibariyle öğretmen kadrosunda Mehmet Efendi, Abdah (?) Efendi ve rik'a hocası olarak Ahmet Mehdi Efendi yer almaktadır. 1877 yılında Mehmet Efendi ve Abdah (?) Efendi'nin, 1878'de ise Mehmet Efendi ile Agâh Efendi'nin mektepte öğretmenlik yaptığı kaydedilmiştir. 1879 yılında yalnızca Mehmet Efendi'nin ismi geçmektedir. 1880 ve 1881 yıllarında Mehmet Nuri Efendi ve Abdah Efendi

mektepte görev yapmış, her iki yılda da öğrenci mevcudu 60 olarak kaydedilmiştir. 1882 ve 1883 yıllarında ise Mehmet Nuri Efendi, Abdah Efendi ve yazı hocası olarak Mustafa Efendi görev yapmış; 1883 yılında öğrenci sayısı 20 olarak verilmiştir. 1884 yılında aynı öğretmen kadrosu devam etmekte olup öğrenci sayısı 30'dur. 1899 yılına gelindiğinde öğretmen kadrosu Mehmet Vefa Efendi, Ebu El-Hudi, matematik ve Fransızca hocası Ahmet Efendi ile yazı hocası Ahmet Mehmet Efendi'den oluşmaktadır. Aynı yıl hademe olarak Ahmet Nihat Efendi'nin görev yaptığı bilgisi yer almaktadır (1871 (H.1288) ve 1899 (H.1317) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri). 1875, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898 yıllarına ait Suriye Vilayet Salnamelerinde Hama Sancağı'nda bulunan rüşdiye mekteplerinin bilgisine ulaşılammıştır.

Tablo 27. 1871 (H.1288) ve 1884 (H.1301) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Hama Sancağı'na Bağlı Hamas Kazasında Bulunan Rüşdiye Mektebi

Yıl	Mektep	Mauilim(ler)	Öğrenci Sayısı
1871 (H.1288)	Hamas Rüşdiye Mektebi	Mehmet Efendi	-
1872 (H.1289)	Hamas Rüşdiye Mektebi	Mehmet Efendi	-
1874 (H.1291)	Hamas Rüşdiye Mektebi	-	-
1876 (H.1293)	Hamas Rüşdiye Mektebi	Yusuf Efendi ve Mehmet Efendi	-
1877 (H.1294)	Hamas Rüşdiye Mektebi	Yusuf Efendi ve Mehmet Efendi	-
1878 (H.1294)	Hamas Rüşdiye Mektebi	Yusuf Efendi ve Mehmet Efendi	-
1879 (H.1295)	Hamas Rüşdiye Mektebi	Yusuf Efendi ve Mahmut Efendi (Sülüs Hocası)	-
1883 (H.1300)	Hamas Rüşdiye Mektebi	Ahmet Efendi ve Mehmet Efendi	20
1884 (H.1301)	Hamas Rüşdiye Mektebi	Ahmet Efendi ve Mehmet Efendi	30
1897 (H.1314)	Hamas Rüşdiye Mektebi	Ahmet Efendi (Yazı Hocası), Ahmet Vefa Efendi, Ahmet Efendi ve Mehmet Efendi	-

1898 (H.1316)	Hamas Rüşdiye Mektebi	Ahmet Fehmi Efendi (Hat Hocası), Ahmet Efendi, Mehmet Buhari Efendi ve Ahmet Şükrü Efendi (Matematik ve Fransızca Hocası)	-
---------------	-----------------------	---	---

1871 (H.1288) ve 1898 (H.1316) yılları arasına ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne göre, Hama Sancağı'na bağlı Hamas Kazası'nda faaliyet gösteren rüşdiye mektebiyle ilgili bilgiler düzenli aralıklarla kaydedilmiştir. 1871 ve 1872 yıllarında öğretmen olarak Mehmet Efendi'nin ismi geçmektedir. 1874 yılına ait salnamede öğretmen ya da öğrenci bilgisi yer almamaktadır. 1876, 1877 ve 1878 yıllarında rüşdiye mektebinde Yusuf Efendi ile Mehmet Efendi birlikte görev yapmıştır. 1879 yılında ise Yusuf Efendi ve sülüs hocası olarak Mahmut Efendi'nin isimleri kayıtlıdır. 1883 yılı itibarıyla öğretmen kadrosu Ahmet Efendi ve Mehmet Efendi'den oluşmakta olup, öğrenci mevcudu 20 olarak belirtilmiştir. 1884 yılında da aynı öğretmenlerle birlikte öğrenci sayısı 30'a yükselmiştir. 1897 tarihli kayıta Ahmet Efendi (yazı hocası), Ahmet Vefa Efendi, Ahmet Efendi ve Mehmet Efendi olmak üzere dört öğretmen görev yapmaktadır. 1898 yılına ait salnamede ise öğretmen kadrosunda hat hocası Ahmet Fehmi Efendi, Ahmet Efendi, Mehmet Buhari Efendi ve matematik ile Fransızca derslerinden sorumlu Ahmet Şükrü Efendi yer almaktadır. Söz konusu döneme ait öğrenci sayısı bilgisi 1883 ve 1884 yılları dışında verilmemektedir (1871 (H.1288) ve 1898 (H. 1316) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri). 1873, 1875, 1880, 1881, 1882, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895 ve 1896 yıllarına ait Suriye Vilayet Salnamelerinde Hama Sancağı'na Bağlı Hamas kazasında bulunan rüşdiye mektebi ve öğretmen bilgisine ulaşılamamıştır.

3.3.8. Belka Sancağı

Belka bölgesinin idarî konumu, Suriye coğrafyasının tarih boyunca geçirdiği siyasal ve idarî değişimlere paralel olarak farklılık göstermiştir. 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in gerçekleştirdiği Suriye Seferi sonrasında Osmanlı hâkimiyetine giren bölge, başlangıçta Memlûkler döneminden devralınan idarî yapılanma doğrultusunda yönetilmeye devam etmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda Osmanlı merkezileşme politikaları çerçevesinde gerçekleştirilen düzenlemelerle birlikte bölgenin idarî statüsünde dönüşümler yaşanmıştır. Bu

kapsamda, XIX. yüzyılda gerçekleştirilen reformlar sonucunda Belka, sancak statüsüne yükseltilmiş ve Şam Eyaleti'ne bağlı Beyrut Vilayeti sınırlarında yer almıştır. Sancağın idarî merkezi olarak Nablus belirlenmiş; bu merkez etrafında üç kaza ile dokuz nahiye teşkil edilmiştir. Bölgenin coğrafi konumu nedeniyle hac ve ticaret yolları üzerinde yer alması, çeşitli konaklama merkezlerine ev sahipliği yapması gibi faktörler, Belka'nın stratejik önemini artırmıştır. Ayrıca bölgenin ziraat ve sanayi alanındaki potansiyeli de dikkat çekici bir unsur olarak öne çıkmaktadır (Hureysat, 1992).

Tablo 28. 1876 (H.1293) ve 1884 (H.1301) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Belka Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Yıl	Mektep	Muallim(ler)	Öğrenci Sayısı
1876 (H.1293)	Belka Rüşdiye Mektebi	İbrahim Efendi	-
1877 (H.1294)	Belka Rüşdiye Mektebi	İbrahim Efendi	-
1878 (H.1295)	Belka Rüşdiye Mektebi	İbrahim Efendi	-
1879 (H.1296)	Belka Rüşdiye Mektebi	İbrahim Efendi ve Mehmet Efendi	-
1880 (H.1297)	Belka Rüşdiye Mektebi	Mustafa Efendi ve Ali Bey (Rika Hocası)	-
1881 (H.1298)	Belka Rüşdiye Mektebi	Mustafa Rüşdü Efendi ve Hüseyin Efendi	60
1882 (H.1299)	Belka Rüşdiye Mektebi	Mustafa Rüşdü Efendi ve Hüseyin Hıfzi Efendi	64
1883 (H.1300)	Nablus Rüşdiye Mektebi	Mustafa Rüşdü Efendive Alamir (?) Araf Şahab (Fransızca Hocası)	68
1884 (H.1301)	Nablus Rüşdiye Mektebi	Mustafa Rüşdi Efendi, Seras (?) Efendi ve Mir Araf Şahap Efendi (Fransızca Hocası)	68

1876 (H.1293) ve 1884 (H.1301) yılları arasında yayımlanan Suriye Vilayeti Salnameleri'nde yer alan bilgilere göre, bu dönemde Belka Sancağı'nda faaliyet gösteren rüşdiye mektebiyle ilgili olarak öğretmen kadrosu ve öğrenci sayısına dair çeşitli veriler kaydedilmiştir. 1876, 1877 ve 1878 yıllarında mektepte yalnızca İbrahim Efendi'nin görev yaptığı görülmektedir. 1879 yılında ise İbrahim Efendi'nin yanı sıra Mehmet Efendi de öğretmen olarak yer almaktadır. 1880 yılına gelindiğinde öğretmen kadrosunda Mustafa Efendi ile birlikte rika hocası olarak görev yapan Ali Bey'in ismi yer almakta; bu dönemde öğrenci sayısına ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. 1881 yılında ise Mustafa Rüşdü Efendi ve Hüseyin Efendi'nin görev yaptığı mektepte öğrenci sayısı 60 olarak kaydedilmiştir. 1882 yılında Hüseyin Efendi'nin yerini Hüseyin Hıfzı Efendi almış ve öğrenci sayısının 64 olduğu belirtilmiştir. 1883 ve 1884 yıllarında mektebin ismi Nablus Rüşdiye Mektebi olarak geçmekte olup, 1883 yılında Mustafa Rüşdü Efendi ile birlikte Fransızca hocası olarak Alamir Araf Şahab görev yapmıştır; bu yıldaki öğrenci sayısı 68'dir. 1884 yılında öğretmen kadrosu Mustafa Rüşdü Efendi, Seras (?) Efendi ve Fransızca hocası olarak Mir Araf Şahap Efendi'den oluşmakta ve bu yıl da öğrenci sayısı 68 olarak kaydedilmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda, Belka Sancağı'ndaki rüşdiye mektebine ait muallim kadrosunda zamanla meydana gelen değişiklikler ve öğrenci sayısına dair bilgiler düzenli biçimde salnamelerde yer almıştır (1876 (H.1293) ve 1884 (H.1301) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri).

3.3.9. Akka Sancağı

Akkâ, günümüzde İsrail Devleti sınırları içerisinde yer almakta olup, tarih boyunca Doğu Akdeniz'in önemli liman şehirlerinden biri olmuştur. Şehir, Yavuz Sultan Selim'in 1516-1517 yıllarında gerçekleştirdiği Suriye-Mısır Seferi sırasında Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir. Osmanlı idaresinin kurulmasının ardından, Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Fransız tüccarlara tanınan ticari kapitülasyonlar doğrultusunda Akkâ'da bir ticaret merkezi kurmalarına izin verilmiş, bu uygulama şehrin bölgesel ve uluslararası ticaret açısından önem kazanmasına zemin hazırlamıştır (Emecen, 1989).

Osmanlı idari teşkilatı içerisinde Akkâ, başlangıçta Safed livâsına bağlı bir nahiye merkezi olarak konumlandırılmıştır. XVIII. yüzyılın başlarına kadar görece küçük ve önemsiz bir yerleşim yeri olan şehir, aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomik ve sosyal bakımdan belirgin bir gelişim sürecine girmiştir. Bu dönüşümle birlikte Akkâ, bölgesel ölçekte önemli bir merkez hâline gelmiştir. 1888 yılında Osmanlı Devleti'nin idarî taksimatında gerçekleştirilen değişikliklerle birlikte, Akkâ vilayet statüsü kazanan Beyrut'a bağlı beş mutasarrıflıktan biri olarak yeniden yapılandırılmıştır. Bu yeni idarî yapılanma, şehrin

bölgedeki idarî ve siyasî ağırlığını daha da pekiştirmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında, 1918 yılında İngilizler tarafından işgal edilen Akkâ, daha sonra İngiliz manda yönetimine dâhil edilmiştir. 1948 yılı Mayıs ayında İngiliz mandasının sona ermesiyle, bu kez İsrail güçlerinin denetimine geçmiştir. Bu gelişme, Akkâ'nın Osmanlı sonrası dönemde geçirdiği siyasî dönüşümün önemli bir halkası olarak değerlendirilmektedir (Emecen, 1989).

Tablo 29. 1877 (H.1294) ve 1884 (H.1301) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Akka Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Yıl	Mektep	Muallim(ler)	Öğrenci Sayısı
1877 (H.1294)	Akka Rüşdiye Mektebi	Ahmet Efendi	-
1878 (H.1295)	Akka Rüşdiye Mektebi	Ahmet Efendi	-
1879 (H.1296)	Akka Rüşdiye Mektebi	Ahmet Efendi	-
1880 (H.1297)	Akka Rüşdiye Mektebi	Münhal (?) ve İbrahim Efendi	65
1881 (H.1298)	Akka Rüşdiye Mektebi	Ömer Vasfi Efendi ve İbrahim Efendi	70
1882 (H.1299)	Akka Rüşdiye Mektebi	Ömer Vasfi Efendi ve İbrahim Efendi	70
1883 (H.1300)	Akka Rüşdiye Mektebi	Ömer Vasfi Efendi ve İbrahim Efendi	30
1884 (H.1301)	Akka Rüşdiye Mektebi	Ömer Vasfi Efendi ve İbrahim Efendi	30

1877 (H.1294), 1878 (H.1295) ve 1879 (H.1296) yıllarına ait kayıtlar, okulun Ahmet Efendi tarafından yönetildiğini göstermektedir. Ancak bu üç yıl boyunca öğrenci sayısına dair herhangi bir bilginin yer almaması, dönemin salname veya resmi kayıtlarında eksiklik ya da göz ardı edilmiş bir durumun varlığına işaret etmektedir. 1880 (H.1297) yılında öğretmen kadrosunda bir değişiklik gözlemlenmekte; okulun bir dönem münhal kaldığı, ancak İbrahim Efendi'nin görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bu yıldan itibaren öğrenci sayısına ilişkin bilgiler de ortaya çıkmakta ve öğrenci mevcudu 65 olarak kaydedilmektedir. Bu durum, okulun aktif olarak eğitime başladığını veya kayıt sisteminin daha düzenli hâle getirildiğini göstermektedir. 1881 (H.1298) ve 1882 (H.1299) yıllarında öğretmen kadrosunda Ömer Vasfi Efendi'nin İbrahim Efendi ile birlikte görev yaptığı, öğrenci sayısının ise 70'e yükseldiği

görülmektedir. Bu artış, okulun yerel halk tarafından benimsendiğini ve eğitime olan talebin arttığını göstermesi açısından dikkate değerdir. Ancak 1883 (H.1300) yılında öğrenci sayısında dikkate değer bir düşüş yaşandığı ve bu sayının 30'a gerilediği görülmektedir. Bu düşüşün nedenleri doğrudan belgelenmemekle birlikte, bölgedeki sosyo-politik dalgalanmalar, ekonomik koşullar, öğretmen değişiklikleri, okulun fiziki şartlarındaki yetersizlikler veya idari aksaklıklar gibi çeşitli etkenlerle ilişkili olabileceği değerlendirilebilir. Aynı zamanda öğrenci sayısındaki dalgalanma, Osmanlı taşrasında modern eğitimin sürekliliği ve kurumsallaşması önündeki zorluklara işaret etmektedir (1877 (H.1294) ve 1884 (H.1301) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri). 1884 yılı sonrasına ait Suriye Vilayeti Salnameleri incelendiğinde, Akka Sancağı'nda yer alan rüşdiye mekteplerine dair herhangi bir kayda ulaşılamamıştır.

Tablo 30. 1880 (H.1297) ve 1884 (1301) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Akka Sancağı'na Bağlı Hayfa Kazasında Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Yıl	Kaza	Mektep	Muallim(ler)	Öğrenci Sayısı
1800 (H.1297)	Hayfa	Hayfa Rüşdiye Mektebi	Ömer Efendi	30
1882 (H.1299)	Hayfa	Hayfa Rüşdiye Mektebi	Mehmet Hafizi Efendi	24
1883 (H.1300)	Hayfa	Hayfa Rüşdiye Mektebi	-	25
1884 (H.1301)	Hayfa	Hayfa Rüşdiye Mektebi	-	30

1880 (H.1297) yılına ait Suriye Vilayeti Salnamesi'ne göre, Akkâ Sancağına bağlı Hayfa Kazasında, öğretmenliğini Ömer Efendi'nin yaptığı, toplam 30 öğrencili bir rüşdiye mektebi faaliyet göstermektedir. 1882 (H.1299) tarihli salnamede ise aynı kazada rüşdiye öğretmeni olarak Mehmet Hafizî Efendi'nin görev yaptığı ve bu okula devam eden öğrenci sayısının 24 olduğu belirtilmektedir. Bir yıl sonra yayımlanan 1883 (H.1300) yılı salnamesinde, Hayfa'daki rüşdiyenin varlığını sürdürdüğü ve öğrenci sayısının 25'e düştüğü kayıt altına alınmıştır. Aynı kaynakta, Hayfa Kazasında Müslümanlara ait beş sıbyan mektebinin faal durumda olduğu, buna karşılık gayrimüslim cemaatlere ait yedi okulun bulunduğu da bildirilmektedir. 1884 (H.1301) yılı salnamesinde Hayfa Rüşdiye Mektebi'nin varlığını devam ettirdiği ve öğrenci sayısının 30'a yükseldiği görülmektedir. Bu veriler, bölgede çok dinli yapıya uygun olarak eğitim alanında da bir çeşitliliğin mevcut olduğunu,

ancak Müslüman nüfusun geleneksel eğitim kurumları olan sıbyan mektepleri dışındaki kurumsal eğitim faaliyetlerinde daha sınırlı kaldığını göstermektedir (1880 (H.1297) ve 1884 (H.1301) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri). Suriye Vilayet Salnameleri'nin incelenmesi doğrultusunda 1881 yılı verilerine ulaşılamamıştır.

Akkâ sancağına bağlı kazalardan Nasra'da, aynı döneme ait salnamelere göre, Müslümanlara ait iki sıbyan mektebi bulunmakta, buna karşılık gayrimüslim topluluklara ait sekiz okulun faaliyet gösterdiği belirtilmektedir. Safed kazasında ise hem Müslümanlara hem de gayrimüslimlere ait olmak üzere toplam sekiz ila on arasında mektebin bulunduğu ifade edilmektedir. Bu veriler, taşra eğitim yapısında gayrimüslim cemaatlerin özellikle sıbyan mektebi düzeyinde daha yaygın bir eğitim ağına sahip olduklarını göstermektedir. Bu durum, hem misyoner okullarının etkisi hem de gayrimüslim cemaatlerin eğitim faaliyetlerine ayırdığı toplumsal ve ekonomik kaynaklarla açıklanabilir (1880 (H.1297) ve 1884 (H.1301) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri).

3.3.10. Trablus (Trablusgarp) Sancağı

1551 yılında Kaptanıderyâ Sinan Paşa'nın komutasındaki Osmanlı donanmasının düzenlediği sefer sonucunda Trablusgarp Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bu tarihten sonra şehrin ilk valisi olarak Murad Ağa atanmış, 1556 yılında ise beylerbeyilik rütbesiyle Turgut Reis yönetimi devralmıştır. Turgut Reis'in yaklaşık dokuz yıl süren valiliği döneminde, bölge idaresi açısından önemli bir evre yaşanmış; Murad Ağa tarafından büyük ölçüde Osmanlı topraklarına katılan Fizan dâhil olmak üzere geniş bir coğrafyada Osmanlı idaresi güçlendirilmiş, kabile yapıları ise Turgut Reis tarafından doğrudan merkezi otoriteye bağlanmıştır. Osmanlı dönemi Trablusgarp idaresi genel olarak dört safhaya ayrılmaktadır: Merkezden atanan ilk valiler dönemi, yeniçerilerin etkisiyle şekillenen ve yerel güçlerin etkin olduğu dayılar dönemi, yarı bağımsız yönetim yapısıyla öne çıkan Karamanlı hanedanlığı dönemi ve nihayetinde doğrudan merkeze bağlı ikinci valiler dönemidir (Kavas, 2012).

1864 yılında yürürlüğe giren Vilâyet Nizamnâmesi uyarınca Trablusgarp, Bingazi ile birlikte beş sancağı kapsayan bir vilâyet yapısına dönüştürülmüş; 1872 yılında Trablusgarp vilâyeti ve Bingazi müstakil sancağı şeklinde yeniden teşkilatlandırılmış, ancak 1879'da Bingazi müstakil bir vilâyet olarak Dahiliye Nezâreti'ne bağlanmıştır. XX. yüzyılın başlarında Trablusgarp vilâyeti dört ana sancağa ayrılmıştır: Merkez sancağı (dokuz kaza, altı nahiye), Lübde sancağı (dört kaza, iki nahiye), Cebeli Garbî sancağı (üç kaza, dört nahiye) ve Fizan sancağı (dört kaza, sekiz nahiye). Aynı dönemde Trablusgarp şehir merkezinde bir rüşdiye mektebi, on yedi sıbyan mektebi, iki kız okulu ve kırk medrese gibi çeşitli eğitim

kurumları ile birlikte çok sayıda cami, mescid, tekke, zâviye, han, dükkân ve kamu yapısı bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir (Kavas, 2012).

Tablo 31. 1880 (H.1297) ve 1884 (H.1301) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri'ne Göre Trablus Sancağı'nda Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Yıl	Mektep	Muallim(ler)	Öğrenci Sayısı
1880 (H.1297)	Trablus Rüşdiye Mektebi	Ahmet Efendi, Mustafa Efendi ve Mahmut Efendi (Sülüs ve Rika Hocası)	57
1882 (H.1299)	Trablus Rüşdiye Mektebi	Ahmet Efendi, Mustafa Efendi ve Osman Efendi (Fransızca Hocası)	-
1883 (H.1300)	Trablus Rüşdiye Mektebi	Osman Efendi (Fransızca Hocası)	-
1884 (H.1301)	Trablus Rüşdiye Mektebi	Ahmet Efendi, Mustafa Efendi, Osman Efendi (Fransızca Hocası), Mahmut Efendi (Sülüs ve Rika Hocası)	75
	Tenteyir Rüşdiye Mektebi	Şeyh Hüseyin Efendi (Müdür ve Arapça Hocası), Tevfik Efendi (Türkçe Hocası), Celil Efendi (Fransızca Hocası) ve Mehmet Efendi (Din Hocası)	50

1880 yılına ait kayıtlarda, Trablus Rüşdiye Mektebi'nde Ahmet Efendi, Mustafa Efendi ve sülüs ile rik'a yazı derslerini veren Mahmut Efendi'nin görev yaptığı; bu okulda toplam 57 öğrencinin öğrenim gördüğü belirtilmiştir. 1882 tarihli salnamede, aynı mektepte Ahmet Efendi, Mustafa Efendi ve Fransızca dersi veren Osman Efendi'nin öğretmen olarak yer aldığı kayıt altına alınmıştır. 1883 yılına ait belgelerde yalnızca Osman Efendi'nin Fransızca hocası olarak görevine devam ettiği bilgisi yer almakta, diğer öğretmenler hakkında bilgi bulunmamaktadır. 1884 yılına gelindiğinde Trablus Rüşdiye Mektebi'nde görev yapan öğretmenler arasında Ahmet Efendi, Mustafa Efendi, Mahmut Efendi (sülüs ve rik'a hocası) ve Osman Efendi (Fransızca hocası) yer almakta; bu yıl öğrenci sayısı 75 olarak belirtilmektedir. Aynı yıl, sancağa bağlı bir diğer okul olan Tenteyir Rüşdiye Mektebi de salnamelerde kayıtlıdır. Bu okulun müdürlüğünü ve Arapça öğretmenliğini Şeyh Hüseyin Efendi yürütmekte; Türkçe derslerini Tevfik Efendi, Fransızca derslerini Celil Efendi, dinî dersleri ise Mehmet Efendi vermektedir. Tenteyir Rüşdiye Mektebi'nde öğrenim gören

öğrenci sayısı 50 olarak kaydedilmiştir (1880 (H.1297) ve 1884 (H.1301) Yılları Arasına Ait Suriye Vilayet Salnameleri).

3.4. Bölgedeki Rüştiye Mektepleriyle İlgili Suriye Vilayet Salnameleri'nde Bulunan Diğer Bazı Bilgiler

1885 tarihli Suriye Vilayeti Salnamesi, vilayet dâhilinde yer alan çeşitli sancak ve kazalarda faaliyet gösteren rüşdiye mekteplerine ilişkin düzenli veriler sunmaktadır. Şam, Beyrut, Trablus, Lazkiye, Hama, Akka, Belka ve Havran sancaklarında bulunan bu mekteplerin her birinde eğitim gören öğrenci sayıları kayda geçirilmiş olup, kurumların coğrafi dağılımlarıyla birlikte mevcut öğretim kapasiteleri de belgelenmiştir. Söz konusu kayıtlar, eğitim kurumlarının sadece sancak merkezlerinde değil, bunlara bağlı kazalarda da örgütlenmiş olduğunu göstermekte; böylece vilayet genelinde rüşdiye mekteplerinin idarî yapı içindeki yerini ve kapsamını belgelemektedir (1885 Suriye Vilayet Salnamesi).

Tablo 32. 1885 (1302) Tarihli Suriye Vilayet Salnamesi'nde Yer Alan Sancak ve Kazalarda Rüşdiye Mekteplerinin Dağılımı ve Öğrenci Sayıları

	Mektep	Öğrenci Sayısı
Şam Sancağı	3	121
Baelbek	1	50
Duma	1	25
Toplam	5	196
Beyrut Sancağı	1	70
Sayda	1	54
Sur	1	30
Merciyun	1	40
Toplam	4	194
Trablus Sancağı	1	75
İskele Nahiyesi	1	53
Toplam	2	128
Lazkiye Sancağı	1	50
Cebelü Kazası	1	40
Toplam	2	90
Hama Sancağı	1	30

Hamas Kazası	1	30
Toplam	2	60
Akka Sancağı	1	45
Hayfa Kazası	1	30
Toplam	2	75
Belka Sancağı		
Nablus	1	80
Toplam	1	80
Havran Sancağı		
Kanitra Kazası	1	32
Toplam	1	32
Genel Toplam	14	873

1885 (H.1302) tarihli Suriye Vilayeti Salnamesi'ne göre, vilayet sınırları içerisindeki rüşdiye mektepleri, taşra teşkilatında yer alan sancak ve kazalara dağılmış durumdadır. Bu salnameye göre, en fazla rüşdiye mektebi ve öğrenci sayısı Şam Sancağı'nda kayıtlıdır. Şam Sancağı'nda toplam üç rüşdiye mektebinde 121 öğrenci, ayrıca bu sancağa bağlı Baalbek Kazası'nda bir okulda 50, Duma Kazası'nda bir okulda 25 öğrenci olmak üzere, beş rüşdiye mektebinde toplam 196 öğrenci bulunmaktadır. Beyrut Sancağı'nda ise Beyrut'ta bir okulda 70, Sayda'da bir okulda 54, Sur'da bir okulda 30, Merciyun'da bir okulda 40 öğrenciyle toplam dört rüşdiye mektebinde 194 öğrenci yer almaktadır. Trablus Sancağı'nda Trablus merkezde bir okulda 75 ve İskele Nahiyesi'nde bir okulda 53 öğrenciyle birlikte iki okulda toplam 128 öğrenci kayıtlıdır. Lazkiye Sancağı'nda Lazkiye merkezde bir okulda 50, Cebelü Kazası'nda bir okulda 40 öğrenciyle toplam iki okulda 90 öğrenci eğitim almaktadır. Hama Sancağı'nda, Hama ve Hamas kazalarında birer okulda 30'ar öğrenci olmak üzere toplam iki okulda 60 öğrenci bulunmaktadır. Akka Sancağı'nda Akka'da bir okulda 45, Hayfa Kazası'nda bir okulda 30 öğrenciyle iki okulda toplam 75 öğrenci yer almaktadır. Belka Sancağı'nda ise yalnızca Nablus'ta bir rüşdiye mektebi bulunmaktadır ve burada 80 öğrenci öğrenim görmektedir. Havran Sancağı'na bağlı Kanitra Kazası'nda bulunan tek rüşdiye mektebinde ise 32 öğrenci kayıtlıdır (1885 (H.1302) Suriye Vilayet Salnamesi).

1886 (H.1302) yılına ait Suriye Vilayeti Salnamesi, vilayete bağlı çeşitli sancak ve kazalarda faal durumdaki rüşdiye mekteplerine ilişkin ayrıntılı bilgiler içermektedir. Söz konusu mekteplerin hem sayısal dağılımı hem de öğrenci mevcudu bakımından düzenli olarak

kayıt altına alındığı görülmektedir. Şam, Beyrut, Trablus, Lazkiye, Hama, Akka, Belka ve Havran sancaklarına bağlı merkez ve taşra birimlerinde yer alan bu okullar, eğitim hizmetlerinin vilayet sathında nasıl örgütlendiğine dair veriler sunmaktadır. Salname, yalnızca sancak merkezlerinde değil, bağlı kazalarda da rüşdiye düzeyinde eğitimin sürdürüldüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda, farklı idarî birimlerdeki öğrenci sayıları ve okul varlığı, dönemin eğitim politikalarının taşradaki yansımalarının tespitine imkân tanımaktadır (1886 (H.1302) Suriye Vilayet Salnamesi).

Tablo 33. 1886 (H.1302) Tarihli Suriye Vilayet Salnamesi'nde Yer Alan Sancak ve Kazalarda Rüşdiye Mekteplerinin Dağılımı ve Öğrenci Sayıları

	Mektep	Öğrenci Sayısı
Şam Sancağı	3	80
Baelbek	1	50
Duma	1	35
Toplam	5	160
Beyrut Sancağı	1	80
Sayda	1	80
Sur	1	35
Toplam	3	195
	1	80
Hama Sancağı	1	40
Hamas	1	30
Toplam	2	70
Lazkiye Sancağı	1	60
Cebelü Kazası	1	15
Toplam	2	75
Akka Sancağı	1	-
Hayfa	1	2
Toplam	2	2
Belka Sancağı		
Nablus	1	80
Toplam	1	80
Havran Sancağı		

Kanitra Kazası	1	28
Toplam	1	28

1886 (H.1302) tarihli Suriye Vilayet Salnamesi'ne göre rüşdiye mekteplerinin dağılımı ve öğrenci sayıları, Osmanlı idaresinin bölgesel eğitim politikalarını anlamak açısından dikkat çekici veriler sunmaktadır. Şam Sancağı, 3'ü Şam merkezde, biri Baalbek'te ve biri Duma'da olmak üzere toplam 5 rüşdiye mektebiyle, yine en fazla okula sahip bölge olarak öne çıkmaktadır; bu okullarda toplam 160 öğrenci eğitim görmektedir. Bu durum, Şam'ın vilayet içindeki siyasi ve idari ağırlığını yansıtmaktadır. Beyrut Sancağı'nda ise Beyrut, Sayda ve Sur'da birer okul bulunmakta olup toplam öğrenci sayısı 195'tir. Sayda ve Beyrut'ta öğrenci sayısının 80 gibi yüksek bir rakama ulaşması, bu şehirlerin eğitim açısından ön planda olduğunu göstermektedir. Trablus Sancağı'nda yalnızca bir rüşdiye mektebi bulunmakta ve bu okulda 80 öğrenci eğitim görmektedir. Hama Sancağı'nda biri Hama merkezde, diğeri Hamas Kazası'nda olmak üzere iki okulda toplam 70 öğrenci bulunmaktadır. Lazkiye Sancağı'nda ise Lazkiye merkezde 1 okulda 60, Cebelü Kazası'nda 1 okulda sadece 15 öğrenci yer almakta, toplamda ise 75 öğrenci eğitim almaktadır. Akka Sancağı'na ait veriler eksiktir; Akka'daki okulun öğrenci sayısı belirtilmemiş, Hayfa'daki okulda ise yalnızca 2 öğrenci olduğu kaydedilmiştir. Bu, ya okulun yeni açıldığını ya da eğitim faaliyetlerinin henüz düzenli bir şekilde işlemediğini düşündürmektedir. Belka Sancağı'na bağlı Nablus'ta 1 rüşdiye mektebi bulunmakta ve bu okulda 80 öğrenci öğrenim görmektedir. Havran Sancağı'na bağlı Kanitra Kazası'nda ise tek bir okulda 28 öğrenci yer almaktadır. Genel tablo değerlendirildiğinde, rüşdiye mekteplerinin daha çok sancak merkezlerinde ve vilayetin idari açıdan önemli yerleşimlerinde yoğunlaştığı; öğrenci sayılarının ise şehirlerin sosyal ve nüfus yapısına göre farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Akka gibi bazı bölgelerdeki düşük öğrenci sayıları veya eksik kayıtlar ise taşra bölgelerinde eğitime erişimin sınırlı olduğunu ve uygulamada çeşitli aksaklıkların yaşanabildiğini göstermektedir (1886 (H. 1302) Suriye Vilayet Salnamesi).

1887 (H.1303) tarihli Suriye Vilayet Salnamesi, vilayetin sınırları içindeki rüşdiye mekteplerinin taşra birimlerine yayılışını sistemli bir şekilde belgelemektedir. Bu kayıtlarda, sancak merkezlerinin yanı sıra bağlı kazalarda da rüşdiye düzeyinde eğitim kurumları faaliyet göstermektedir. Sancak ve kazalara göre her bir mektebin öğrenci sayısına yer verilmiş olup, bu veriler Osmanlı idaresinin taşrada yürüttüğü eğitim teşkilatlanmasının kapsamını ortaya koymaktadır (1887 (H.1303) Suriye Vilayet Salnamesi).

Tablo 34. 1887 (H.1303) Tarihli Suriye Vilayet Salnamesinde Yer Alan Sancak ve Kazalarda İnas (Kız) ve Erkek Rüşdiye Mekteplerinin Dağılımı ve Öğrenci Sayıları

	İnas (Kız) Rüşdiye Mektebi	Öğrenci Sayısı	Erkek Rüşdiye Mektebi	Öğrenci Sayısı
Şam Sancağı	1	13	2	106
Baelbek	-	-	1	38
Beka	-	-	-	-
Hasbiya	-	-	1	15
Duma	-	-	1	35
Beyrut Sancağı	1	-	1	-
Sayda	-	-	1	-
Sur	-	-	1	-
Merciyun	-	-	-	-
Trablus Sancağı	-	-	-	-
Hama	-	-	1	60
Hamas	-	-	1	-
Hamidiye	-	-	-	-
Lazkiye Sancağı	-	-	1	61
Merkeb	-	-	-	-
Sahyun	-	-	-	-
Cebelü	-	-	-	1
Akka Sancağı	-	-	1	35
Hayfa	-	-	1	37
Safad	-	-	-	-
Nasra	-	-	-	-
Tabarya	-	-	-	-
Belka Sancağı	-	-	1	72
Cenin	-	-	-	-
Salt	-	-	-	-
Beni Saab	-	-	-	-

Cemaayn	-	-	-	-
Havran Sancağı	-	-	-	-
Kanitra	-	-	1	33
Aclun	-	-	-	-
Basra El-Harir	-	-	-	-
Daraa	-	-	-	-

1887 tarihli (H.1303) Suriye Vilayeti Salnamesi'ne göre hazırlanan tablo, bölgedeki rüşdiye mekteplerinin cinsiyet temelli dağılımına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Tabloya göre, toplamda yalnızca iki İnas (kız) rüşdiye mektebi tespit edilmiştir; biri Şam diğeri ise Beyrut Sancağı'nda yer almakta, ancak bu okullarda öğrenci sayısı oldukça sınırlıdır. Özellikle Şam'daki kız rüşdiyesinde sadece 13 öğrenci bulunması, kız çocuklarının eğitime erişiminin son derece kısıtlı olduğunu göstermektedir. Buna karşın, erkek rüşdiye mektepleri çok daha yaygındır. Şam Sancağı'nda iki erkek rüşdiyesi bulunmakta ve bu okullarda toplam 106 öğrenci eğitim görmektedir. Aynı durum diğer sancaklar için de geçerlidir; Baalbek, Duma, Hama, Lazkiye, Akka, Hayfa, Belka ve Kanitra gibi yerleşim birimlerinde yalnızca erkek öğrencilerin devam ettiği rüşdiye mektepleri mevcuttur. Bazı sancak ve kazalarda ise hiçbir rüşdiye mektebinin bulunmaması, eğitimin coğrafi olarak da eşit şekilde dağılmadığını ortaya koymaktadır. Bu durum, eğitim politikalarının bölgesel ve toplumsal önceliklere göre şekillendiğini göstermektedir.

Suriye Vilayeti'ne ilişkin bu tablo, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kız çocuklarının eğitimi konusundaki gecikmeli politikalarının da bir yansımasıdır. XIX. yüzyılın başlarında, başta Amerikan ve Fransız misyoner teşkilatları olmak üzere Batılı güçler Suriye topraklarında eğitim faaliyetlerine başlamış ve özellikle kız çocuklarına yönelik okullar açarak bu kesimi eğitim sürecine dâhil etmeyi hedeflemişlerdir. Bu misyoner okulları, yerel halk üzerinde hem dini hem kültürel etkiler bırakırken, Osmanlı yönetiminin dikkatini çekmiş ve devlet, bu girişimlere karşılık olarak kız çocuklarına yönelik resmî eğitim kurumları tesis etmeye başlamıştır. 1887 salnamesinde yer alan İnas rüşdiye mektepleri, bu geç yanıtın erken örnekleri arasında sayılabilir. Ancak sayıların azlığı ve bölgesel sınırlılığı, bu çabaların henüz başlangıç aşamasında olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, söz konusu salname, Osmanlı eğitim sisteminin cinsiyet ve bölgesel dağılım açısından nasıl şekillendiğini ve Batılı

misyoner faaliyetlerinin bu sistemi nasıl etkilediğini anlamak açısından önem arz etmektedir (1887 (H.1303) Suriye Vilayet Salnamesi).

1887 ve 1894 yılları arasına ait Suriye Vilayet Salnameleri incelendiğinde inas rüşdiyeleri bilgisine ulaşılamamıştır. 1894 (H.1311–1312) tarihli Suriye Vilayeti Salnâmesi, Osmanlı Devleti’nin geç Tanzimat ve Sultan II. Abdülhamid döneminde kadın eğitimi konusundaki politikalarının taşra vilayetlerinde nasıl somutlaştığını gösteren önemli bir belgedir. Söz konusu salnâmeğe göre Suriye merkezinde faaliyet gösteren bir İnas (kız) Rüşdiye Mektebi, dönemin kız çocuklarına yönelik orta dereceli eğitim olanaklarının önemli bir örneğini teşkil etmektedir (1894 (H.1311-1312) Suriye Vilayet Salnamesi).

Tablo 35. 1894 (H.1311-1312) Tarihli Suriye Vilayet Salnamesi’ne Göre Suriye’de Bulunan Rüşdiye Mektebi

Yıl	Mektep	Muallim(ler)	Hademe	Öğrenci Sayısı
1894 (H.1311-1312)	İnas Rüşdiye Mektebi	Besmiye Hanım, Makbule Hanım ve Fatma Hanım (Yardımcı Öğretmen)	Said Ağa	60
1895 (H.1312)	İnas Rüşdiye Mektebi	Nuriye Hanım ve Fatma Hanım (Yardımcı Öğretmen)	Said Ağa	60
1897 (H.1314)	İnas Rüşdiye Mektebi	Sıdika Hanım, Nuriye Hanım ve Nur El-Sabah Hanım (?) (Yardımcı Öğretmen)	Hüseyin Ağa	-
1900 (H.1318)	İnas Rüşdiye Mektebi	Sıdika Hanım, Nuriye Hanım ve Fatma Hanım (Yardımcı Öğretmen)	-	140

1894 (H.1311–1312) tarihli Suriye Vilayeti Salnamesi’nde yer alan kayıtlara göre, Şam’da faaliyet göstermekte olan İnas Rüşdiye Mektebi’nin öğretim kadrosunda üç kadın Öğretmen görev yapmaktadır. Muallimelik görevini Besmiye Hanım ile Makbule Hanım birlikte üstlenmiş olup, yardımcı öğretmen (mübessire) olarak Fatma Hanım görev yapmaktadır. Okulun hizmet personeli arasında hademe olarak Said Ağa yer almaktadır. Bu döneme ait öğrenci sayısı 60 olarak belirtilmiştir. 1895 (H.1312) tarihli Suriye Salnamesi’ne göre söz konusu eğitim kurumu faaliyetini sürdürmekte olup öğretmen kadrosunda

değişiklikler görülmektedir. Muallime olarak yalnızca Nuriye Hanım'ın adı geçmekte, bir diğer öğretmen kadrosunun ise münhal (boş) olduğu ifade edilmektedir. Yardımcı öğretmen olarak Fatma Hanım görevine devam etmekte, hademe olarak yine Said Ağa'nın ismi kayıt altına alınmaktadır. Öğrenci sayısında bir değişiklik olmayıp 60 öğrenci öğrenim görmektedir. 1897 (H.1315) tarihli salnâmede yer alan bilgilere göre aynı mektepte bu kez öğretmenlik görevlerini Sıdika Hanım ile Nuriye Hanım yürütmektedir. Yardımcı öğretmenlik görevini bu tarihte Nur el-Sabah Hanım üstlenmiş olup, hademelik hizmetleri Hüseyin Ağa tarafından yerine getirilmektedir. Öğrenci mevcudu hakkında bu yıl için herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. 1900 (H.1318) tarihli Suriye Vilayeti Salnâmesi'ne göre, Şam'da faaliyet gösteren İnas Rüşdiye Mektebi'nin öğretim kadrosunda Sıdika Hanım ve Nuriye Hanım yer almaktadır. Mübessire olarak Fatma Hanım görevine devam etmektedir. Öğrenci sayısı 140 olarak kaydedilmiştir. Bu sayı, 1894 ve 1895 yıllarında aynı mektepte kayıtlı 60 öğrenciye kıyasla önemli bir artış göstermektedir. (1894 (H.1311-1312), 1895 (H.1312), 1897 (H.1315) ve 1900 (H.1318) Suriye Vilayet Salnameleri). 1896, 1898 ve 1899 yılına ilişkin bilgilere ulaşamamıştır.

3.5.Suriye Vilayeti'nde Eğitim ve Öğretime Yönelik Avrupalı Devletlerin ve Misyonerlerin Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde Rumeli'deki toprakları bir kenara bırakıldığında, gayrimüslim nüfusun en yoğun bulunduğu bölgelerden biri de Suriye Vilayetidir (Baktıaya, 2002). Bu durumun temelinde, Suriye'nin Osmanlı'daki diğer vilayetlerde olduğu gibi kozmopolit bir yapıya sahip olması, farklı dinî ve etnik unsurları uzun süredir bir arada barındırması yatmaktadır. Söz konusu çokkültürlü yapı, günümüzde de büyük ölçüde devam etmektedir. Suriye'de misyoner faaliyetlerinin artmasının en önemli nedenlerinden biri, hem Katolik hem de Protestan misyonerlerin Osmanlı eğitim sistemindeki eksiklikleri kendi lehlerine bir fırsata dönüştürmeleridir. Devletin yeterli eğitim imkânı sunamadığı bölgelerde okul açarak, halkla doğrudan temas kurma imkânı bulan misyonerler, bu sayede toplumsal meşruiyet kazanmaya çalışmışlardır. Özellikle okuma yazma düzeyini artırmak, İncil'i okuyabilecek bireyler yetiştirmek ve yerel halk içinde dini propaganda faaliyetleri yürütebilecek bir eğitilmiş kitle oluşturmak, misyoner faaliyetlerinin temel stratejileri arasında yer almaktadır. Bu amaçla, misyonerlerin gittikleri bölgelerde eğitim faaliyetlerine öncelik verdikleri görülmektedir. Bu çerçevede eğitim, yalnızca bir hizmet değil, aynı zamanda misyonerler için ideolojik ve stratejik bir araç hâline gelmiştir. Eğitime dâhil edilen çocukların, ilerleyen süreçte Protestanlık mezhebinin savunucuları hâline gelmeleri hedeflenmiştir (Alan, 2015). Böylece

misyonerler hem bulundukları bölgelerdeki konumlarını güçlendirmiş hem de bu toplumsal nüfuzu uzun vadeli bir kültürel ve dinî dönüşüm için kullanmışlardır. Suriye bölgesi, farklı Batılı devletlerin de ilgisini çeken stratejik bir alan hâline gelmiş, bu nedenle misyoner gruplar arasında rekabetçi bir ortam oluşmuştur. Her bir grup, bölgedeki etki alanını genişletmek ve kendi devletinin çıkarlarını korumak amacıyla faaliyet göstermiştir. Bu rekabet, misyonerlik çalışmalarının sadece dinî değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel nüfuz mücadelesinin bir parçası olduğunu açıkça göstermektedir.

Napolyon Bonapart'ın Mısır Seferi'ne (1798) kadar İngiltere'nin Orta Doğu özelinde belirgin bir politikası bulunmamaktaydı. Bu durumun temel nedeni, bölgenin stratejik güvenliğinin Osmanlı Devleti tarafından sağlanabileceği yönündeki yaygın kanaatti. Ancak Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesi, İngiltere'nin bu yaklaşımını değiştirmesine yol açmıştır. Napolyon'un Mısır'daki varlığı, İngiltere'yi hem Osmanlı'nın zayıflayan gücünü sorgulamaya hem de kendi çıkarlarını tehdit altında görmeye sevk etmiştir. Bu gelişme neticesinde İngiltere, Fransa'yı bölgeden uzaklaştırmak ve Hindistan yolu üzerindeki stratejik geçitleri kontrol altına almak amacıyla Orta Doğu'da daha aktif bir politika izlemeye başlamıştır (Baktıaya, 2017).

Bu dönüşümün etkisiyle, Suriye Vilayeti Batılı devletlerin nüfuz mücadelesinin odak noktalarından biri hâline gelmiştir. Özellikle Fransız, İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin, Suriye'nin Hristiyan nüfusunun yoğun olduğu bölgelerinde çok sayıda okul açmaları dikkat çekicidir. Bu okullar, yalnızca dinî eğitim veren kurumlar değil, aynı zamanda modern bilimler ve Batı kültürüne dair müfredat sunan alternatif yapılar olarak da işlev görmüştür. Böylece misyoner okulları, yerel halk nezdinde yüksek prestije sahip cazip eğitim merkezlerine dönüşmüştür. Bu gelişme, Osmanlı yönetimini ciddi biçimde rahatsız etmiştir. Zira bu okullar aracılığıyla Batılı devletlerin eğitim üzerinden nüfuz kurmaları, hem Osmanlı otoritesini zayıflatmakta hem de toplumsal aidiyetin çözülmesine zemin hazırlamaktaydı. Bu nedenle Osmanlı hükümeti, özellikle rüşdiye mektepleri aracılığıyla bu duruma karşı bir denge kurma çabasına girişmiştir. Rüşdiyeler bu bağlamda yalnızca eğitim kurumları değil, aynı zamanda Osmanlı kimliğini ve devlet ideolojisini taşrada tahkim eden araçlar hâline gelmiştir. Devlet, misyoner etkisini azaltmak ve yerel halkın yabancı okullara yönelmesini engellemek amacıyla rüşdiye mekteplerinin sayısını artırmış, taşrada yeni eğitim kurumlarının inşasını teşvik etmiştir. Bu rekabet ortamı, Tanzimat sonrası Osmanlı eğitim politikalarının sadece pedagojik değil, aynı zamanda ideolojik ve siyasi saiklerle şekillendiğini açıkça ortaya koymaktadır (Uçar, 2015).

3.5.1. Amerikan Protestan Misyonerlerinin Suriye'deki Faaliyetleri

Amerikan Birleşik Devletleri, Osmanlı Devleti ile kurduğu ticari ve siyasi ilişkiler doğrultusunda bu topraklarda çıkar temelli bir politika izlemiştir. Osmanlı coğrafyasında kurmuş olduğu çeşitli müesseseler, yalnızca çıkarlarının sürekliliğini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bölgedeki etkisinin temel dayanaklarından biri olmuştur. Bu ilişkiler, ticaret ve diplomasiyle sınırlı kalmamış; sağlık, eğitim, yardım ve dinî alanlara da yayılmıştır. Amerikan tebaasına mensup misyoner örgütleri aracılığıyla, Osmanlı topraklarında söz konusu alanlarda faaliyet gösteren birçok kurum açılmıştır. Amerikan Birleşik Devletleri'nin temel hedefi, bu faaliyetleri yalnızca belirli bölgelerde değil, tüm Osmanlı topraklarına yaymak olmuştur. Bu doğrultuda açılan eğitim, sağlık ve yardım kurumları, hem bölgedeki Amerikan etkisini pekiştirmeyi hem de uzun vadeli çıkarları güvence altına almayı amaçlamıştır. Bu stratejik girişimler sonucunda, Amerikan etkisi doğuda İran coğrafyasına, batıda Adriyatik Denizi'ne, güneyde Akdeniz'e ve kuzeyde Karadeniz'e kadar uzanan geniş bir sahaya yayılmıştır. Böylece Amerikan misyonerlik faaliyetleri, yalnızca dinî bir hedef değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel bir nüfuz politikası olarak da işlev görmüştür (Alan, 2015).

Boston'da 1810 yılında kurulan *American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Amerika Birleşik Devletleri adına Osmanlı topraklarında yürütülen misyonerlik faaliyetlerine öncülük eden ilk kuruluştur. Kısaca "American Board" olarak anılan bu teşkilat, yalnızca Osmanlı coğrafyasında değil, dünya genelinde de diğer misyoner örgütlerinin ilkelerini şekillendiren etkili bir yapıya dönüşmüştür. Osmanlı Devleti'nin çok uluslu ve çok dinli yapısı, Amerikan misyonerlerinin ilgisini çeken temel faktörlerden biri olmuş; bu durum, misyonerlerin Osmanlı topraklarında faaliyet yürütmelerini hem cazip kılmış hem de mümkün hale getirmiştir.

American Board'un faaliyet alanları, Suriye-Filistin Misyonu kapsamında Kudüs, Beyrut, Halep ve Antakya gibi şehirleri kapsamıştır. Bu şehirler, Hristiyan dünyası açısından kutsal kabul edilen coğrafyalar içerisinde yer almakta olup, misyonerlik faaliyetleri için ayrı bir anlam ve önem taşımaktadır. Bu nedenle, faaliyetlerin başlatılacağı ilk merkez olarak Kudüs şehri tercih edilmiştir. Amerikan misyonerleri, Yahudi nüfusun yoğunlukta olduğu Filistin'de faaliyet başlatmak üzere 1819 yılında Boston'dan yola çıkarak Osmanlı topraklarına ulaşmışlardır. Ancak, Kudüs'e yönelik planlanan ilk faaliyetler, dönemin siyasi gerginlikleri nedeniyle hayata geçirilememiştir. Bunun üzerine misyonerler faaliyetlerini Beyrut'ta sürdürmeye karar vermiştir. Bu süreçte Protestan misyonerler, siyasi belirsizlikleri

kendi lehlerine kullanarak İncil'in farklı dillerde basımını ve dağıtımını gerçekleştirmişlerdir. Eğitim faaliyetlerine büyük önem veren misyonerler, 8 Temmuz 1824 tarihinde Beyrut'ta ilk Amerikan Protestan misyoner okulunu açmışlardır (Alan, 2015). 1825 yılı itibarıyla, bu okulun öğretmeninden yerel eğitim kurumlarıyla temasa geçerek Protestan İncil'i dağıtımını artırması istenmiştir. Bu gelişmeler, American Board'un temel amacının yalnızca yöre halkına eğitim hizmeti sunmak değil, aynı zamanda Hristiyanlığın Protestan mezhebini yaymak olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle Suriye bölgesindeki misyonerlik faaliyetleri, eğitim aracılığıyla dinî propaganda yapılması ve Protestanlığın kökleştirilmesi amacını taşımıştır (Alan, 2015).

Zaman içerisinde American Board'un Osmanlı topraklarındaki eğitim faaliyetleri temel düzeyin ötesine taşınmış, ilk aşamada verilen temel eğitimin ardından daha üst düzeyde eğitim kurumlarının açılması yönünde bir ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda ortaokul, lise ve ruhban okullarının açılmasıyla misyonerlik faaliyetlerinin kapsamı genişletilmiştir. Takip eden yıllarda ise, kız ve erkek öğrencilere yönelik yatılı okulların kurulmasıyla eğitim hizmeti daha kurumsal bir yapıya kavuşmuştur. Bu gelişmeler neticesinde, eğitim faaliyetleri belirli bir olgunluk düzeyine ulaşmış ve nihayetinde çok daha ileri bir aşamayı temsil eden kolejlerin kurulmasına zemin hazırlanmıştır. Bu süreçte American Board, yalnızca Osmanlı coğrafyasında değil, diğer ülkelerde de eğitim faaliyetlerini sistematik biçimde yaygınlaştırarak küresel ölçekte etkili bir misyonerlik ağı oluşturmuştur. En dikkat çekici gelişmelerden biri de, misyoner okullarında görev alacak öğretmen ihtiyacının, yine bu okulların kendi mezunları tarafından karşılanması olmuştur. Bu durum, misyoner okullarının kendi kendini sürdürebilir bir yapıya kavuşturduğunu göstermektedir (Alan, 2015). Osmanlı arşiv belgelerinde yer alan bilgilere göre, 1907 yılı itibarıyla Suriye Vilayeti'nde faaliyet gösteren Amerikan okullarının önemli bir kısmı ruhsatsız olarak çalışmalarını sürdürmektedir. Bahsi geçen dönemde vilayet genelinde 18 ruhsatsız ve 25 ruhsatlı Amerikan Okulu tespit edilmiştir (BOA., Y.A.Res. 122/128, H.19.07.1321/M.11.10.1903). Bu veriler, American Board'un Suriye coğrafyasındaki eğitim ağını genişletme çabasının, kimi zaman Osmanlı merkezi idaresinin bilgi ve onayı dışında da sürdüğünü ortaya koymaktadır.

Amerikan Board himayesinde faaliyet gösteren kadın misyoner örgütleri, Osmanlı topraklarında özellikle kız çocuklarının eğitimi üzerine yoğunlaşmıştır. Bu örgütler, açtıkları okullarda görev alacak kadın öğretmenlerin yetiştirilmesine özel önem vermiştir. Aynı zamanda Protestan misyoner anneler, kurulan yatılı kız okullarında doğrudan eğitim faaliyetlerine katılmışlardır. Böylelikle hem eğitici kadrolar oluşturulmuş hem de Protestan

ahlâkı ve kimliği bu okullar üzerinden yayılmaya çalışılmıştır. Kadın misyoner örgütlerinin faaliyetleri yalnızca okullarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda yetimhaneler de misyoner faaliyetlerinin önemli bir parçası hâline gelmiştir. Her ne kadar yetimhaneler, okullara kıyasla daha dar bir hedef kitleye hitap etse de, misyonerler bu kurumları gelecek adına stratejik bir yatırım olarak görmüşlerdir. Yetimhanelerde bakılan ve büyütülen kimsesiz çocukların, ileride kendilerine sağlanan maddî ve manevî yardımların etkisiyle misyonerlerin yönlendirmelerine daha açık olacakları düşünülmüştür. Bu bağlamda, minnettarlık duygusu, ideolojik yönlendirme ve bağlılık oluşturmak için önemli bir araç olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Amerikan Board'un temel amaçlarından biri, yerli halkı kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmek olmuştur (Alan, 2015).

Osmanlı Devleti'nin eğitim alanında kurduğu kurumların sayısı, işlevi ve niteliği açısından yetersiz kalması, bu alanda ciddi bir boşluk doğurmuştur. Bu eksikliğin farkında olan Osmanlı yönetimi, modernleşme çabaları kapsamında çeşitli girişimlerde bulunsa da, ortaya çıkan boşluk misyoner faaliyetleri için elverişli bir zemin oluşturmuştur. Amerikan Board, bu durumu avantaja çevirerek eğitim alanında yürüttüğü faaliyetlerle hem kız hem de erkek çocuklarını hedeflemiş, bu sayede Osmanlı topraklarında etkili bir varlık göstermeyi başarmıştır. Eğitim kurumları, misyonerlik faaliyetlerinin merkezî unsuru hâline gelmiş ve Amerikan dış politikasının bir aracı olarak işlev görmüştür (Alan, 2015).

3.5.2. Misyoner Faaliyetlerine Karşı Osmanlı'nın Aldığı Önlemler

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde misyonerlik faaliyetleri, büyük ölçüde gayrimüslim cemaatlere din eğitimi sunmak ve ibadet özgürlüğü çerçevesinde yürütülmekteydi. Bu dönemde misyonerler, çoğunlukla dini saiklerle hareket etmiş ve faaliyetlerini kapitülasyonlar kapsamında belirlenen sınırlar içinde sürdürmüşlerdir. Özellikle siyasi ve askerî gücün zirvede olduğu klasik Osmanlı döneminde, misyonerler tarafından açılan eğitim kurumları, cemaatlerin dini ihtiyaçlarını karşılayan yapılar olarak değerlendirilmiştir. Ancak 1683'teki II. Viyana Kuşatması'nın başarısızlıkla sonuçlanması ve 1699 Karlofça Antlaşması Osmanlı'nın zayıflama sürecine girmesine neden olmuştur. Bu gelişmelerin ardından, bazı misyoner gruplar faaliyetlerini yalnızca dini alanla sınırlı tutmayarak siyasi hedefler doğrultusunda da hareket etmeye başlamışlardır. Dini hizmet kisvesi altında yürütülen bu faaliyetler, zamanla Osmanlı'nın çok dinli ve çok kültürlü yapısını istikrarsızlaştırmaya yönelik bir araca dönüşmüştür. Başlangıçta iyi niyetle tanınan imtiyazlar, ilerleyen yıllarda Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale vasıtası hâline gelmiş; devletin egemenliğini zedeleyen bir boyut kazanmıştır. Osmanlı yönetimi, farklı din, dil ve

kültürleri bir arada barış içinde yaşatma politikası benimsemiş; bu çerçevede gayrimüslim cemaatlerin dini liderlerine ve topluluklarına koruyucu bir yaklaşım sergilemiştir. Ancak bu çok dinli yapı, sahip olduğu dengeye rağmen oldukça kırılgandı. Dış güçler bu kırılganlığı fark ederek misyonerlik faaliyetlerini Osmanlı'nın içyapısındaki dini farklılıkları derinleştirmek ve toplumsal huzursuzluklar yaratmak amacıyla kullanmışlardır. Sonuç olarak, misyonerlik faaliyetleri zamanla yalnızca dini hizmet amacı taşıyan bir çerçevenin ötesine geçerek, doğrudan doğruya siyasi etki yaratmaya yönelik bir araç hâline gelmiştir (Günay, 2014).

Hristiyan misyonerler, yalnızca dini hedeflerle sınırlı kalmamış; faaliyetlerini bağlı bulundukları devletlerin dış politika stratejileriyle paralel biçimde yürüterek bu ülkelerin küresel etkilerini artırmada aktif roller üstlenmişlerdir. Bu doğrultuda misyonerlik, klasik anlamda bir dinî sorumluluk olmanın ötesine geçerek, dönemin uluslararası güç dengeleri içerisinde etkin bir nüfuz aracı hâline gelmiştir. Misyonerlik faaliyetleri içinde eğitim alanı, stratejik önceliğe sahip olmuştur. Misyonerler, farklı coğrafyalarda etkili olabilmenin en güçlü yollarından biri olarak eğitim kurumlarının inşasını görmüşlerdir. Bu çerçevede açılan okullar, yerel halkla doğrudan temas kurulmasını sağladığı gibi, yalnızca dinî bilgi değil, Batı'ya özgü değerler, yaşam biçimleri ve kültürel normların da aktarılmasına imkân tanımıştır. Eğitim yoluyla bireylerin ve toplumların zihinsel dünyalarında dönüşüm yaratılması hedeflenmiş, böylece misyonerlik faaliyetlerinde eğitim, temel stratejik araçlardan biri hâline gelmiştir (Akyüz, 2019).

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren gerçekleşen Sanayi Devrimi ile birlikte Batılı devletlerin askeri, ekonomik ve siyasi güçlerinde yaşanan artış, XIX. yüzyılda Osmanlı açısından yeni bir tehdit algısının doğmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, misyonerlik faaliyetleri yalnızca dini değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel bir araç olarak görülmeye başlanmıştır. XIX. yüzyıl boyunca Fransa, İngiltere, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri gibi büyük güçlerin desteklediği misyoner örgütleri, Osmanlı coğrafyasında yoğun bir şekilde faaliyet göstermeye başlamışlardır. Bu misyonerler, özellikle bulundukları bölgelerdeki konsoloslarla kurdukları yakın ilişkiler sayesinde kendilerini güvence altına almışlardır. Konsololar, yalnızca diplomatik temsilciler olarak kalmamış; zaman zaman misyoner faaliyetlerini doğrudan desteklemiş, hatta din değiştirme yönünde propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Nitekim 1871 yılında Şam'daki İngiliz konsolosluğundan hazırlanan bir raporda, Suriye bölgesinde Hristiyanlığın yeniden canlandığı ifade edilmiştir. Konsolos, bu gelişmeyi Osmanlı idaresinin zayıflığıyla ilişkilendirmiş, İslam dininin topluma herhangi bir

faida sağlamadığını, buna karşılık Hristiyanlığın daha yararlı olacağını Müslüman halka bizzat telkin ettiğini belirtmiştir (Baktıaya, 2002). Bu tür örnekler, misyonerlik faaliyetlerinin dinî boyutunun ötesine geçerek siyasi müdahale araçlarına dönüştüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

Başlangıçta ciddi bir tehdit olarak görülmeyen misyoner okulları, zamanla Osmanlı yönetimi tarafından "ideolojik tehdit" unsuru olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu kurumların sadece din değiştirme faaliyetleri yürütmekle kalmadığı, aynı zamanda Osmanlı karşıtı bir kültürel ortam oluşturduğu yönünde kaygılar artmıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti, misyoner okullarının etkisini azaltmak amacıyla rüşdiye mekteplerinin sayısını ve niteliğini artırmaya yönelik politikalar geliştirmiştir. Böylece devlet, kendi eğitim kurumlarını güçlendirerek bu okullarla rekabet etmeyi amaçlamıştır. Misyoner devletlerin nihai hedefi, Hristiyanlığı yaymak ve özellikle kutsal kabul ettikleri Suriye bölgesinde İslam'ın etkisini azaltmaktır. Bu doğrultuda kurulan okullarda modern eğitim araçları kullanılarak Batılı düşünce sistemleri yerel halka aktarılmaya çalışılmıştır. Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanlarının ilanı ise bu faaliyetlere hukuki ve meşru bir zemin sağlamıştır. Misyonerler, bu fermanlar doğrultusunda tanınan din ve ibadet özgürlüğünü, farklı inançlara mensup bireyleri kendi mezheplerine yönlendirme fırsatı olarak görmüşlerdir. Bu gelişmelere karşı Osmanlı yönetimi kaygı duymuştur. Nitekim 1864 yılında Zaptiye Nazırı tarafından dile getirilen düşünceler, Osmanlı Devleti'nin din özgürlüğüne yönelik yaklaşımının sınırlarını ortaya koymaktadır. Devlet, dinî çoğulculuğu desteklerken; bu özgürlüklerin misyonerlik faaliyetleri aracılığıyla istismar edilmesini hoş karşılamamıştır;

Osmanlı Devleti, Müslümanların Hristiyanlığa geçmesini önlemek amacıyla çeşitli tedbirler almış, ancak bu konuda doğrudan müdahaleden kaçınarak daha çok dolaylı ve gizli yöntemlerle hareket etmeyi tercih etmiştir. Suriye bölgesi, bu tür din değiştirme vakalarının en sık yaşandığı stratejik ve hassas bir coğrafya olarak öne çıkmaktaydı. Din değiştiren Müslümanlar, güvenlik endişeleri nedeniyle Hristiyan toplulukların himayesinde hareket etmeye başlamış; bu durum hem yerel Hristiyanları tedirgin etmiş hem de birçok kişi güvence sağlamak amacıyla yabancı konsolosluklara sığınmıştır. Osmanlı yönetimi, misyonerlerin kitap basımı ve yayımı gibi faaliyetlerini engellemeye çalışmış, ancak yabancı konsoloslukların güçlü baskısı bu girişimleri etkisiz kılmıştır. Öte yandan, misyonerlerin Müslümanlar arasında beklenen başarıyı elde edememesi, onları Dürzi ve Nusayri gibi gruplara yöneltmiştir. Trablusşam ve Lazkiye gibi bu mezheplerin yoğun olduğu bölgelerde okullar açarak faaliyetlerini burada sürdürmüşlerdir. Osmanlı da bu grupları kendi safına

çekmeye çalışmışsa da sınırlı kaynaklar ve yeterli nitelikte kadroların eksikliği nedeniyle başarı sağlayamamıştır. Özellikle ulemeden beklenen düzeyde bir karşı hamle gelmemiş; Osmanlı'nın verdiği tepkiler, büyük ölçüde Avrupa devletlerinin özellikle Fransa'nın örnek alınmasıyla sınırlı kalmıştır. Sonuç olarak, Osmanlı Devleti misyoner faaliyetlerini engelleme çabalarında arzu edilen başarıyı gösterememiştir. Bunun temel nedenleri arasında kurumsal yetersizlik, donanımlı memur eksikliği ve Batılı devletlerin daha etkili ve örgütlü çalışmaları yer almaktadır (Baktıaya, 2002).

1869 yılında yayımlanan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, Osmanlı Devleti'nin misyoner okullarına karşı aldığı en önemli idari tedbirlerden biri olmuştur. Bu düzenleme ile okul açmak için ruhsat alma zorunluluğu getirilmiş, izinsiz açılan misyoner okullarının önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Nizamname gereğince, açılacak tüm okullar resmî ruhsata tabi tutulmuş, görev yapacak öğretmenlerin diplomalarının ve uygulanacak müfredatın Maarif Nezareti tarafından onaylanması şart koşulmuştur. Okulun misyoner veya cemaat okulu olup olmadığına bakılmaksızın yalnızca padişahın izniyle açılmasına müsaade edilmiş, ayrıca Türkçe derslerinin öğretilmesi talep edilmiştir. Ancak bu düzenlemelere rağmen beklenen sonuç elde edilememiş, bu nedenle 1886 yılında *Milel-i Gayr-i Müslime ve Ecnebi Okulları Müfettişliği* kurulmuştur. Ne var ki bu teşkilat da arzu edilen denetimi sağlayamamıştır. Misyonerler tarafından ruhsatsız şekilde açılan yüzlerce okul faaliyetlerine devam etmiştir. Ancak I. Dünya Savaşı sırasında kapitülasyonların kaldırılmasıyla birlikte bu okulların denetlenebilmesi mümkün hale gelmiştir (Baktıaya, 2002).

Osmanlı Devleti, aldığı idari ve hukuki tedbirlere rağmen misyoner faaliyetlerini durdurmakta başarılı olamayınca, bu faaliyetlere karşı kendi eğitim kurumlarını kurma yoluna gitmiştir. Bu süreç ilk olarak payitahtta ve büyük şehirlerde başlatılmış, elde edilen olumlu sonuçlar neticesinde taşra vilayetlerinde de benzer uygulamalara geçilmesi emredilmiştir. Misyonerlerin yoğun faaliyet gösterdiği stratejik bölgelerden biri olan Suriye Vilayeti, bu bağlamda özel bir önem arz etmiştir. Gerek Mısır'ın idaresinde bulunduğu dönemlerde gerek Osmanlı egemenliği altında iken, Suriye'de Batılı devletlerin nüfuzu giderek artmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'ni Suriye'de daha etkin bir biçimde eğitim politikaları uygulamaya zorlamıştır. Misyoner okullarının etkisini kırmak amacıyla, devlet bu bölgede kendi eğitim kurumlarını inşa etmeye başlamıştır. 1860'lı yıllarda başlatılan bu süreç, II. Abdülhamid döneminde zirveye ulaşmış, XX. yüzyıla gelindiğinde Suriye vilayetinde okuryazarlık oranı yükselmiş ve devlet okullarından mezun bireylerin sayısında artış görülmüştür. Misyoner okullarının sunduğu nitelikli eğitim sebebiyle halk arasında rağbet görmesi, Osmanlı

yönetimini alternatif eğitim kurumları açmaya sevk etmiştir. Bu doğrultuda, Suriye Vilayetinde rüşdiye ve sıbyan mekteplerinin sayısının artırılması kararlaştırılmıştır. Özellikle vilayete bağlı Havran Sancağının kaza ve köylerinde yeni rüşdiye mekteplerinin açılması, mevcut okulların ise ıslah edilerek buralara öğretmen tayin edilmesi planlanmıştır (BOA. MF.MKT., 26/54, H.07.02.1292/M.15.03.1875).

Suriye Vilayeti'nde bir rüşdiye mektebinin resmî açılışı için gerekli hazırlıkların yapılması talimatı (BOA, Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT.), 123/114), Osmanlı eğitim reformlarının yerel düzeyde hayata geçirildiğini gösteren önemli bir örnek olarak değerlendirilebilir. Bu tür girişimler, yerel halkın modern eğitime erişimini sağlama amacını taşımış ve dönemin eğitim politikalarının taşraya yayılmasını kolaylaştırmıştır. Osmanlı Devleti, yalnızca okul binalarının temini ve öğretmen kadrosunun oluşturulmasıyla yetinmemiş; aynı zamanda bu kurumların ihtiyaçlarının karşılanmasını da önemli bir mesele olarak ele almıştır. Bu kapsamda, Suriye'deki rüşdiye mekteplerine gönderilen kitaplara ilişkin hazırlanan pusulalar dikkat çekici belge türleri arasında yer alır. Söz konusu pusulalarda, gönderilen kitapların isimleri ve fiyatlarının ayrıntılı şekilde belirtilmiş olması, dönemin eğitim politikalarının niteliğine dair anlamlı ipuçları sunmaktadır (BOA., MF.MKT., 115/42). Özellikle bu tür belgeler, eğitim materyallerinin çeşitliliği kadar, eğitim kurumlarının finansal işleyişine dair de önemli bilgiler vermektedir. Devletin kitap temini gibi detaylı konulara eğilmesi, eğitime verdiği önemin somut bir göstergesi olarak okunabilir.

Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin bu yöndeki çabalarına rağmen, Suriye halkının konuya daha çok gündelik yaşam pratikleri açısından yaklaştığı görülmektedir. Yerel halk, bu gelişmeleri siyasi bir mesele olarak değil; çocuklarının daha iyi eğitim alması, sonrasında iş bulabilmesi ve yaşam koşullarını iyileştirme aracı olarak değerlendirmiştir. Ancak bu yaklaşım her yerde olumlu karşılanmamıştır. Nitekim Sünni Müslümanlar ile Dürzilerin Havran'da okul yapımına karşı çıkmaları, halkın devlet okullarına dair çekincelerini de gözler önüne sermektedir (Baktıaya, 2002).

Sultan II. Abdülhamid döneminde cami, hastane, yol ve okul inşalarıyla birlikte Suriye Vilayetinde kapsamlı bir imar süreci başlatılmıştır. Bu faaliyetler, yalnızca fiziksel altyapıyı geliştirme amaçlı değil, aynı zamanda devletin siyasi hedefleriyle uyumlu olarak toplumun sosyal ve kültürel yapısını dönüştürmeye yönelik bir strateji dâhilinde yürütülmüştür. İslamcılık politikasının bir parçası olarak camilerin onarılması ve yenilerinin inşa edilmesi, 1887 yılında bölgeyi yakından izleyen bir İngiliz diplomat tarafından “geç kalmış bir girişim”

olarak nitelendirilmiştir. Aynı diplomat, 1874 tarihli bir talimatnamede Babîâli tarafından valilere ve mutasarrıflara Suriye’de yeni okul inşalarına başlanması yönünde emir verildiğini, bunun da Protestan okullarına karşı bir muhalefet girişimi olduğunu belirtmiştir. Bu ifadeler, Osmanlı Devleti’nin bölgede Batılı misyoner okullarıyla doğrudan rekabet hâlinde olduğunu ve halkın eğitim seviyesini yükseltmek adına kendi kurumlarını yaygınlaştırmaya çalıştığını göstermektedir (Baktıaya, 2017).

Bu bağlamda, Osmanlı yönetimi yalnızca kamu eliyle değil, toplumun dinî ve entelektüel önderlerini de sürece dâhil ederek karşı stratejiler geliştirmiştir. Ulemeden bazı kişilerin görevlendirilerek Hristiyan okullarına Müslüman çocukların gönderilmemesi gerektiği yönünde halkı bilgilendirme çalışmaları yürütülmesi bu tedbirlerden biridir. Öte yandan, misyoner okullarına karşı artan tepkiler, Müslüman halk arasında kendi eğitim kurumlarını kurma yönünde bir eğilim doğurmuştur. Devlet bu girişimleri desteklemiş; ayrıca halkın katkısıyla okul açılmasını teşvik etmek amacıyla hayır cemiyetlerinin kurulmasına da izin vermiştir. Bu doğrultuda öne çıkan isimlerden biri olan Tahir el-Cezayiri, Suriye Vilayeti’nde ilk halk kütüphanesini kurarak bölgedeki eğitim faaliyetlerine öncülük etmiştir. Dönemin ileri gelen valilerinden Mithat Paşa da söz konusu cemiyete aktif destek vermiştir (Baktıaya, 2002).

3.5.3. Osmanlı Rüşdiyeleriyle Misyoner Okullarının Karşılaştırılması

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti’nin modernleşme politikalarının bir sonucu olarak kurulan rüşdiye mektepleri, yalnızca devletin eğitim ihtiyacını karşılamakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı kimliğini pekiştirme amacı da taşımıştır. Bu okullar, özellikle çok dinli ve çok etnisiteli yapıya sahip olan Suriye Vilayetinde, aynı dönemde faaliyet gösteren misyoner okullarıyla doğrudan rekabet hâlindeydi. Misyoner okulları, başta Amerikan ve Fransız misyonerleri olmak üzere çeşitli Batılı kurumlar tarafından kurulmuş ve çoğunlukla Hristiyan Arap azınlıklara hitap etmiştir. Bu okulların amacı yalnızca eğitim vermek değil, aynı zamanda dini ve kültürel nüfuz alanları oluşturmaktı. Beyrut ve Şam gibi büyük şehirlerde faaliyet gösteren Amerikan Koleji, Lazarist okullar ve benzeri misyoner girişimleri güçlü bir etki alanına sahipti. Osmanlı Devleti tarafından açılan rüşdiye mektepleri ise çoğunlukla devlet eliyle finanse edilen kurumlardı. Bu okullarda matematik, tarih, coğrafya, Arapça ve dini bilgiler gibi dersler okutulmakta; öğrenci profili ise ağırlıklı olarak Müslüman erkek çocuklarından oluşmaktaydı. Eğitim dili Osmanlı Türkçesi ve Arapça olup, okullar Maarif Nezareti’nin denetimi altında vilayet ve sancak merkezlerinde yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır (Demirel, 2022).

Diğer taraftan misyoner okulları, çoğunlukla Amerikan ve Fransız kiliseleri tarafından desteklenmiş, Hristiyanlık propagandasına dayalı kurumlar olarak faaliyet göstermiştir. Eğitim dili genellikle Fransızca veya İngilizce olan bu okullarda, İncil eğitimi belirgin biçimde yer almakta, Batı tipi seküler bilgilerle harmanlanan bir müfredat uygulanmaktaydı. Öğrenci profili ise büyük ölçüde gayrimüslim cemaatlere yönelmekteydi. Bu okullar, özellikle Beyrut, Şam ve Halep gibi büyük şehirlerde ve bazı kırsal bölgelerde etkinlik göstermiştir (Ergin, 1977). Bu iki okul türü arasındaki farklar yalnızca eğitim politikalarıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda kültürel etki alanları ve Osmanlı Devleti'nin merkezîleşme çabaları bakımından da dikkat çekici bir rekabet alanı oluşturmuştur.

Tablo 36. Osmanlı Rüşdiyeleri ile Misyoner Okullarının Temel Özellikleri

Özellikler	Osmanlı Rüşdiyeleri	Misyoner Okulları
Kurucu Kurum	Osmanlı Devleti (Maarif Nezareti)	Misyonlar (Amerika, İngiltere, Fransa)
Eğitim Dili	Osmanlı Türkçesi ve Fransızca	Fransızca, İngilizce, Arapça, Frasça ve Lisan-ı Osmani
Müfredat	Din(İslam), Fen, Matematik, Tarih, Dil, Ahlak, Sülüs, Rika, Yazı, Hat, Coğrafya, Kraat, Hesap, Kavaid-i Osmani, Resim	Hristiyan İlahiyatı, Batı Tarzı Bilim ve Dil Eğitimi
Hedef Kitle	Müslüman Erkek/Kız Öğrenci	Hristiyan Azınlıklar, Müslüman Elit Aile Çocukları
Amaç	Osmanlı Kimliği Oluşturmak, Memur Yetiştirmek	Batı Değerlerini Yaymak, Dini Nüfuz Kurmak
Denetim	Devletin Kontrolü Altında Tutmak	Osmanlı Devleti'nin izniyle Ama Çoğunlukla Bağımsız
Mezuniyet	Devlet Onaylı Diploma	Kendi Kurum Belgeleri veya Yabancı Diplomalar
Finansman	Devlet Hazinesi, Halk, Bağış ve Yardım Sandıkları	Bağışlar, Dış Kaynaklar

Osmanlı rüşdiyeleri ile misyoner okulları arasında yapısal ve işlevsel bazı farklılıklar bulunmaktadır. Kurucu kurum bakımından rüşdiyeler Osmanlı Devleti'ne (Maarif Nezareti) bağlıdır. Misyoner okulları ise Amerika, İngiltere ve Fransa menşeli misyon teşkilatları tarafından kurulmuştur. Eğitim dili rüşdiyelerde Osmanlı Türkçesi ve Fransızcadır. Misyoner okullarında ise Fransızca, İngilizce, Arapça, Fransızca ve Lisan-ı Osmani gibi farklı diller kullanılmıştır. Müfredat açısından rüşdiyelerde din (İslam), fen, matematik, tarih, dil, ahlak, sülüs, rika, yazı ve hat dersleri yer almaktadır. Misyoner okullarında ise Hristiyan ilahiyatı ile birlikte Batı tarzı bilim ve dil eğitimi bulunmaktadır. Hedef kitle açısından rüşdiyeler Müslüman erkek ve kız öğrencilere yönelik açılmıştır. Misyoner okullarının hedef kitlesi ise Hristiyan azınlıklar ile Müslüman elit ailelerin çocuklarıdır. Rüşdiyelerin amacı Osmanlı kimliği oluşturmak ve memur yetiştirmektir. Misyoner okullarının amacı Batı değerlerini yaymak ve dinî nüfuz kurmaktır. Denetim açısından rüşdiyeler devletin kontrolü altında tutulmuştur. Misyoner okulları ise Osmanlı Devleti'nin izniyle faaliyet göstermiş, ancak çoğu zaman bağımsız hareket etmişlerdir. Mezuniyet sonrası verilen belgeler bakımından rüşdiyeler devlet onaylı diploma vermektedir. Misyoner okulları ise kendi kurum belgelerini ya da yabancı diplomaları kullanmıştır. Finansman kaynakları açısından rüşdiyeler devlet hazinesi, halk desteği, bağış ve yardım sandıklarıyla desteklenmiştir. Misyoner okulları ise bağışlar ve dış kaynaklarla finanse edilmiştir (Uçan, 2015; Öztürk, 2008, Baktıaya, 2002; 1880 Suriye Vilayet Salnamesi).

Tablo 37. Rüşdiye Mektepleri ile Misyoner Okulları Arasında Eğitimsel ve Sosyo-Kültürel Farklılıklar

Alan	Rüşdiye Mektepleri	Misyoner Okulları
Disiplin ve Otorite	Hiyerarşik, Askeri Tarzda Disiplin	Daha Liberal, Bireysel Gelişimi Destekleyen
Toplumsal Algı	Devlete Yakınlık, Geleneksel Değerlere Bağlı	Elitlik, Batı'ya Yakınlık, Farklı Dini Zemin
Kız öğrencilerin Durumu	İnas (Kız) Rüşdiyeleri, Geç Yaygınlaşma	Kız Okulları Daha Erken ve Yaygın Kurulmuştur
	Kısıtlı İmkânlar, Kaynak Açısından Sınırlı, Donanımsal Olarak Zayıf	Genelde Modern Binalar, Laboratuvar ve Kütüphaneler
Fiziki Donanım	Osmanlı Tebaasına Yönelik	Uluslararası Bağlar, Yabancı Üniversitelere Geçiş İmkânı

Bu tablolar ışığında değerlendirildiğinde, rüşdiye mektepleri büyük ölçüde Osmanlı kimliğini pekiştirmeyi ve merkezî memuriyet sistemini desteklemeyi amaçlarken; misyoner okulları Batılı değerler, diller ve eğitim modelleri aracılığıyla alternatif bir kimlik inşasını hedeflemiştir. Rüşdiyeler, sınırlı devlet bütçesiyle ayakta durmaya çalışırken; misyoner okulları dış kaynaklardan sağlanan fonlar, güçlü kurumsal destekler, zengin kütüphaneler, gelişmiş eğitim materyalleri ve yabancı öğretmen kadroları sayesinde daha donanımlı bir yapı sunmuştur. Özellikle kız çocuklarının eğitimi söz konusu olduğunda, misyoner okulları Osmanlı kurumlarına kıyasla daha erken ve yaygın uygulamalar geliştirmiştir. Bu durum, Suriye Vilayetindeki modernleşme sürecini farklı toplumsal açılardan dönüştürmüştür (Baktıaya,2002;Altınova, 2010;BOA., MF.MKT., 17/119).

Rüşdiye mekteplerinin misyoner okullarıyla karşılaştırılması, Osmanlı eğitim politikalarının yalnızca içsel ihtiyaçlarla değil, aynı zamanda uluslararası rekabet dinamikleriyle de şekillendiğini ortaya koymaktadır. Amerikan, Fransız ve İngiliz misyoner okullarının Suriye Vilayetindeki güçlü etkisi, Osmanlı'yı seküler bir eğitim anlayışından ziyade "devlet kontrollü dinî eğitim" eksenine yöneltmiş; böylece bir tür "karşı misyonerlik" stratejisi benimsenmiştir (Deringil, 1999). Bu bağlamda eğitim, sadece bireylerin dönüşümüne değil, aynı zamanda devletin ideolojik meşruiyetini inşa etme ve sürdürme çabasına hizmet eden bir araç hâline gelmiştir.Sonuç olarak, Suriye Vilayeti'ndeki rüşdiye mektepleri, Osmanlı'nın taşradaki eğitim politikalarının görünürlüğünü artırmış; yerel elitin yetişmesinde ve devlete bağlı vatandaşlık bilincinin oluşmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Ancak bu kurumlar, finansman yetersizliği, nitelikli öğretmen eksikliği, taşra ile merkez arasındaki bürokratik kopukluk gibi yapısal sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.

SONUÇ

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda gerçekleştirdiği modernleşme sürecinde eğitim politikalarının merkezi rolünü, özellikle rüşdiye mektepleri üzerinden inceleyerek, bu kurumların devletin yeniden yapılanma ve merkezileşme çabalarındaki işlevini ortaya koymayı amaçlamıştır. Gerek merkezde gerekse vilayetlerde kurulan modern eğitim kurumları, sadece bireylerin bilgi ve becerilerini geliştirmekle kalmamış, aynı zamanda Osmanlı yönetiminin ideolojik ve idari dönüşüm hedeflerine hizmet eden araçlar olarak yapılandırılmıştır. Bu çerçevede, rüşdiyeler, geleneksel eğitim yapılarından farklı olarak, hem içerik hem de kurumsal işleyiş bakımından modern eğitim anlayışını temsil eden kurumlar olarak değerlendirilmiştir.

Araştırmada ulaşılan temel bulgulardan ilki, rüşdiye mekteplerinin kuruluşunun, Osmanlı modernleşme sürecinde askerî alandaki reformlara paralel olarak, sivil bürokrasinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir yönelimi yansıttığıdır. Sultan II. Mahmut döneminde başlayan bu yönelim, Tanzimat Fermanı'nın ardından kurumsallaşmış, Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile birlikte ise yasal bir çerçeveye oturtulmuştur. Bu bağlamda rüşdiyeler, devletin toplumu dönüştürme stratejisinde bir köprü görevi üstlenmiş; merkezi otoritenin taşraya nüfuz etmesi, yeni bir bürokratik elitin oluşturulması ve modern vatandaşlık bilincinin inşası gibi süreçlerde aktif rol oynamıştır.

Suriye Vilayeti özelinde yapılan analiz, Osmanlı eğitim politikalarının yalnızca merkezde değil, çok dilli ve çok dinli yapıya sahip taşra bölgelerinde de ideolojik ve idari bütünlük sağlama amacı taşıdığını göstermektedir. Şam, Halep ve Beyrut gibi stratejik şehirlerde açılan rüşdiyeler, yalnızca öğrenci yetiştirme kurumu değil; aynı zamanda merkezi kimliğin ve modern Osmanlı ideolojisinin yerel düzeyde taşıyıcısı olarak işlev görmüştür. Bu okullar aracılığıyla Osmanlı Devleti, hem Batılı misyoner faaliyetlerine karşı dengeleyici bir unsur yaratmayı hem de imparatorluk aidiyetini güçlendirmeyi hedeflemiştir. Özellikle Amerikan ve Fransız misyoner okullarının cazip eğitim koşullarıyla bölgede nüfuz sağlamaya çalıştığı bir ortamda, rüşdiyelerin kurulması, Osmanlı eğitim modelinin yaygınlaştırılması açısından stratejik bir adım olarak değerlendirilmelidir. Bununla birlikte, araştırma kapsamında tespit edilen yapısal sorunlar, bu eğitim politikalarının uygulanmasında karşılaşılan sınırlılıkları da ortaya koymuştur. Rüşdiye mekteplerinin taşrada yaygınlaştırılması süreci, ciddi mali kısıtlar nedeniyle çoğu zaman yerel idarelerin inisiyatifine bırakılmış; bu durum bölgeler arasında eşitsizliklere neden olmuştur. Öğretmen eksikliği,

fiziki altyapının yetersizliği ve öğrenci devamlılığı gibi temel problemler, taşradaki rüşdiyelerin işlevselliğini sınırlamıştır. Darülmuallimin gibi öğretmen yetiştirme kurumlarının varlığına rağmen, mezun sayısının düşük oluşu, bu okullarda görev yapan öğretmenlerin niteliğini ve mesleki sürekliliğini olumsuz etkilemiştir.

Bu çerçevede, çalışmanın Osmanlı eğitim tarihi literatürüne sağladığı katkılardan biri, rüşdiye mekteplerinin yalnızca pedagojik değil, aynı zamanda siyasal ve ideolojik bir bağlamda değerlendirilmesine olanak sunmasıdır. Özellikle Suriye Vilayeti örneği üzerinden yapılan değerlendirme, çok uluslu ve çok kültürlü yapıya sahip Osmanlı taşrasında eğitim kurumlarının nasıl bir bütünleştirici unsur olarak kurgulandığını göstermesi açısından özgün bir çerçeve sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, Osmanlı modernleşmesinin merkez-taşra ilişkileri bağlamında yeniden değerlendirilmesine katkıda bulunmaktadır.

Bu çalışmanın genel değerlendirmesine göre, Suriye Vilayeti'nde rüşdiye mekteplerinin kurulması ve kurumsallaştırılması, Osmanlı'nın taşradaki modernleşme, merkezîleşme ve kimlik inşası politikalarının eğitim sahasındaki en somut örneklerinden biridir. Bu mektepler, devletin taşrada daha görünür olmasını sağlamış, yerel elitlerin yetişmesine katkıda bulunmuş ve vatandaşlık bilincinin şekillenmesinde işlevsel bir rol oynamıştır. Ancak karşılarında yalnızca eğitsel değil, kültürel ve ideolojik bir rakip olarak yer alan misyoner okullarıyla olan rekabet, bu mekteplerin niteliği, kapsamı ve geleceği üzerinde belirleyici olmuştur. Bu çerçevede, rüştiye mekteplerinin Suriye Vilayeti'ndeki varlığı, yalnızca bir eğitim politikası değil, aynı zamanda bir egemenlik ve kimlik siyasetidir. Bu siyaset, Batı'nın bölgedeki etkisini sınırlama, Osmanlı tebaasına aitik duygusunu güçlendirme ve İslam'ı modern bir devlet aygıtı içinde yeniden konumlandırma çabalarının merkezinde yer almıştır.

KAYNAKÇA

1.Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubi Kalemi (A.MKT.):135/25, (H.16 Recep1264/M.18 Haziran 1848).

Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM):278/55, (H.14 Rabiulahir 1280/M.28 Eylül 1863).

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmaları Evrakı (A.MKT.NZD):381/46, (H.25 Cemazeyilevvel 1278/M.28 Kasım 1861).

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM):408/81, (H.15 Zilkade 1276/M. 4 Haziran 1860); 410/81, (H.27 Zilkade 1276/M.16 Haziran 1860); 511/53, (H.25 Rabiulahir 1278/M.30 Ekim 1861; 507/23, (H.11 Rabiulahir 1278/M.16 Ekim 1860;534/95, (H.21 Recep 1278/M. 22 Ocak 1862;564/80, (H.14 Zilkade 1278/M.13 Mayıs 1862;546/80, (H.14 Zilkade 1278/M.13 Mayıs 1862;408/72, (H.15 Zilkade 1276/M.4 Haziran 1860).

Ayniyat Defteri, No: 1068, s.138. (H. 29 Recep 1287/M. 25 Ekim 1870);No:1078, s.50, (H.21 Cemaziyelahir 1292/M.25 Temmuz 1875);No:1069, s.29, (H.29 Muharrem 1294/M.13 Şubat 1877); No:1068, (H.04 Muharrem 1283/M.19 Mayıs 1866); No:1068, s.13, (H.29 Recep 1287/M. 25 Ekim 1870); No:1422, s.77, (H.26 Recep 1308/M. 07 Mart 1891); No:1068, s.6, (H.29 Recep 1287/M.25 Ekim 1870); No:1071, s.52, (H.11 Cemaziyelahir 1292/M.15 Temmuz 1875); No:1068, s.261, (H.26 Rabiulevvel 1287/M.25 Haziran 1870);No:1071, s.29, (H.11 Cemaziyelahir 1292/M.15 Temmuz 1875);No:1068, s.38, (H.16 Zilhicce 1283/M.21 Nisan 1867);No:1068, s.127, (H.29 Rabiulevvel 1285/M.20 Temmuz1868);No:1068, s.6, (H.29 Muharrem 1283/M.13 Haziran 1866); No:1071, s.53, (H.12 Rabiulahir 1288/M.01 Temmuz 1871); No:1070, s.181, (H.10 Safer 1291/M.29 Mart 1874);No:1070, s.271, (H.29 Safer 1292/M.06 Nisan 1875).

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.): 1338/56, (H.11 Rabiulevvel 1299/M. 31 Ocak 1882); 1862/23, (H.19 Muharrem 1309/M.25 Ağustos 1891); 1862/23, (H.19 Muharrem 1309/M. 25 Ağustos 1891); 2227/30, (H. 22 Rabiulevvel 1317/M. 31 Temmuz 1899).

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı(DH.MUİ.): 4-1/15, (H.20 Şaban 1327/M.06 Eylül 1909); 103-1/30, (H.04 Cemaziyelahir 1328/M.12 Haziran 1910).

İrade-i Dahiliye (İ.DH.):162/8438, (H.29 Zilhicce 1263/M.08 Aralık 1847); 1133/88497, (H.29 Şaban 1306/M. 30 Nisan 1889).

İrade-i Hususi (İ.HUS): 92/6, (H.04 Ramazan 1319/M.15 Aralık 1901).

İrade-i Meclis-i Vala (İ.MVL): 127/3324, (H.22 Zilkade 1264/M.20 Ekim 1848;326/13933, (H.18 Cemaziyelahir 1271/M.08 Mart 1855);405/17596, (H.06 Rebiulevvel 1275/M. 14 Ekim 1858);415/18147, (H.26 Şaban 1275/M.31 Mart 1859); 584/26278, (H.29 Şevval 1284/M.23 Şubat 1868);455/20388, (H.14 Rabiulahir 1278/M.19 Eylül 1861);127/3298, (H.10 Zilkade 1264/M.09 Ekim 1848);334/14240, (H.05 Şevval 1271/M.21 Haziran 1855);417/18239, (H.14 Şevval 1275/M.17 Mayıs 1859); 425/18668, (H. 22 Cemaziyelevvel 1276/M. 17 Aralık 1859); 372/16330, (H.03 Şevval 1273/M.27 Mayıs 1857); 425/18668, (H. 22 Cemaziyelevvel 1276/M.17 Aralık 1859).

Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi (MF.İBT.): 23/3, (H.26 Cemaziyelahir 1306/M.27 Şubat 1889);17/135, (H.05 Sefer 1302/M.24 Kasım 1884); 3/117, (H. 05 Zilkade 1290/ M. 25 Aralık 1873);30/94, (H. 15 Sefer 1310/ M. 08 Eylül 1892);1/45, (H. 25 Muharrem 1289/M. 04 Nisan 1872);3/2, H. 16 Rebiulevvel 1290/M. 14 Mayıs 1873). 123/114, (H.19 Cemaziyelevvel 1320/M.24 Ağustos 1902).

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.): 33/11, (H.16 Zilhicce 1292/ M.13 Ocak 1876); 62/179, (H. 04 Recep 1296/M. 24 Haziran 1879); 1/95, (H.09 Rebiulahir 1289/M.16 Haziran 1872); 2/115, (H. 08 Cemaziyelevvel 1289/ M. 14 Temmuz 1872);68/64, (H.10 Şevval 1298/M.05 Eylül 1881); 6/13, (H.18 Şevval 1289/19 Aralık 1872);12/10, (H.08 Cemaziyelevvel 1290/M.04 Temmuz 1873);898/47, (H.14 Şevval 1323/M.12 Aralık 1905);878/34, (H.28 Cemaziyelahir 1323/M.30 Ağustos 1905); 2/62, (H.26 Rabiulahir 1289/M. 03 Temmuz 1872); 50/125, (H.05 Şaban 1294/.15 Ağustos 1872); 39/35, (H.19 Cemaziyelahir 1293/M.12 Temmuz 1876); 39/107, (H.19 Cemaziyelahir 1293/M.12 Temmuz 1876); 62/125, (H.27 Cemaziyelevvel 1296/19 Mayıs 1879); 898/47, (H.14 Şevval 1323/M.11 Aralık 1905);12/10, (H.08 Cemaziyelevvel 1290/M. 04 Temmuz 1873); 853/61, (H.05 Rabiulevvel 1323/M. 10 Mayıs 1905); 1115/28, (H.22 Rebiulevvel 1327/M.13 Nisan 1909); 17/119, (H.27 Muharrem 1291/M.16 Mart 1874); 26/54, (H.07 Safer 1292/M.15 Mart 1875);115/42, (H.26 Cemazeyilevvel 1307/M.18 Ocak 1890); 1/60, (H.05 Rabiulahir 1289/M.12 Haziran 1872); 103/105, (H.23 Rabiulevvel 1306/M.27 Aralık 1888);1/73, (H.06 Rabiulahir 1289/M.13 Haziran 1872);26/54, (H.07 Safer 1292/M.15 Mart 1875);2/115, (H.08 Cemaziyelevvel 1289/M. 02 Temmuz 1288).

Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES.):122/128, (H.19 Recep 1321/M.11 Ekim 1903);122/128, (H.19 Recep 1321/M.11 Ekim 1903).

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.):142/205, (H.21 Şaban 1289/M.24 Ekim 1872);131/25, (H.11 Cemaziyelahir 1309/M. 12 Ocak 1892).

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı(Y.MTV.): 37/56, (H.01 Cemaziyelahir 1306/M. 02 Şubat 1889).

Yıldız Parekende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM.): 67/29, (H.10 Şaban 1321/M.01 Kasım 1903); 44/84, (H.12 Şaban 1316/M.26 Aralık 1898).

2.Salnameler

Maarif Salnameleri (SNMU): 1898 (1316), 1899 (1317), 1900 (1318), 1901 (1319), 1902 (1321).

Vilayet Salnameleri (VS): Suriye; 1868 (1285), 1869 (1286), 1871 (1288), 1872 (1289), 1874 (1291), 1875 (1292), 1876 (1293), 1877 (1294), 1878 (1295), 1879 (1296), 1880 (1297), 1881 (1298), 1882 (1299), 1883 (1300), 1884 (1301), 1885 (1302), 1887 (1303), 1888/1889 (1304/1305), 1889 (1305/1306), 1891 (1307/1308), 1892 (1309/1310), 1894 (1311/1312), 1895 (1312), 1897 (1315), 1898 (1316), 1899 (1317), 1900 (1318).

Beyrut:1894 (1311/1312), 1900 (1318), 1904 (1322).

Halep:1894 (1312).

3. Resmi Yayınlar

Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı, 6.5.4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1330.

4.Kitaplar ve Makaleler

AKYILDIZ, Ali, Mektebi Maarifi Adliye, TDV İslam Ansiklopedisi, EK-2. Cildinde, Ankara, 2019.

.....Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

.....*Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul, 1993.

AKŞİN, Sina, *Türkiye Tarihi III- Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cem Yayınevi, Ankara, 1988.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2019*, Pegem Akademi, Ankara, 2019.

ALAN, Gülbadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

ALTI, Aziz Kartal, Serpil Sevim, *Kayseri Eğitim Tarihi Araştırmaları*, Kayseri Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 2021.

ALKAN, Mehmet, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Cilt VI, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 2000.

BAKTIAYA, Adil, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu, Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

.....XIX. Yüzyıl Suriye'sinde Nahda'yı Hazırlayan Sosyo-Ekonomik Koşullar ve Nahda İçinde Beliren Siyasi Eğilimler, İstanbul, 2002.

BALTACI, Cahit, "Mektep", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 29, Ankara, 2004, ss.6-7.

BAYSUN, Cavid, Cevdet Paşa Tezakir 1-12, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953.

.....Cevdet Paşa Tezakir 21-39, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.

BAYAZIDOĞLU, Hayriye, *Salnamelere Göre Beyrut*, Ankara, 2010.

BEHÇET, Mehmet&REFİK, Mehmet, *Beyrut Vilayeti II, Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1333(1917)*.

BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

BEYDİLLİ, Kemal, "Mühendishane-i Bahri Hümayun", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:31, Ankara, 2020, ss. 513-514.

BUZPINAR, Ş. Tufan, "Suriye" (Osmanlı Dönemi), *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:37, İstanbul, 2009, ss.559-565.

....."Lazkiye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:27, Ankara, 2003, ss.117-118.

....."Havran", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt.16, İstanbul, 1997, ss.539-541.

BİLİRLİ, Tahir, "Osmanlı Devleti'nde Modern Eğitim Kurumlarından Rüşdiye Mektepleri: Çaycuma Rüşdiye Mektebi Örneği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt.10, Karabük, 2021, ss.3834-3852.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

DEMİREL, Muammer, *Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt.15, Ankara, 2022.

DERİNGİL, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İdeoloji ve İktidarın Meşrulaştırılması 1876-1909*, Londra: I.B. Tauris, 1999.

DERİN, Songül Yılmaz, *Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Halep Vilayetinde Eğitim*, Bursa, 2022.

DİA, “Trablusşam”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt.41, İstanbul, 2012, ss.294-295.

DURSUN, Davut, “Beyrut”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt.6, İstanbul, 1992, ss.81-84.

DOĞAN, Recai, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1997.

DOĞANAY, Fatma Kaya, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri*, Erzurum, 2011.

EMECEN, Feridun, “Akka”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:2, İstanbul, 1989, ss.265-267.

EL-ASELİ, Kamil Cemil, “Kudüs”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt.26, İstanbul, 2002, ss.334-338.

ER, Hamit, *1699-1839 Arası Osmanlı Devleti'nde Eğitim Müesseseleri ve Yenileşme-Modernleşme*, İstanbul, 1988.

ERHAN, Çağrı, *Türk- Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitapevi, Ankara, 2001.

ERGİN, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1940.

.....*Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt I-II, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Ergün, Mustafa, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ocak Yayınları, Ankara, 1997.

GEMİCİ, Nurettin, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim Sistemi ve Kurumları”, *Akademik Bakış Dergisi*, Kırgızistan, 2019.

GENÇ, Sabit, Maarif Salnamelerine Göre 20. Yüzyıl Başlarında (1898-1903) Musul Vilayeti’nde Eğitim ve Eğitim Kurumları, Samsun, 2014.

GÜNAY, Tuncer, *Aziz Paul’dan Günümüze Misyonerlik ve Fener Rum Patrikhanesi*, Andaç Yayınları, Ankara, 2014.

GÜNDÜZ, Şinasi, “Misyonerlik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2020, Cilt:30, ss.193-199.

GÜNDÜZ, Mustafa, Osmanlı Modernleşmesinin Temel Dinamiği Eğitim ve Paradoksal Sonuçlar, Muhafazakar Düşünce, Elazığ, 2008.

GÜNDÜZ, Mustafa, Maarıftan Eğitime: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 2016.

GÖÇEK, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, Çeviren: İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1999.

GÖRÜR, Emel Demir, “Maarif ve Vilayet Salnamelerine Göre Halep Vilayetinde Eğitim Öğretim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:9, Diyarbakır, 2016.

HAYDAROĞLU, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara, 1993.

HAYTA, Necdet, Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkar Gazetesi (1278/1862-1286/1869), Ankara, 1990.

HUREYSAT, Muhammet Abdulkadir, “Belka”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, Cilt:5, ss.419-420.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı Araştırmaları 4*, İstanbul, 1984.

.....*Osmanlı Fetih Yöntemleri*, Cogito, Sayı 19, İstanbul, 1999.

İSHAKOĞLU, Ömer, Suriye Tarihi Osmanlı Dönemi Suriyesi’nde Edebi ve Kültürel Hayat (1800-1908), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2012.

İSTEK, Gülşen, İlk Yenileşme Döneminde Avusturya’da Eğitim ve Osmanlı Sistemi İle Mukayesesi (1774-1824), Diyarbakır, 2017.

İŞPİRLİ, Mehmet, “Enderun”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:11, İstanbul, 1995, ss.185-187.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

.....*Osmanlı Tarihi*, Cilt VII , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

.....*Osmanlı Tarihi*, Cilt VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007. KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Modernleşmesi- Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, Çevirenler: Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002.

.....*Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Ulusallaşma*, Çeviren: Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, İstanbul, 2006.

KARATAŞ, Yakup, “Sultan II. Abdülhamid’in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkaf-ı Munderisenin Maarife Tepki”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2016, Sayı 57, ss. 1839-1867.

KAVAS, Ahmet, “Trablusgarp”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 41, İstanbul, 2012, ss.288-291.

KILIÇ, Orhan, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevcihatı, Ceren Matbaası, Elazığ, 1997.

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika:19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1989.

KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul, 1991.

KÖMÜR, Erol, *Osmanlı Devleti Enderun Mektebi’nde Eğitim Sistemi ve Türk Eğitim Sistemine Etkileri*, İstanbul, 2010.

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin KIRATLI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara. 1993.

MANTRAN, Robert, “Hama”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt.15, İstanbul, 1997, ss.396-398.

MENEKŞE, Metin, “1889-1890 Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Mevcut Olan Rüştîye Mekteplerinde Dair Tespit Edilen Bir İstatistiğin İncelenmesi”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt:8, Muğla, 2022, ss. 623-713.

- MUTLU, Şamil, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, İstanbul, 1999, Doktora Tezi.
-”Beyrut Vilayeti’nde Amerikan Misyoner Okulları ve Suriye Protestan Koleji”, *Tarih Dergisi*, İstanbul, 2009, ss.107-128.
- ORHA, Zafer, *Beyrut Vilayetinde Osmanlı İdaresi*, İstanbul, 2017.
- ORTAYLI, İlber, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Yerel Yönetim Geleneği, Hil Yayınları, İstanbul, 1985.
- “19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerine Bazı Notlar”, Osmanlı Araştırmaları, Sayı 4, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1984.
- ÖNEY, Celal, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonerlerin Nüfuz Mücadelesi*, Şanlıurfa, 2016.
- ÖNTÜĞ, Mustafa Murat, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Cilt:3, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2007.
- ÖZTOP, Fatih, Cengiz POYRAZ, “XIX. Yüzyılda Yabancıların Gözüyle Osmanlı Eğitimi”, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 2013, Cilt: 2, ss.308-316.
- ÖZTÜRK, Cemil, “Rüştiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 35, İstanbul, 2008, ss.300-303.
- ÖZDEMİR, Çağatay, “Suriye’de İç Savaşın Nedenleri: Otokratik Yönetim mi, Bölgesel ve Küresel Güçler mi?”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, İstanbul, 2016.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- SAMİ, Şemseddin, *Kamus-el Alem*, Cilt:4, Mihran Matbaası, İstanbul, 1894 (1311).
- SEZER, Ayten, Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938), Yüksek Öğretim Kurulu Dokümantasyon Merkezi, Ankara, 1994, Doktora Tezi.
- SUNGU, İhsan, “Mekteb-i Maarif-i Adliye’nin Tesisi”, *Tarih Vesikaları Dergisi*, İstanbul, 1941, Cilt.1, ss.212-225.
- SOMEL, Selçuk Akşin, “Maarif Müdürü Radovişli Mustafa Bey’in Raporları ve Müslim ve Gayrimüslim Eğitimi: II. Abdülhamid Devri Selanik Taşrasında Maarif Meselesi 1885-1886” *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 2005.

.....Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi: İmparatorluktan Günümüze Eğitim Reformları (1839-1908), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

ŞANA, Tansu, Ercan UYANIK, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Katolik Cizvitler ile Protestan Misyonerler Arasında Osmanlı'da Suriye ve Lübnan Vilayetlerinde Yaşanan Eğitim Rekabeti, *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, İzmir. 2022, ss.1382-1405.

ŞAHİN, Adnan, XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

ŞAHİN, Ayşegül Altınova, Osmanlı Devleti'nde Rüştîye Mektepleri, Ankara, 2018.

ŞAHİN, Cemalettin, “Suriye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:37, İstanbul, 2009, ss. 544-545.

ŞAHİN, Adem Ali, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Eğitim Sistemi, Yönetim ve Denetimi, İstanbul, 2015.

TAŞ, Çiğdem, Maarif Salnamelerine Göre 20. Yüzyıl Başlarında (1898-1904) Aydın Vilayetinde Eğitim, Afyon, 2006.

TOMAR, Cengiz, “Suriye” (Kültür ve Medeniyet), *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:37, İstanbul, 2009, ss. 557-559.

TOKMAK, Fehminaz, 20. Yüzyılın Başlarında Eleşkirt Kazası'nda Modern Eğitim ve Eğitim Kurumları: Eleşkirt Rüştîye Mektebi, Edt: Faruk KAYA ve Yakup KARATAŞ, Palet Yayınları, Konya, 2021.

TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

UÇAN, Yunus Emre, Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları, Kayseri, 2015.

ULUSOY, Ahmet, Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri, Konya, 2007.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1992.

ÜNAL, Uğur, *Osmanlı Belgelerinde Suriye*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2013.

YANAK, Kübra, *Rüştîye Mekteplerinin Türk Eğitim Öğretim Tarihi Açısından Önemi*, Samsun. 2021.

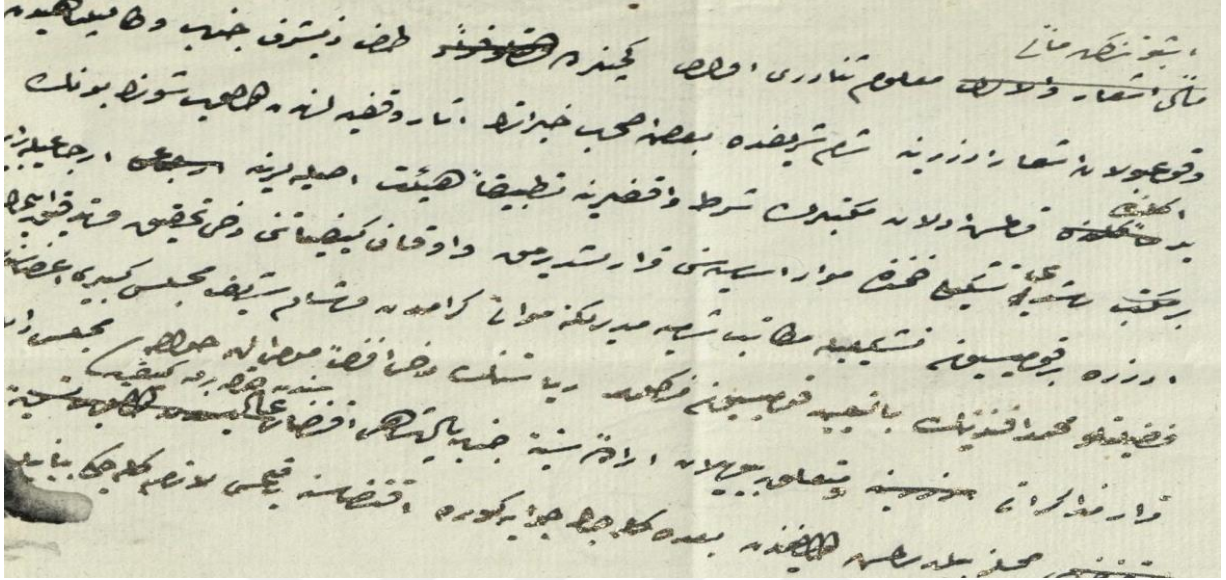
Yücel, Hasan Ali, *Türkiye’de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

YILDIRIM, Sefa, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, Erzurum, 2018, ss.603-627.

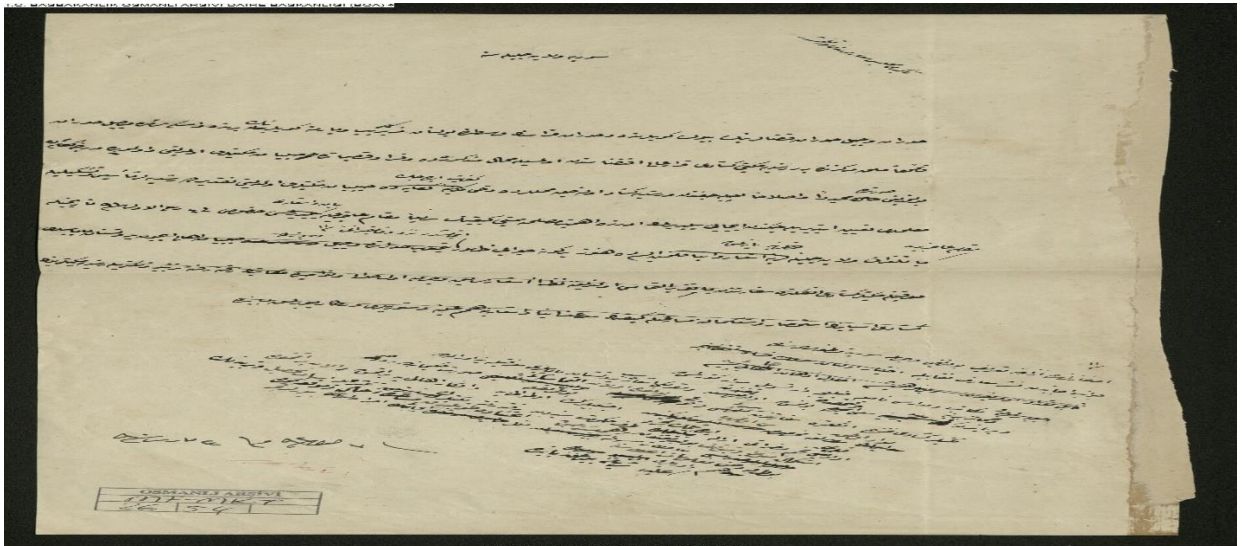
EKLER

BELGE EK-1: BOA. A.MKT.NZD.,(381/46, H.25.05.1278/M.28.11.1861).

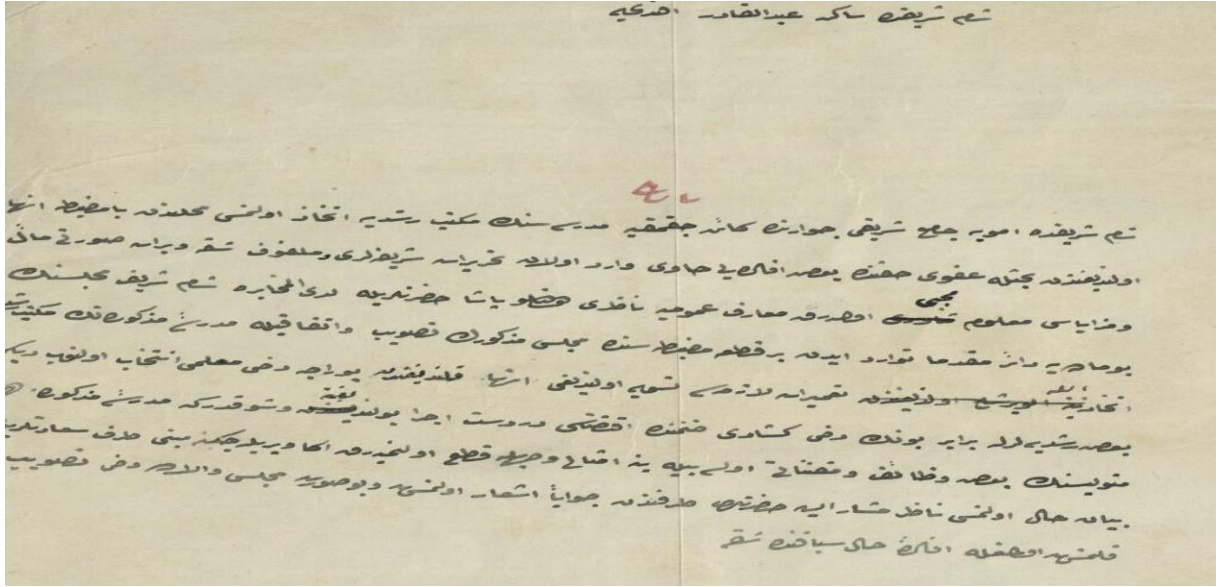
Şam'da bulunup maksatları dışında kullanılan vakıf eserlerinin keyfiyetini tahkik ve bir rüşdiye mektebi teşkili için komisyon oluşturulması ve Meclis-i Kebir azasından Mehmed Efendi'nin komisyon reisliğine tayini.

BELGE EK-2:BOA. MF.MKT., (26/54, H.07.02.1292/M.15.03.1875).

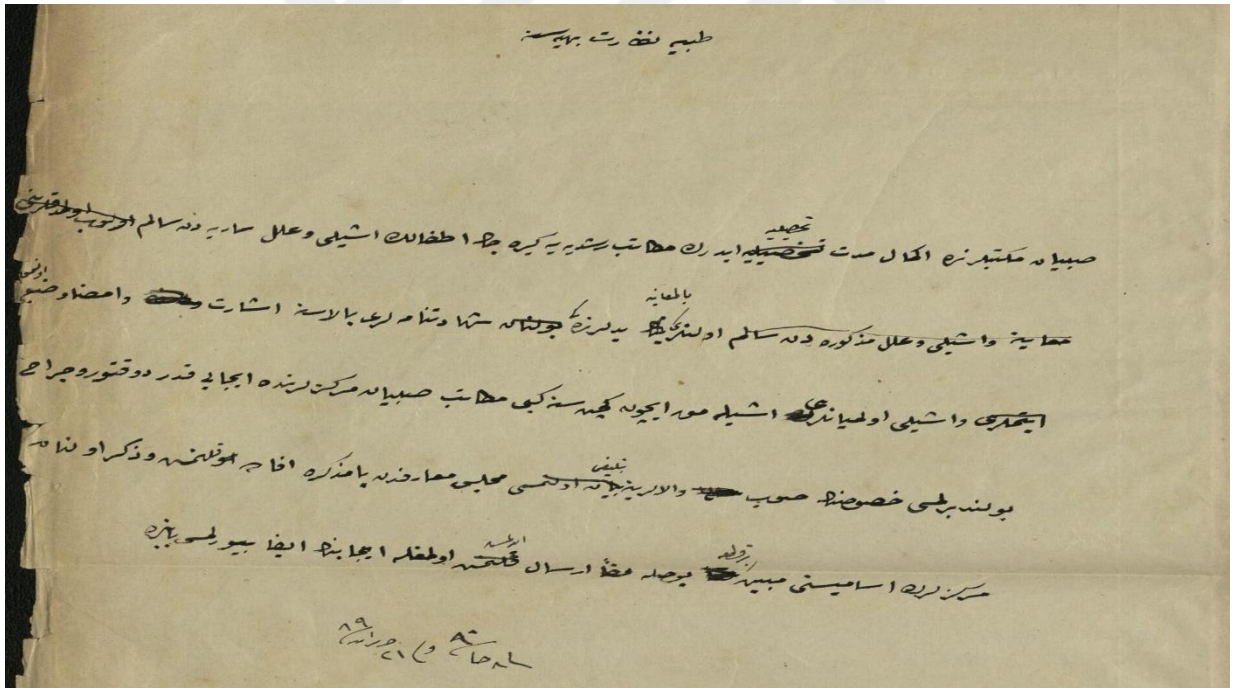
Suriye vilayetinde ecnebi mekteplere karşı sıbyan ve rüşdiye mektepleri çoğaltılacağından nerelere yapılması gerektiğinin mahallince bildirilmesi.

BELGE EK-3:BOA. A.MKT.UM., 408/72 (H.15.11.1276/M.05.06.1860).

Şam'da Emeviye Camii civarında Çakmakiye Medresesi'nin mekteb-i rüşdiyyeye itti haz olunması talebinin kabul edildiği ve muallimlerin gönderildiği.

BELGE EK-4:BOA. MF.MKT.,12/10 (H.08.05.1290/M.04.07.1873)

Sıbyan mektebini bitirmiş olan öğrencilerden rüşdiyyeye gideceklerin aşılı olduklarının ve bulaşıcı hastalıkları bulunmadığının şahadetnamelerine işaret olunması, aşılı olmayanların aşılması için sıbyan merkezlerinde yeteri kadar doktor ve cerrahın bulundurulması.

BELGE EK-5:Y.PRK.UM.,62/29, (H.10.08.1321/H.01.11.1903).

بروقتاً مکتب دین اکثری معتمد مسووزده و دیگران یرله ارمی توشاندنه
اوله نفرکی رزبغنه سوا مکتب دین مصارف واقعی تحاش و دیگران
قضا مسووزده و قضاوه برقتاً صیغه فرقتاً سوا واقعی بویغی و قضاوه
تقاضا جیرانه مدد عوم اوله نفر او زده کرن برقتاً و کرن سار مکتب
اجنبه و غیره اسلام جو حقاری دوام ایچک حقیقت ایچ حیات ایدیه
مخایره ده و تحقیقات واقعه و کلامه و سار حقیقت و حقیقت لغیرا دخی
المفاد سار دوانه بیان و بری طریقه رجا بختنه بایند اما سیه ده اسلام
انک کتی بختنه طریقه قیاری جزوت کتبه کونه دین بویغی بعقد دین ارنوری
سوا ایچ اوزنه در حال تعلیمات سیده ایچک منج اوله سیه ده قیوه حقارت
رضه عقاید بینه بویغی وال ایچری رزبغی کوره دین احتیاجات ضروری لری
تکلیف ایدیه بویغی و قیوه اجنبی دین دلو خیل لری کونه رکدر عوام فیما بین
قابله دین بویغی و قیوه سیه عقاید ایچک خیل لری سیدل لوا مرکز لری ده بر
انک مکتب دین تکی و حقیقت حقیقت کورمده بولنه تکی دین الحیا صحت و معلوم
عقاید حیات ایدیه و قیوه مصارف نفق حقیقت حقیقت ایدیه بویغی و قیوه
بایض ایدیه بویغی و قیوه ایچک دین ایچک دین ایچک دین ایچک دین

Misyonerlik faaliyetinde bulunan mektepler ve müesseselere dair malumat.
Misyonerlik çalışmalarını sürdüren devletler bunu daha çok eğitim yoluyla
gerçekleştirmişlerdir. Bu stratejik planlar sosyal alanda oldukça dikkat çekmektedir.

BELGE EK-6: BOA. Y.PRK.ASK.,37/52 (H.19.04.1304/M.15.01.1887).

تقیات کلام
المفاد سار دوانه بیان و بری طریقه رجا بختنه بایند اما سیه ده اسلام
انک کتی بختنه طریقه قیاری جزوت کتبه کونه دین بویغی بعقد دین ارنوری
سوا ایچ اوزنه در حال تعلیمات سیده ایچک منج اوله سیه ده قیوه حقارت
رضه عقاید بینه بویغی وال ایچری رزبغی کوره دین احتیاجات ضروری لری
تکلیف ایدیه بویغی و قیوه اجنبی دین دلو خیل لری کونه رکدر عوام فیما بین
قابله دین بویغی و قیوه سیه عقاید ایچک خیل لری سیدل لوا مرکز لری ده بر
انک مکتب دین تکی و حقیقت حقیقت کورمده بولنه تکی دین الحیا صحت و معلوم
عقاید حیات ایدیه و قیوه مصارف نفق حقیقت حقیقت ایدیه بویغی و قیوه
بایض ایدیه بویغی و قیوه ایچک دین ایچک دین ایچک دین ایچک دین

İngiliz konsoloslarının değişik vilayetlerde misyonerlik faaliyetleri. Konsoloslar,
merkezlerine gönderdikleri raporlarda misyonerlik faaliyetlerinin kapsamı, yerel halkın
tepkisi, eğitim kurumlarının durumu gibi birçok bilgi verirdi.

Ek -7: Suriye Vilayeti Nüfusu, Suriye Vilayet Salnamesi, 1897 (H.1315)

Kazalara Göre Nüfus Dağılımı	
Şam	136.917
Duma	46.833
Vadi El-Acm	40.503
Baelbek	19.399
Beka	23.53
Nebek	40.698
Hasbeya	13.30
Raşeye	6.332

Şam ve Kerek Hariç	
Hama	57.900
Humus	63.473
Hamidiye	26.38
Havran	11.664
Aclun	18.470
Dera	7.963
Cebel Havran	11.118
Basr El- Harir	7.149
Kuneytır	11.730

Nüfusun Cemaatlere Göre Dağılımı	
İslam	446.622
Dürzi	11.692
Yahudi	6.890
Ermeni Katolik	176
Ermeni Kadim	332
Süryani Katolik	1.511

Maruni	5.671
Latin	234
Protestan	961
Süryani Kadim	5.89
Rum Katolik	27.772
Rum Ortodoks	35.320

1897 tarihli *Suriye Vilayeti Salnamesi*'ne göre Şam merkez kazası, 136.917 kişilik nüfusuyla vilayetin en kalabalık yerleşim birimidir; onu Duma (46.833), Nebek (40.698) ve Vadi el-Acm (40.503) takip etmektedir. Buna karşılık, Raşeye (6.332) ve Hasbeya (13.300) gibi kazalar daha küçük nüfuslara sahiptir. Şam ve Kerek hariç tutulduğunda, Humus (63.473) ve Hama (57.900) bölgeleri dikkat çekici yoğunlukta nüfusa sahipken, Dera (7.963) ve Basr el-Harir (7.149) gibi yerlerde nüfus oldukça düşüktür. Cemaatlere göre dağılıma bakıldığında, vilayet nüfusunun büyük çoğunluğunu 446.622 kişiyle Müslümanlar oluşturmaktadır. Onları sırasıyla Rum Ortodoks (35.320), Rum Katolik (27.772) ve daha küçük cemaatler olan Dürziler (11.692), Maruniler (5.671), Yahudiler (6.890) ve çeşitli Hristiyan mezheplerine mensup gruplar izlemektedir. Bu veriler, geç Osmanlı döneminde Suriye Vilayeti'nin hem demografik yoğunluk hem de dini çeşitlilik açısından oldukça karmaşık bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Burada Kerek nüfusu dahil edilmemiştir (1897 (H.1315) Suriye Vilayet Salnamesi).